

COLOFON

Uitgave van Koninklijke Van Gorcum BV (Assen) namens het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' (Postbus 93080, 2509 AB Den Haag), dat samenwerkt met het Koninklijk Instituut voor Internationale Betrekkingen te Brussel.

De Euronummers (3, 6, 9 en 12) van de *Internationale Spectator* komen tot stand i.s.m. de *Europese Beweging Nederland* (EBN).

Verschijnt maandelijks en wordt uitgegeven op de grondslag van een redactiestatuut.

REDACTIEBUREAU

Instituut 'Clingendael'
Redactie Internationale Spectator
Postbus 93080, 2509 AB Den Haag
tel. 070-3245384; fax. 070-3282002
email-adres gtelkamp@clingendael.nl of pschregardus@clingendael.nl
Website Clingendael www.clingendael.nl

KERNREDACTIE

A. van Staden (hoofdredacteur)
Peter A. Schregardus (eindredacteur)
Gerard J. Telkamp (eindredacteur)

ALGEMENE REDACTIE

C.J.M. Arts, Y. Vanden Berghe, F. Bergman,
W. Coussens, P. van Ham, P. Hoebink, W. Hout,
J.C. Mulder, C.W.A.M. van Paridon, H. Renner,
J.Q.Th. Rood, S. Vanhoonacker, R. de Wijk.

ADMINISTRATIE-ADRES

Koninklijke Van Gorcum BV
Administratie Internationale Spectator
Postbus 43, 9400 AA Assen
tel. 0592-379555; fax. 0592-379552
E.mail:internationalespectator@vangorcum.nl
www.vangorcum.nl

NIEUWE ABONNEMENTEN

Opgave bij Koninklijke Van Gorcum BV
Abonnees ontvangen een factuur

ABONNEMENTSPRIJS

Nederland en België:

Particulier € 50,50
Instelling € 58,-
Student € 41,- (max. 5 jaar)
Studenten-startersabonnement € 22,50 (1 jaar)

Buitenland:

Particulier € 72,50
Instelling € 82,-
Student € 61,-

Betaling via Belgisch gironummer is mogelijk.

Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij voor 1 december schriftelijke opzegging heeft plaatsgehad.

Losse nummers € 7,50 excl. portokosten

ADVERTENTIEPRIJZEN

Op aanvraag verkrijgbaar bij Koninklijke Van Gorcum BV
telefoon 0592-379555

Richtlijnen voor auteurs zijn verkrijgbaar op het redactie-adres.

ISSN 0020-9317

Alle in dit maandblad uitgesproken meningen en inzichten blijven geheel voor verantwoordelijkheid van de schrijvers.

Niets uit deze uitgave mag worden vervoerdigd en/of openbaar gemaakt d.m.v. druk, fotocopie, microfilm, of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud januari 2004

PAUL MEERTS

Irak als valstrik

1

ILLIBERAL DEMOCRACY

BART TROMP

Democratie of vrijheid?

2

MAURITS S. BERGER

Kunnen Arabieren, democratie en islam door één deur?

7

ANDRÉ W.M. GERRITS

Tussen democratie en dictatuur in de voormalige Sovjetunie: de transitie achter de rug?

12

INEKE VAN KESSEL

De toekomst van de democratie in Afrika: stuur belastinginspecteurs, geen verkiezingswaarnemers

18

RAYMOND BUVE

Democratie in Latijns-Amerika: voor vrienden de regering, voor vijanden de wet

23

NICO SCHULTE NORDHOLT

Post-Suharto Indonesië: een Illiberal Democracy?

28

JEROEN DE ZEEUW

Waarom democratiseringshulp vaak niet helpt

34

LOT VAN HOOIJDONK

Cyprus: een modern Paard van Troje in de uitgebreide EU?

39

RESPONS

EMERSON VERMAAT

Besprekingen moeten wel kloppen

44

ZOË E. PAPAICONOMOU

Repliek: Cursus agumenteren geen overbodige luxe

45

RESPONS

NYNKE STRUIK

Hoe Rusland bijna verloren ging

46

JOHN LÖWENHARDT

Repliek

47

BOEKBESPREKINGEN

JEROEN DE ZEEUW OVER

Semi-autoritaire leiders vereisen andere aanpak

48

C. HOMAN OVER

'Srebrenica revisited': historici onder elkaar

50

FEMKE HOOGEVEEN OVER

Waarom op Ambon vrienden vijanden werden

52

GERTJAN DIJKINK OVER

De intellectuele bagage van afscheidingsbewegingen

53

J.V.VAN DER MEULEN OVER

Asielzoekers terug naar de regio: implicaties van een EU-project

55

JACCO PEKELDER OVER

Jozef Stalin: ideoloog in de westerse revolutionaire traditie

56

SIGNALEMENTEN

58

SUMMARIES

60

Irak als valstrik

PAUL MEERTS

DE VERENIGDE STATEN WORDEN IN IRAK MET EEN KLASSIEK dilemma geconfronteerd, waar een passende term voor bestaat: *entrapment*. Wat is *entrapment* en wat valt ertegen te doen? Een voorbeeld. U gaat naar een casino met 300 euro. U verliest de helft. U zet de andere helft in om uw verlies goed te maken. U verliest opnieuw. Nu zou u moeten stoppen, maar u doet het niet. Want u wilt uw verliezen goedmaken en u bent bereid daarvoor het risico van nieuw verlies te nemen. Dus leent u 300 euro, enz. Rationeel gesproken moet u stoppen, maar emotioneel wilt u verder gaan. Wat aanvankelijk verdedigbaar was, wordt geleidelijk onverdedigbaar. Verliezen blijkt pijnlijker te zijn dan niet-winnen. Mensen nemen grotere risico's om verlies te vermijden dan om winst te pakken. Ze hebben de neiging te blijven investeren in verliessituaties, in de hoop hun eerdere investeringen alsnog terug te krijgen.

Entrapment wordt gekarakteriseerd door vier elementen: keuze, onzekerheid, investeren en herhalen. In eerste instantie is er sprake van vrije keuze, in laatste instantie is er vrijwel geen keuzevrijheid meer. Machtige spelers geraken eerder in *entrapment*-situaties dan zwakkere partijen. De laatste zijn vaak voorzichtig, de machtiger actor lijdt niet zelden aan zelfoverschatting en is eerder blind voor de gevaren van een mogelijke valstrik. Dit kan uiteraard door de zwakkere partij worden uitgebuit. Hij kan *entrapment* gebruiken als tactiek om de sterke zijn bewegingsvrijheid te ontnemen. Zie de middeleeuwse Friezen, die de graaf van Holland in het moeras lokten, waar zijn ruitery door eigen gewicht ten onder ging. Zie de Vlamingen tegen de Fransen in de Guldensporenslag.

Wezenlijk voor het ontstaan van *entrapment* zijn onzekerheid en ondoorzichtigheid. De val moet niet gemakkelijk te bespeuren zijn. Hier komt zowel gebrek aan informatie als interpretatie daarvan om de hoek kijken. Bij *entrapment* gaat het niet om de vraag of er verboden wapens in Irak waren. Belangrijker is een juiste kijk te hebben op de scenario's die zich zouden kunnen ontwikkelen na een beslissing tot actie. In de zaak-Irak ontvouwde de dreiging zich vooral ná de inval. Daarvóór bleek zij zo goed als afwezig. Om *entrapment* te verwezenlijken is het van belang dat de initiatiefnemende partij bereid is in de aanstaande overwinning te investeren en dat te blijven doen.

Hoe is *entrapment* te vermijden, hoe kan de gevangen partij toch proberen de zaak onder controle te brengen? Belangrijk is het zorgvuldig plannen van de operatie, waarbij zoveel mogelijk *alle* scenario's over-

zien worden. Integrale planning dus, een alomvattende strategie. Dat is moeilijk in een land als de Verenigde Staten, waar rivaliserende bureaucratische instellingen een zekere mate van autonomie hebben. Interpretieren van informatie komt hier weer om de hoek kijken. Om een valstrik te vermijden, zal informatie goed moeten zijn en juist uitgelegd moeten worden. Dat kan alleen als alle betrokkenen effectief met elkaar communiceren. De bazen niet naar de mond praten, geen onwelgevallige informatie achterhouden. Een moeilijk punt, omdat juist in crisissituaties open en onbevangen uitwisseling van gegevens en gezichtspunten onder druk staat.

Het trekken van grenzen is van groot belang als men de ontwikkelingen wil blijven beheersen. Vooraf vaststellen hoever je wilt gaan. Het proces blijven volgen en beïnvloeden. Bereid zijn eruit te stappen als de grens bereikt is. Probleem is dat Bush, als verantwoordelijke voor de oorlog, eigenlijk niet de persoon is die er een eind aan kan maken. Het zou te veel gezichtsverlies met zich brengen. Daar is een onbesmette man of vrouw – veelal voortkomend uit de eigen gelederen – voor nodig. Zoals De Gaulle de Fransen weghaalde uit Algerije en Nixon de Amerikanen terugtrok uit Vietnam. Het wachten is dus op de verkiezingen in Amerika en een nederlaag van president Bush. Tot die tijd zullen we dieper in het moeras zinken: hoe meer we worstelen, des te meer we vastraken.

De ontwikkeling van *entrapment* heeft in hoge mate te maken met verzet tegen gezichtsverlies. Naast materiële verliezen is het gevoel van eerverlies een factor die de processen versnelt. Dat geldt te meer in culturen waar eer en aanzien tot de kernwaarden van de samenleving behoren. Nu mag eervraak in de Verenigde Staten niet voorkomen, toch is in de competitieve Amerikaanse samenleving winnen het motto en dus is verliezen eigenlijk 'not done'. Maar daar komt iets bij. Het gaat niet alleen om de individuele mens, maar ook om de staat. De eer van het land staat op het spel. Hoe groter de natie, des te groter haar collectieve ego, hoe pijnlijker het gezichtsverlies. Daarom lijkt het onwaarschijnlijk dat het bloeden in Irak gestelpt zal worden voordat de niet-islamitische wereld een nieuwe president heeft. Bush zal zichzelf niet als een baron Von Münchhausen aan zijn haren uit het moeras kunnen trekken. Wie of wat Bush ook is, Von Münchhausen is hij zeker niet. ■

Over de auteur

DR. P.W. MEERTS is adjunct-directeur van het Instituut Clingendael.

Democratie of vrijheid?

BART TROMP

IN 1997 PUBLICEEERDE FAREED ZAKARIA, een Amerikaan van Indiase afkomst en toentertijd redacteur van *Foreign Affairs*, in dat tijdschrift een artikel¹ dat zoveel opzien baarde, dat hij het daarna heeft opgepompt tot een boek van ruim 250 bladzijden.² Dit procédé is langzamerhand bekend. Francis Fukuyama (*The End of History*), Samuel Huntington (*The Clash of Civilizations*) en Robert Kagan (*Of Paradise and Power*), om de meest bekenden te noemen, gingen hem hierin voor. Niet altijd voegden zulke boeken veel wezenlijks toe aan de oorspronkelijke these van de auteur. Voor Zakaria geldt dat zeker. Zijn boek bevat geen werkelijk nieuwe inzichten en argumenten ten opzichte van wat hij zes jaar eerder in 'The Rise of Illiberal Democracy' schreef. De extra ruimte waarover hij de beschikking kreeg met dit boek, heeft hij gevuld met historische anekdotiek en verdere illustraties bij zijn centrale thesen, aan de hand van contemporaine ontwikkelingen die daartoe meer dan voldoende stof bieden. Niet echter ter vergroting van analytische diepgang en fijnzinnigheid, die hij onder andere had kunnen verwerven door in te gaan op de debatten over staatsvorming en democratie die de laatste decennia zijn opgebloeid onder historici, sociologen en politicologen.

In grote lijnen luidt het argument van Zakaria als volgt. De afgelopen decennia gaven over de hele wereld een opmars van de democratie te zien. Van de ongeveer 200 staten die nu bestaan, zijn 119 democratieën, in de zin dat er regeringen zetelen die via verkiezingen aan de macht zijn gekomen. Maar veel van de nieuwe (en soms ook oude) democratieën missen een aantal kenmerken die wij in het algemeen associëren met 'democratie': de *rule of law*, scheiding der machten, zodat sprake is van een onafhankelijke rechtspraak, institutionele garanties voor individuele vrijheid, enz. Zulke regimes negeren vaak systematisch de constitutionele

Ter inleiding op een reeks artikelen in deze aflevering naar aanleiding van het boek The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad van de Amerikaanse auteur Fareed Zakaria bespreekt dit opstel plussen en minnen van deze analyse van onliberale democratie. Zakaria verwaarloost de structuur van het politieke stelsel, behandelt staten los van wereldverhoudingen en geeft eenzijdige recepten.

bependingen van hun macht en beroven burgers stelselmatig van hun vrijheden en grondrechten. 'From Peru to the Palestinian Authority, from Sierra Leone to Slovakia, from Pakistan to the Philippines, we see the rise of a disturbing phenomenon in international life – illiberal democracy,' schreef Zakaria in zijn oorspronkelijk essay.³

Neem het huidige Rusland, waar president Poetin aan de macht kwam door middel van verkiezingen die zó waren georganiseerd, dat andere kandidaten bij voorbaat kansloos waren, en waar al onder president Jeltsin de positie van de volksvertegenwoordiging, de rechterlijke macht en het regionale bestuur tot onbeduidendheid was gereduceerd. Poetin is op deze weg voortgegaan, onder andere door, net als Jeltsin, hem onwelgevallige volksvertegenwoordigers en rechters hun salaris te onthouden. Hij heeft inmiddels ook de media gelijkgeschakeld, terwijl politieke partijen, die zowel de kiezers stem als democratie inhoud kunnen geven, nauwelijks relevant zijn of niet meer dan gelegenhedenverbanden, zoals de partij die geen enkele ander programma had dan de verkiezing van Poetin. Toch is het onwaarschijnlijk [ik schrijf dit vóór de parlementsverkiezingen van december 2003 in Rusland]

dat bij de verkiezingen voor de Doema een meerderheid tegen het autoritaire bewind van Poetin tot stand zal komen. Mocht dit niettemin het geval zijn, dan is het de vraag of dit veel verschil uit zal maken, gezien het feitelijk bijna-monopolie op politieke macht van de Russische president, dat nog versterkt wordt, en in zekere zin zijn basis vindt, in de huidige Russische constitutie. De formele instituties van de democratie mogen dan aanwezig zijn, ze leveren, zoals André Gerrets in zijn bijdrage aan dit nummer schrijft over de opvolgerstaten van de voormalige Sovjetunie, vooral een democratische façade.

Een beter voorbeeld van 'illiberale democratie' biedt daarom het huidige Venezuela, waar Hugo Chávez, een voormalige kolonel die in 1992 een vergeefse greep naar de macht had gedaan, in 1998 op basis van een radicaal populistisch programma met 56% van de stemmen tot president werd gekozen, vervolgens een referendum liet houden waarbij de bestaande grondwet werd afgeschaft, de bevoegdheden van de wetgevende en rechtsprekende macht werden gekortwiekend en de macht werd toegekend aan een grondwetgevende assemblee; 92% van de uitgebrachte stemmen was vóór en in de nieuwe grondwetgevende assemblee kreeg de partij van Chávez 92% van deze zetels. De nieuwe grondwet kreeg vervolgens steun van 71% van de uitgebrachte stemmen. Deze constitutie breidde de bevoegdheden van de president sterk uit, verlengde zijn zittingstermijn met een jaar en maakte het mogelijk dat hij zichzelf opvolgde. De politieke controle op de strijdkrachten werd gereduceerd en de assemblee kreeg de bevoegdheid rechters te ontslaan. Dit is de casus waar het Zakaria om gaat: de ontmanteling van een rechtsstaat met behulp van democratische verkiezingen.

Conceptueel probleem: wat is democratie?

Zakaria's probleem is allereerst conceptueel. Het begrip 'democratie' is politiek en wetenschappelijk, zoals de meeste kernbegrippen in de politiek, 'wezenlijk omstreken', in de zin dat er altijd politieke discussies lopen over wat onder zo'n begrip mag en moet worden verstaan.⁴ In de analyse van Zakaria gaat het om twee betekenissen van het begrip 'democratie'. De eerste is *minimalistisch*: een staat is democratisch als er regelmatig vrije en eerlijke verkiezingen plaatsvinden, die overigens een zekere vrijheid van meningsuiting en van vergadering vooropstellen. Maar meer ook niet. In westerse staten is echter gemeengoed een *bredere opvatting* van democratie, die in de formulering van Zakaria inhoudt dat democratie, zoals zij hierboven is omschreven, is ingebed in 'constitutioneel liberalisme'. Constitutioneel liberalisme gaat uit van de onvervreembare rechten van individuen en van beperkingen van de staatsmacht teneinde deze rechten te respecteren.

'Democratie' in deze zin is een combinatie van democratische politieke instituties en die van de rechtsstaat. Aldus construeert Zakaria het onderscheid tussen liberale en onliberale democratie.

Er zijn heden ten dage veel onliberale democratieën. Zij groeien zelfs in aantal. In dit opzicht is het maar de vraag of er werkelijk sprake is van een opmars van democratie in de wereld.⁵ Men dreigt zich blind te staren op het houden van verkiezingen als eerste, maar ook als ultieme bewijs van democratie, waarbij het bovendien vaak dubieus is of zulke verkiezingen werkelijk als vrij en eerlijk kunnen worden beschouwd.⁶ Want het 'normale' begrip van democratie verwijst toch allereerst naar een *constitutionele* democratie, waarbij een meerderheid van de kiezers niet een of andere regeringsleider de ruimte biedt om de constitutionele garanties voor individuele vrijheid en rechtszekerheid aan te tasten.

De meeste onliberale democratieën die in het betoog van Zakaria opduiken, hebben presidentiële stelsels. De enige uitzondering die ik ben tegengekomen, is India. Aan zijn geboorteland wijdt Zakaria enkele deprimerende pagina's. India *begon* namelijk niet als een onliberale democratie. Het India van eerste minister Nehru (1947-1962) werd politiek gedomineerd door de Congrespartij en kan het best worden gekarakteriseerd als een democratische eenpartijstaat. Niettemin was het een constitutionele democratie. Op den duur verwerd de Congrespartij echter tot niet meer dan een kongsi ter handhaving van de macht, en geleidelijk verloor zij haar machtspositie aan nieuwe politieke partijen die kiezers mobiliseren op basis van religie, regio of kaste. De fundamentalistische Hindoepartij Bharatiya Janata (BJP) is daarvan de voornaamste. Ogenscheinlijk is de democratie in India zo pluralistischer en opener geworden. Maar dit is gepaard gegaan met omvangrijke corruptie en het steeds verder veronachtzamen van de rechtsorde.

Als voorbeeld neemt Zakaria de grootste deelstaat van India, Uttar Pradesh – ooit de politieke basis van Nehru. Het politieke systeem hier verdient alleen de naam *roversdemocratie*. De dienst wordt er uitgemaakt door de BJP en twee kleinere partijen, die de kiezers uit de lagere kasten mobiliseren. Bij de verkiezingen wordt op grote schaal geknoeid. De winnaar vult het staatsapparaat (en soms zelfs de gerechtshoven) met aanhangers en koopt parlementsleden van de oppositie om. In november 1997 bereikte dit proces een dieptepunt, toen de premier van Uttar Pradesh zijn parlementaire meerderheid waarborgde door een kabinet van 93 ministers te vormen, zodat alle parlementsleden die naar hem waren overgelopen, een regeringsfunctie konden krijgen. Van de nieuwe ministers had een niet gering aantal een criminele achtergrond. Het politiedossier van de minister van wetenschap en technologie, bij voorbeeld, noemde hem als verdachte bij negen

moorden, tien pogingen tot moord, drie berovingen en drie ontvoeringen. Volksvertegenwoordigers en leden van de regering gebruiken hun publieke functies om zich te verrijken en macht te vergaren, dit alles ten koste van hun straatarme kiezers.

Het is jammer dat Zakaria niet ingaat op het *verband tussen de structuur van het politieke stelsel* en de waarschijnlijkheid van *onliberale democratie*. Het heeft er immers veel van, dat meerderheidsstelsels (en daartoe behoort het politieke systeem van India ook) in het algemeen, en in het bijzonder presidentiële stelsels, veel gemakkelijker tot onliberale democratieën verworden dan parlementaire stelsels. Het is één van de kwesties waarvan ik het betreur dat Zakaria niet dieper is ingegaan op de theoretische implicaties van zijn thesen en op bevindingen uit de sociale en historische wetenschappen. Het had immers voor de hand gelegen dat hij hier was ingegaan op het recente werk van Arend Lijphart, waarin deze op grond van onderzoek in 36 democratieën tot de conclusie komt dat een democratisch stelsel over de hele linie beter presteert wanneer het *niet* een meerderheidsstelsel is.⁷

Voorwaarden voor ontstaan en handhaving democratie

Het maken van het onderscheid tussen liberale en onliberale democratie leidt tot de vraag onder welke voorwaarden de ene dan wel de andere vorm van democratie tot stand komt of zich handhaaft. Zoals gezegd laat Zakaria daarbij de kwestie van de inrichting van het politieke stelsel buiten beschouwing. De eerste voorwaarde voor (constitutionele) democratie die hij identificeert, is het *welvaartspeil* van een land. Hoe hoger dit is, hoe waarschijnlijker dat er sprake is van een stabiele democratie. Hij maakt hier gebruik van het onderzoek van Przeworski en Limongi over het statistisch verband tussen het inkomen per hoofd van de bevolking en de levensverwachting van een democratisch regime, waarvoor ze relevante gegevens van alle staten in de wereld tussen 1950 en 1990 gebruikten.⁸ Volgens deze studie heeft een democratie met een inkomen per hoofd van de bevolking onder de \$1500 een levensverwachting van acht jaar en een democratie met een inkomen van de bevolking van \$1500 tot \$3000 een levensverwachting van ongeveer achttien jaar. Boven een inkomen per hoofd van de bevolking van \$6000 is de kans dat een democratisch regime ondergaat 0,2%.

Zakaria kent deze bevindingen een groot gewicht toe, zij het dat hij een belangrijke kwalificatie maakt: de welvaart van een staat moet wel gebaseerd zijn op *productieve inspanningen* en niet op de aanwezigheid van natuurlijke hulpbronnen, zoals aardolie. In het eerste geval zal er namelijk sprake zijn van wederkerigheid tussen bevolking en regering; de belasting die de eerste op basis van economische activiteiten op kan brengen, dwingt de staat publieke voorzieningen te

treffen. Regimes die in dit opzicht niet afhankelijk zijn van de burgers, zullen geen dwang tot democratisering voelen.

Zoals in diverse bijdragen aan dit nummer duidelijk wordt gemaakt, is dit argument in zijn algemeenheid wel plausibel, maar schiet het bij nadere beschouwing in veel opzichten te kort. Het voornaamste bezwaar tegen Zakaria's benadering vindt men in de beschouwing van Ineke van Kessel, waar zij aanvoert dat Zakaria uitgaat van een 'lineair ontwikkelingsproces', volgens hetwelk elke staat precies dezelfde economische ontwikkeling moet doormaken om in het walhalla van het rijke Westen te belanden. In dit opzicht valt Zakaria inderdaad terug in het ontwikkelingsdenken van de jaren vijftig en zestig, waarin de 'modernisering' van 'achtergebleven' staten werd gezien als een zaak van afzonderlijke staten, die – geïsoleerd van de rest van de wereld – op basis van een endogeen georganiseerde dynamiek het traject moeten afleggen dat één of twee eeuwen vóór hen succesvol door West-Europese en Noord-Amerikaanse staten is begaan.

Juist de onhoudbaarheid van dit theoretisch perspectief leidde ruim dertig jaar geleden tot de door Immanuel Wallerstein ontwikkelde *wereld-systeemanalyse*. Hij kwam daartoe op basis van zijn onderzoek in de toen net tot onafhankelijke staten gepromoveerde voormalige Franse koloniën in het nu alleen nog onder postzegelverzamelaars bekende Frans Equatoriaal Afrika. Zulke staten bleken allerminst zelfstandige sociaal-politieke eenheden te zijn, maar politiek, economisch en cultureel onderdeel uit te maken van een veel groter geheel: de *kapitalistische wereldeconomie*, of, zoals Wallerstein het zou dopen: het *moderne wereldsysteem*. In de bijdrage over de toekomst van de democratie in Afrika van Van Kessel kan men dit inzicht nog eens scherp uiteengezet vinden. In het perspectief van het wereldsysteem is de ontwikkeling van een staat een functie van de werking van, en de machtsverhoudingen in het wereldsysteem als geheel, en de positie die deze staat daarin inneemt. Dat maakt het tamelijk irreëel het ontwikkelingstraject van machtige staten in de kern van de wereldeconomie, zoals het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten, aan te bevelen als een recept dat trouwhartig gevolgd kan en moet worden door Malawi, Pakistan of Colombia.

Zakaria gaat er als gevolg van deze *staatscentrische benadering* ook aan voorbij dat de verbanden die Przeworski en Limongi hebben aangetoond, geen enkele verklarende waarde hebben. Nog afgezien van het elders in dit nummer naar voren gebrachte bezwaar dat het door hen gehanteerde kengetal (inkomen per hoofd van de bevolking) de inkomens- en vermogensverdeling geheel en al buiten beschouwing laat, maakt dit onderzoek in het geheel niet duidelijk *waarom* hogere welvaart tot grotere kansen op een stabiele democratie leidt. Bij wijze van contrast verwijs ik naar bijvoorbeeld

het werk van Peter Taylor, die vanuit het perspectief van het wereldsysteem een verklaring geeft van het feit dat electorale democratie in de welvarende kernstaten van de wereldeconomie een geheel ander karakter draagt dan die in perifere staten en van de naargeestige gevolgen die dit heeft voor democratie in de laatste.⁹

De tweede factor die volgens Zakaria van doorslaggevend belang is bij de vraag of een staat een liberale dan wel een onliberale democratie kan worden, is het historisch traject dat deze heeft doorgemaakt. De bestaande constitutionele democratische staten blijken vrijwel allemaal een ontwikkeling te hebben doorgemaakt waarin de instituties van rechtsstaat en markteconomie eerst tot stand kwamen, en pas daarna democratie, in de vorm van een steeds algemener actief en passief kiesrecht. Hoewel hij ons land niet noemt, is dit misschien wel het meest overtuigende voorbeeld van deze ontwikkeling. Anders dan de meeste andere Europese staten kende het nooit een absolute monarchie. Middeleeuwse politieke instituties, zoals de Raad van State en de Staten-Generaal, bleven zodoende bestaan en transformeerden zich geleidelijk in de vorm die ze nu hebben. De Republiek was geen democratie, maar de leden van de drieduizend families van regenten die de politieke macht deelden, ontwikkelden een *politieke cultuur* in hun onderlinge beraadslagingen (die van het 'schikken en plooiën'), die een gunstige conditie vormde voor de totstandkoming van een constitutionele democratie toen in de loop van de negentiende eeuw de politieke democratie zich tot volwaardigheid begon te ontwikkelen.¹⁰

De les van de geschiedenis is klaarblijkelijk deze: eerst economische ontwikkeling en constitutionalisme, dan pas democratie. Deze les ziet Zakaria onder andere bevestigd in de wijze waarop Zuid-Korea en Taiwan zich in een halve eeuw van dictaturen tot democratieën hebben ontwikkeld.

Zakaria doet geen moeite aan te sluiten bij de sociaal-wetenschappelijke literatuur over staatsvorming en democratie. Eénmaal verwijst hij naar *Origins of Dictatorship and Democracy* van Barrington Moore Jr, maar die verwijzing is volkomen gratuit. Evenmin maakt hij gebruik van auteurs die eerder en in het algemeen subtieler over het verband tussen staatsvorming en democratisering hebben geschreven, zoals Charles Tilly en Brian Downing, noch gaat hij in op analyses over contemporaine processen van democratisering, zoals het werk van Linz en Stepan.¹¹ Op het werk van Robert A. Dahl over democratie en democratisering gaat hij in het geheel niet in, hoewel deze over het thema dat Zakaria aan de orde stelt, al zestig jaar lang denkt en schrijft. Dahls analyse is zowel theoretisch als empirisch preciezer en systematischer dan Zakaria. Indertijd trachtte hij het woord 'polyarchie' althans in de politieke wetenschap ingang te doen vinden, om de vele connotaties en denotaties van het begrip 'democra-

tie' te ontlopen. In het gelijknamige boek onderzocht Dahl de diverse trajecten die tot wat Zakaria constitutionele democratie noemt hebben geleid. Zijn bevindingen stemmen overeen met wat Zakaria stelt over de succesvolste manier om tot een constitutionele democratie te komen, maar zijn wel aanmerkelijk preciezer en genuanceerder.¹²

Bruikbare recepten?

Dat gebrek aan precisie en nuance geldt zeker de praktische consequenties uit deze analyse. Zakaria meent dat het historisch traject dat tot succesvolle constitutionele democratieën in de kern van de wereldeconomie heeft geleid, een bruikbaar recept oplevert om ook elders tot zulke democratieën te komen. Zo meent hij dat een Arabische staat als *Irak* zeker in een constitutionele democratie kan worden getransformeerd. Maar zijn recept luidt wel dat er ten minste vijf jaar nodig is om de instituties op te bouwen die noodzakelijk zijn voor het functioneren van een liberale rechtsstaat en een markteconomie. Pas daarna is het zinvol verkiezingen te houden. Nog ervan afgezien of het mogelijk is zo'n democratische transformatie van buitenaf te laten opleggen door een bezettende mogendheid, miskent Zakaria het probleem dat Dahl aan de orde stelt: of het mogelijk is een proces dat in de succesvolle constitutionele democratieën enkele eeuwen heeft beslagen, elders als een politiek project in enkele jaren te imiteren. Opmerkelijk is ook nu weer dat Zakaria als noodzakelijke voorwaarden voor democratisering welvaart op basis van een produktieve economie aanvoert, en de ontwikkeling van rechtsstatelijke instituties, maar geen woord wijdt aan de gewenste *inrichting* van het politieke stelsel.

Zonder twijfel heeft Zakaria in zijn artikel en zijn boek een belangrijk probleem benoemd. Eigenlijk gaat het zelfs om twee problemen: de wijze waarop voormalige niet-democratische regimes zich ontwikkelen tot onliberale democratieën en de processen in bestaande constitutionele democratieën waarin sprake is van degeneratie in de richting van onliberale democratie. Merkwaardig is dat hij bij de analyse van dit tweede probleem wel uitvoerig ingaat op de institutionele vormgeving van politieke stelsels.

Kroongetuige bij Zakaria's analyse van de degeneratie van constitutionele democratieën tot onliberale democratie in de kernstaten van het moderne wereldsysteem zijn de Verenigde Staten. Dat land gaat steeds meer lijden onder wat hij een teveel aan democratie noemt, met als dankbaar voorbeeld de staat Californië, waar de kiezers bij het ene referendum na het andere de speelruimte van bestuur en volksvertegenwoordiging steeds verder beperken, en vervolgens uit woede over de door henzelf veroorzaakte machteloosheid van politici deze om het minste of geringste wegstemmen, desnoods vóór hun termijn er zelfs maar bij benadering op zit, zoals de

ongelukkige Gray Davis kortgeleden in het eerste jaar van zijn tweede termijn als gouverneur overkwam.

Dit thema staat eigenlijk los van Zakaria's betoog over de overgangsproblemen van niet-democratische staten naar democratische en ik laat het hier verder buiten beschouwing. Niet omdat wat Zakaria hierover te melden heeft niet van belang zou zijn. Integendeel, ik vind zijn diagnose hier scherper en treffender dan die over onliberale democratie in semi-perifere en perifere staten van de wereldeconomie. In mijn eigen termen is sprake van een tendens waarbij representatieve (liberale) democratie wordt verdrongen door vormen van *plebiscitaire democratie*, waarbij de kiezers, gekneed door een media-logica waarin de politiek persoonlijk is geworden, en onder invloed van een goedkoop populisme dat de plaats van traditionele politieke ideologieën dreigt in te nemen, aan één stuk door op alles en iedereen mogen stemmen, maar daarmee steeds minder te zeggen krijgen over wat er met hun stem gebeurt.¹³ Dit thema vereist echter een afzonderlijke beschouwing.

De bezwaren tegen Zakaria's gebrek aan theoretische diepgang worden ten dele gecompenseerd door de vaak onverwachte voorbeelden en anekdotes waarmee Zakaria zijn – in de kritiek op de democratie in Amerika vaak hilarisch – betoog lardeert. Een mooi voorbeeld vond ik wat Zakaria over de succesfilm *Titanic* te berde brengt. In die film proberen mannelijke passagiers in de eerste klas ten koste van vrouwen en kinderen in de reddingsboten te klimmen en moeten daarvan worden weerhouden door bemanningsleden met getrokken revolver. In werkelijkheid werd het 'vrouwen en kinderen eerst' vrijwel zonder uitzondering, ook door de eerste-klaspassagiers, nageleefd. De toentertijd waarschijnlijk rijkste man van Amerika, John Jacob Astor, heeft naar men zegt zich een weg naar een reddingsboot gebaand om er zijn vrouw een plaats in te geven, weigerde er zelf in te stappen, trad terug en wuifde haar vaarwel. Volgens Zakaria hebben de scenario-schrijvers van *Titanic* de zaak anders voorgesteld, omdat tegenwoordig niemand zou geloven dat rijke en machtige mensen zich door een gedragscode van eer en fatsoen laten leiden.

Er staan aan de andere kant ook veel vreemde oordelen in dit boek, zoals verscheidene auteurs aan dit nummer in hun bijdragen soms verbaasd constateren. Zo kan men zich verbazen over het godsvertrouwen van de auteur in de Chinese politieke leiding, dat de Volksrepubliek China naar een constitutionele democratie voert. Bij herhaling schrijft hij de huidige stabiele democratie in Chili toe aan de militaire dictatuur van Pinochet, die daarvoor de economische en institutionele basis zou hebben gelegd – alsof Chili niet vóór de staatsgreep van Pinochet in 1973 al vanaf 1891 – slechts in de periode 1927-1932 onderbroken door een militaire dictatuur – de meest stabiele democratie in Zuid-Amerika is geweest. Wat dat betreft moet het boek met behoedzaamheid worden gelezen. ■

Noten

- 1 Fareed Zakaria, 'The Rise of Illiberal Democracy', in: *Foreign Affairs*, 76 (1997), blz. 6.
- 2 Fareed Zakaria, *The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad*, New York: W.W. Norton, 2003.
- 3 Zakaria, a.w. noot 1, blz. 22.
- 4 Vgl. Bart Tromp, *De wetenschap der politiek. Verkenningen*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002, blz. 3-6.
- 5 Vgl. Frans Becker, Wim van Hennekeker, Monika Sie Dhian Ho & Bart Tromp (red.), *De toekomst van de democratie. Het eenentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting/De Arbeiderspers, 2000.
- 6 Hier ligt een tamelijk ernstige complicatie voor Zakaria's dichotomie tussen onliberale en liberale democratie. Er zijn waarschijnlijk maar weinig onliberale democratieën waarvoor geldt dat de verkiezingen er in alle opzichten vrij en eerlijk zijn.
- 7 Arend Lijphart, *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, New Haven: Yale University Press, 1999. Zie ook: Monika Sie Dhian Ho & Bart Tromp, 'De constructie van politieke democratie. Een gesprek met Arend Lijphart', in: Becker e.a., a.w. noot 5, blz. 252-267.
- 8 Adam Przeworski & Fernando Limongi, 'Modernization: Theories and Facts', in: *World Politics*, 49 (1997), 2.
- 9 Cf. Peter J. Taylor, *Political Geography. World-Economy, Nation-State and Locality*, Harlow: Longman, 1993, blz. 247-252.
- 10 Vgl. het klassiek overzicht van H. Daalder, 'Consociationalism, Centre and Periphery in the Netherlands', in: J.Th.J. van den Berg & B.A.G.M. Tromp (red.), *Politiek en historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap*, Amsterdam: Bert Bakker, 1990, blz. 21-64.
- 11 Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*, Cambridge: Basil Blackwell, 1991; Brian M. Downing, *The Military Revolution and Political Change. Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe*, Princeton: Princeton University Press, 1992; Juan J. Linz & Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1998.
- 12 Robert A. Dahl, *Polyarchy. Participation and Opposition*, New Haven: Yale University Press, 1971; Vgl. Tromp, a.w. noot 4, blz. 321-325.
- 13 Bart Tromp, 'Het virus van de plebiscitaire democratie', in: *Socialisme & Democratie*, 59 (2002), 12; Bart Tromp, 'De crisis der partijen en enkele voorstellen deze te overwinnen', in: Frans Becker, Wim van Hennekeker, Monika Sie Dhian Ho & Bart Tromp (red.), *Politieke partijen op drift. Het vierentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting/De Arbeiderspers, 2003; Bart Tromp, *Neergang van de democratie? Von Laun Lezing*, Leeuwarden: Rudolf von Laun Instituut, 2003.

Over de auteur

BART TROMP is bijzonder hoogleraar in de theorie en geschiedenis van de internationale betrekkingen aan de Universiteit van Amsterdam en als *Senior Research Fellow* verbonden aan het Instituut Clingendael.

Kunnen Arabieren, democratie en islam door één deur?

MAURITS S. BERGER

MET DE DEMOCRATIE IS HET AL JAREN dramatisch slecht gesteld in de Arabische wereld,¹ zo wijzen de cijfers uit. Wetenschapslieden, politici en analisten putten zich uit in verklaringen. Naast allerlei economische en politieke factoren lijken vooral de Arabieren zelf en de islam de hoofdschuldigen te zijn aan de gebrekkige democratie. Dit is echter te somber en te stereotiep. Wat volgt is een overzicht van de argumenten; en vervolgens de voorstellen van een optimist.

Democratie in de Arabische wereld

Ten eerste is het goed stil te staan bij de vraag hoe slecht het met de democratie in het Midden-Oosten is gesteld. Het *Arab Human Development Report 2002* stelt vast dat de Arabische wereld het laagste niveau van 'vrijheid' heeft vergeleken met andere regio's in de wereld.² Deze mening wordt gedeeld door Freedom House, een onafhankelijk Amerikaans onderzoeksinstituut (waar overigens de meeste auteurs over dit onderwerp naar verwijzen). Freedom House maakt onderscheid tussen 'electorale democratieën' en 'vrije landen'. In zijn jaaroverzicht van 2002 stelt Freedom House vast dat géén van de Arabische landen aangemerkt kan worden als een electorale democratie en dat slechts zeven van de 22 Arabische landen 'Gedeeltelijk Vrij' zijn (Comoren, Djibouti, Jordanië, Koeweit, Libanon, Mauretanië, Marokko), en de overige 'Niet Vrij'.³

Factoren die democratisering in de Arabische wereld belemmeren

De Arabische landen zijn ondemocratisch, omdat zij autoritaire regimes hebben: de meeste in de vorm van een monarchie; enkele als éénpartij-dictatuur. Vooral

Gebrek aan democratie in de Arabische wereld kan niet zonder meer worden toegeschreven aan de islam. Islam en democratie kunnen wel degelijk samengaan. Juist het Westen vormt een hinderpaal voor democratisering van de Arabische landen.

in de westerse media wordt herhaaldelijk gesuggereerd dat dit autoritaire gedrag een *inherent Arabische karaktertrek* is.⁴ Dit argument wordt door wetenschappelijk onderzoekers en analisten echter nauwelijks gehanteerd. De afgelopen vijftien jaar zijn wel veel andere oorzaken genoemd die aan het gebrekkige democratische gehalte van de Arabische landen ten grondslag zouden liggen. Ik noem hier enkele:⁵

- De Arabische landen voldoen niet aan de criteria van het *moderniserings-effect*. Dit houdt in dat Arabische landen niet de voorwaarden vervullen die – volgens de gangbare theorieën – moeten leiden tot democratisering, zoals een basale economische ontwikkeling, alfabetisme, kennis, ontwikkeling van een middenklasse, moderne communicatiemiddelen, die op hun beurt zouden aanzetten tot democratisering.

- De Arabische landen zijn *renteniersstaten*. Dat wil zeggen dat hun belangrijkste bron van inkomsten niet door eigen arbeid tot stand komt, maar van buitenaf wordt gegenereerd. Het meest sprekende voorbeeld is olie, maar het geldt ook voor de inkomsten uit het Suezkanaal, geldzendingen van migratie-arbeiders in het buitenland, alsmede buitenlandse ontwikkelingshulp. De redenering achter de 'renteniersstaat' is dat de overheden van deze staten door de 'vrije' inkomsten hun politieke verantwoordelijkheid jegens de bevolking afkopen – in ruil voor gratis onderwijs en gezondheidszorg zal de bevolking haar regering niet

snel ter verantwoording roepen.

- *Clientelisme*. Patronage-netwerken hebben op zich zelf al een 'dempende' werking op het democratiseringsproces, maar ze belemmeren bovendien de opkomst van de onafhankelijke middenklasse die zo noodzakelijk wordt geacht voor een goed functionerende democratie.
- *Repressie*. In Arabische landen wordt veelvuldig gebruik gemaakt van een repressief inlichtingen- en politieapparaat. De 'grove mensenrechtenschendingen' waaraan zij zich schuldig maken,⁶ zoals de beperkingen van de vrijheden van meningsuiting en vergadering, vormen een belemmering voor de democratie.

Kortom, er lijkt een wirwar van factoren te zijn die in elkaar grijpen. Maar is deze onlosmakelijke kluwen die het gebrek aan democratie in stand houdt, nu typisch 'Arabisch' te noemen? Onderzoekers hebben er herhaaldelijk op gewezen dat al deze factoren niet exclusief voorbehouden zijn aan de Arabische wereld.⁷ Ze vormen als zodanig dus wel een verklaring voor *wat* er allemaal mis gaat in deze landen, maar niet waarom het misgaat in *deze* landen. Dit laatste argument geldt ook voor de islam.

Islam en democratie

In de jaren '90 verscheen een vloedgolf aan artikelen over de relatie tussen islam en democratie. Islam, zo werd door enkele vooraanstaande auteurs betoogd, verhoudt zich slecht tot het begrip democratie, en de toenemende islamisering van de moslimwereld werd daarom aangemerkt als obstakel voor noodzakelijke democratisering.⁸ Diverse onderzoeken en cijfers hebben echter inmiddels aangetoond dat het syllogisme 'Arabische landen zijn niet democratisch; Arabische landen zijn islamitisch; dus islam is niet democratisch' niet zonder meer opgaat.

Zo blijkt, als de gegevens van de Arabische wereld naast die van de overige moslimlanden worden gelegd, dat er geen overlappend beeld ontstaat.⁹ De aanduiding 'electorale democratie' was in 2002 niet van toepassing op enig Arabisch land, maar wel op 14 moslimlanden, waaronder Indonesië, Bangladesh en Turkije (respectievelijk de nummers één, twee en vijf op de lijst van grootste moslimlanden).¹⁰ Als we ons beperken tot die moslimlanden met een duidelijk islamitische politiek, zoals Iran, Pakistan, Saoedi-Arabië en Soedan, dan scoren deze landen inderdaad erg slecht op het gebied van vrijheid en democratie, maar dan is de islamitische factor geen verklaring voor de even slechte staat van dienst van uitgesproken seculiere Arabische landen als Egypte, Irak (onder Saddam Hoessein) en Syrië.

De islam kan dus niet zonder meer aangeduid worden als oorzaak van het gebrek aan democratie in

een land. Sterker nog, steeds vaker wordt betoogd dat islam en democratie juist heel goed kunnen samengaan. Dit blijkt uit publikaties van westerse wetenschapslieden en vooral van islamitische vakgenoten, en sinds kort wordt dit ook door politici onderschreven. Onder de westerse wetenschapslieden – die vooral een politiek-sociologische benadering hanteren – zijn er die vaststellen dat de *wens tot democratie* juist een belangrijk element is in de politiek-islamitische bewegingen.¹¹ De roep om vrijheid en participatie aan bestuur, maar ook de eisen aan regeringen als *accountability* en *transparency*, zijn kenmerkend voor veel moslimbewegingen. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat de roep om democratie zich niet noodzakelijkerwijs hoeft te vertalen in democratische modellen zoals het westen die kent. Moslimgeleerden schrijven uitvoerig over de 'islamitische democratie'.¹² Dit is echter geen bestaand model dat kant-en-klaar uit de lade getrokken kan worden, maar is onderwerp van een recent debat.

Alternatieve 'islamitische' vormen van democratie verkeren derhalve nog in staat van ontwikkeling. De islam kent immers geen democratie op zich zelf – net zo min als het christendom of jodendom dat kennen – maar bevat wel diverse begrippen die tot onderbouwing van democratische staatsvormen kunnen dienen. Zo wordt er gerefereerd aan het beginsel van 'consensus' als het gaat om het kiezen van een leider, en 'raadpleging' als het gaat om de relatie tussen leider en volk.

Maar hoe deze begrippen moeten worden ingevuld, en hoe men dient om te gaan met conflictpunten als goddelijke versus seculiere wetgeving, individuele versus communautaire rechten, soevereiniteit van het volk versus die van de religieuze elite, kan men slechts in een enkele 'islamitische' staat zoals Iran bezien. Inmiddels is al gebleken dat er niet een slechts voor één uitleg vatbare vorm is van een islamitische democratie, maar dat deze zich – net als in het westen – vooral binnen nationale grenzen ontwikkelt.¹³

Het meest opmerkelijk is echter dat er onlangs ook op hoog politiek niveau wordt verklaard dat islam en democratie goed samengaan. Condoleeza Rice, de Amerikaanse nationale veiligheidsadviseur, heeft bijvoorbeeld gezegd: 'Leven volgens het islamitisch geloof en streven naar democratie en mensenrechten zijn niet alleen verenigbaar, maar ze versterken elkaar zelfs wederzijds',¹⁴ terwijl president Bush sinds kort betoogt dat de islam 'volledig verenigbaar is met vrijheid en verdraagzaamheid' en 'zich goed verhoudt tot democratie'.¹⁵ Los van de vraag of deze uitspraken toegeschreven moeten worden aan politiek-opportunistische motieven, is het vooral van belang dat het wordt gezegd. Hiermee wordt namelijk de toon gezet in het

debat dat er een 'islamitische' variant op democratie mogelijk zou *kunnen* zijn.

Mogen Arabische landen wel democratiseren?

Er is nog een factor die democratisering van de Arabische landen in de weg staat: het westen. Vanwege zijn grote belangen in de regio (olie, Israël) steunde het westen – in het bijzonder de Verenigde Staten – al tientallen jaren liever de 'stabiele' dictatoriale Arabische regimes dan een democratie waarvan de uitkomst onvoorspelbaar is. Ondanks de lippendienst die het westen aan vrijheid en democratie bewees, was democratisering van de Arabische landen nimmer een primair westers belang, omdat daardoor krachten aan de macht konden komen die destabiliserend zouden werken.¹⁶ Niet alleen omdat deze krachten sterk anti-westerse sentimenten zouden vertegenwoordigen,¹⁷ maar ook omdat een grotere kans op onderlinge conflicten zou bestaan, die weer aanleiding zouden geven tot een toevloed aan vluchtelingenstromen.¹⁸

Het gevolg van deze *westerse terughoudendheid* was dat in de jaren '90, toen democratisering hoog op de buitenlands-beleid-agenda van westerse landen stond, het ondemocratisch gehalte van Arabische regimes 'minzaam over het hoofd werd gezien'.¹⁹ Economische sancties en militaire interventies die vooral door de Verenigde Staten werden uitgevoerd om landen naar het democratische pad te leiden of op dat pad te houden, werden nimmer toegepast op de Arabische landen.²⁰

Het is natuurlijk primair de verantwoordelijkheid van de Arabische volkeren zelf om het democratiseringsproces in hun landen op gang te brengen. Aan de wens tot democratisering ligt het niet: meer dan waar ook ter wereld wordt in deze regio gesmacht naar democratie.²¹ Het is te gemakkelijk de schuld voor het ontbreken van democratie zonder meer bij het westen te leggen. Maar door de aanzienlijke belangen die het westen in de Arabische wereld heeft, rijst de vraag of de Arabische landen wel mógen democratiseren van het westen. Het grote schrikbeeld is immers dat fundamentalistische islamitische bewegingen via democratische verkiezingen de macht grijpen, om deze vervolgens niet meer uit handen te geven. Dat is door de Arabische regimes ook altijd als excuus gebruikt om zich tegen democratisering te verzetten. Een excuus dat door het westen zonder meer wordt aanvaard.²² Maar inmiddels is duidelijk geworden dat het gebrek aan democratie voor onvrede onder de Arabische bevolking heeft gezorgd, dat tot een (terroristisch) kookpunt dreigt te leiden. Het westen moet daarom nieuwe paden gaan betreden.

Hoe nu verder?

Als het westen de democratisering in de Arabische wereld metterdaad wil steunen, dienen de volgende vijf stappen in overweging genomen te worden:

1 Het *westerse tweesporenbeleid*, dat steun verleent aan stabiele, maar ondemocratische regimes en tegelijkertijd de deugden van democratie verkondigt, dient *opgegeven* te worden. Dit is één van de belangrijkste bronnen van frustratie en woede onder de Arabische bevolking. Als mensenrechten en democratische beginselen inderdaad zo *universeel* zijn als wordt beweerd, dienen ze immers ook universeel te worden *toegepast*, *zonder hierop uitzonderingen* te maken voor *Arabische landen* omdat daar sprake zou zijn van oliebelangen of 'islamitische' of 'terroristische' dreigingen. Als het westen er daarentegen de voorkeur aan geeft de toegang tot olie veilig te stellen en toe te staan dat islamitisch activisme met harde hand wordt aangepakt – met andere woorden: als steun wordt verleend aan ondemocratische regimes – is het ongeloofwaardig tevens de beginselen van vrijheid en democratie te prediken.

2 De oproep tot *democratisering* van Arabische landen mag geen loze kreet zijn, maar een oprechte vraag naar de *mening van het volk*. Dit heeft als consequentie dat de uitslag het westen niet welgevallig zou kunnen zijn. Het schrikbeeld is vooral 'one man, one vote, one time': dat de verkozen partij het democratisch stelsel ontmantelt en een dictatuur vestigt. Hier passen twee – zeer pragmatische – antwoorden: we wéten eenvoudig niet of dit het scenario zou zijn (want het is nimmer beproefd), en als dit scenario werkelijkheid wordt is nog maar de vraag of het land zoveel slechter af is dan onder het huidige regime. Het voorbeeld dat in dit verband vaak wordt aangedragen, betreft de Algerijnse verkiezingen in 1992, die door het islamitische FIS gewonnen dreigden te worden en alleen door militair ingrijpen zijn verijdeld. Er wordt wel gezegd dat daarmee een tweede Iran is verhinderd, maar dat is speculatief. De enige uitkomst waar we nu mee leven, is een meer dan tien jaar durende bloedige burgeroorlog. Beter is daarom misschien te kijken naar de ervaringen die islamitische partijen in verkiezingen in andere Arabische landen hebben opgedaan: Jordanië, Jemen, Libanon en Marokko. De belangrijkste (want geruststellende) vaststelling is misschien wel dat geen van deze partijen een meerderheid heeft behaald. Het enige (niet-Arabische) land waar een islamitische partij wél de meerderheid heeft gewonnen, is Turkije, en hier zijn geen aanwijzingen dat deze partij het seculiere democratische stelsel wil ontmantelen.

3 Er moet *duidelijkheid* zijn over het *begrip democratie*. Aan westerse zijde wordt 'democratie' vaak

gebezigd als een metafysisch begrip van de 'goede' bestuursvorm. Wat die goede bestuursvorm dan inhoudt, is niet altijd even duidelijk, maar hóeft voor westerlingen onderling ook niet duidelijk te zijn, omdat zij er simpelweg van uitgaan dat deze bestuursvorm 'goed' is. Fareed Zakaria heeft hier onlangs de vinger op gelegd.²³ Net als Freedom House maakt hij het onderscheid tussen de procedure om gezagsdragers te kiezen ('democratie') en de rechtsstaat die de individuele vrijheden beschermt ('constitutioneel liberalisme'). Het meest wenselijk is als deze twee samenvallen, maar dat hoeft niet het geval te zijn: in veel landen is sprake van een 'illiberale democratie', wat wil zeggen dat democratisch verkozen overheden zeer despotisch kunnen zijn, en in andere landen is er – in het bijzonder in de Arabische wereld – vaak sprake van 'liberale autocratieën', wat wil zeggen dat er van volksparticipatie in het bestuur nauwelijks sprake is, maar dat de regimes wel een zekere mate van liberalisme hanteren.²⁴

Omgekeerd bestaat er aan Arabische zijde ook verwarring over het begrip democratie zoals dat door het westen wordt uitgedragen. Vanuit militante hoek kan men te horen krijgen dat democratie wordt afgewezen als zijnde 'westers'. Dit is echter vaak een reactie op het hiervoor genoemde westerse tweesporenbeleid in het Midden-Oosten: de Arabische regimes hanteren namelijk alle een systeem dat zij aanduiden als democratie, en de westerse steun aan deze regimes suggereert dat dit ook het geval zou zijn. Onder de Arabische bevolking leeft dan vaak de gedachte dat democratie gelijkstaat aan de willekeur van hun 'gekozen' machthebbers.

Het is daarom wenselijk niet te spreken over 'democratie' als begrip, maar over *afzonderlijke democratische instituties*, zoals verkiezingen, vrijheid van meningsuiting, onafhankelijkheid van de rechterlijke macht, enz. Dat bevordert de duidelijkheid van de westerse bedoelingen.

4 Het westen dient zich open te stellen voor *alternatieve vormen van democratie*, in het bijzonder wat wel 'islamitische democratie' wordt genoemd – een jong begrip, dat nauwelijks in de praktijk is beproefd en in volle ontwikkeling verkeert. Dat is echter des te meer reden dit ook van beleidszijde te volgen en in discussie te treden met de voorstanders van dit model. Er zit echter wel een addertje onder het gras. Hoe ver gaat de westerling in bereidheid de opvattingen over 'islamitische democratie' metterdaad tot zich te laten doordringen als deze ver van de eigen westerse denkbeelden afstaan? Mohammed Hamdi wijst hier fijntjes op in zijn bespreking van het artikel van de Amerikaanse journaliste Robin Wright, die haar bewondering uitsprekt voor enkele moslimhervormers:²⁵ 'Wright is eigenlijk vooral geïnteresseerd in de

moslims die haar gedachtengoed terug-spreken in termen die voor haar bekend zijn. [...] Westerlingen zijn niet echt bereid een directe dialoog aan te gaan met de prominente vertegenwoordigers van het "islamitisch fundamentalisme" van Iran, Egypte of Soedan.²⁶

5 Als we deze uitdaging van Hamdi ter harte nemen, zou het westen wellicht moeten overwegen in *dialoog* te treden met groeperingen als de Moslimbroeders in Egypte, Hizbollah in Libanon en Hamas in de Palestijnse Gebieden. Vooral in het laatste geval zal de afkeer erg groot zijn: wie wil er nu met plegers van zelfmoordaanslagen op onschuldige burgers in dialoog gaan over democratie? Dit is echter anders indien wij beseffen dat Hamas, net als het Zuid-Afrikaanse ANC en de Ierse IRA, zowel een gewapende als een politiek-civiele tak heeft. In het geval van Hamas is deze laatste zelfs heel groot: ziekenzorg, armenzorg, scholing en het verstrekken van leningen zijn maar een paar terreinen waar Hamas zich onvervangbaar heeft gemaakt. Hetzelfde geldt voor de Moslimbroeders in Egypte en de Hizbollah in Libanon. Door al die taken op te pakken die de overheid laat liggen, hebben zij niet alleen geweldig aan geloofwaardigheid en populariteit gewonnen bij de bevolking, maar leggen zij ook op pijnlijke wijze de tekortkomingen van die regeringen bloot.

De reden met deze organisaties in gesprek te gaan, is om te bezien of zich hier al op 'grass roots'-niveau democratiseringsprocessen voltrekken die goede alternatieven bieden voor wat zich op officieel niveau afspeelt. Vanuit democratisch perspectief onderscheiden deze groeperingen zich namelijk op positieve wijze op verschillende niveaus van de bestaande partij- en staatsstructuur. Zo vertegenwoordigen zij een grote, maar vooral ook duidelijk te identificeren achterban, wat van de meeste Arabische politieke partijen niet gezegd kan worden. Ook hebben zij hun leiderschap vaak geïnstitutionaliseerd, opdat het voortbestaan van de beweging niet afhankelijk is van een enkele persoon, zoals het geval is bij zoveel andere Arabische organisaties en partijen. Ten slotte onderscheiden zij zich met nadruk door in woord en daad een sociaal-economisch programma uit te voeren, waarbij afwijzing van corruptie, omkoping en nepotisme hoog in het vaandel staat. Op het gebied van democratie in de Arabische wereld zijn er derhalve niet alleen mogelijkheden, maar vooral ook uitdagingen. ■

Noten

- 1 Met Arabische wereld worden in dit artikel de 22 landen bedoeld die zijn verenigd in de Arabische Liga (van west naar oost, en dan naar zuid: Mauritanië, Marokko, Algerije, Tunesië, Libië, Egypte, Palestina, Jordanië, Libanon, Syrië, Irak, Koeweit, Saoedi-Arabië,

- Bahrein, Katar, Verenigde Arabische Emiraten, Oman, Jemen, Soedan, Djibouti, Somalië, Comoren). De bindende factor van Arabische landen is niet etnisch (alleen het Arabisch Schiereiland zou men etnisch 'Arabisch' kunnen noemen), maar de Arabische taal.
- 2 Arab Human Development Report 2002 – *Creating Opportunities for Future Generations*, United Nations Development Programme, 2002, blz. 27.
 - 3 Freedom House, *Freedom in the World 2003: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
 - 4 Zie o.a. Joris Luyendijk, 'Wat nou, democratie?', in: *NRC Handelsblad* (Zaterdag bijvoegsel), 24 mei 2003; en Herman Philipse, 'Stop de tribalisering van Nederland', in: *NRC Handelsblad*, 2 oktober 2003.
 - 5 In deze paragraaf heb ik vooral gebruik gemaakt van de *Arab Human Development Reports 2002 en 2003*, en van de volgende artikelen: Gary C. Gambill, 'Explaining the Arab Democracy Deficit. Part I', in: *Middle East Intelligence Bulletin*, vol. 5, nr 2, februari-maart 2003; en 'Explaining the Arab Democracy Deficit. Part II: American Policy' in: *Middle East Intelligence Bulletin*, vol. 5, nr 8-9, augustus-september 2003; Adrian Karatnycky, 'Muslim countries and the Democracy Gap', in: *Journal of Democracy*, vol. 13, nr 1, januari 2002; Michael L. Ross, 'Does Oil hinder Democracy?', in: *World Politics*, 53, april 2001.
 - 6 Amnesty International, *Amnesty International Report 2002*.
 - 7 Gambill, *a.w. noot 5*; en Ross, *a.w. noot 5*.
 - 8 Bijv.: 'Islam offers [...] worst prospects from political perspective' (Bernard Lewis, 'Islam and Liberal Democracy', in: *The Atlantic Monthly*, februari 1993). 'Islam prevents the emergence of a civil society' (Ernest Gellner, *Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals*, Londen: Hamish Hamilton, 1994). 'Islam fosters an essentially illiberal political culture' (Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*, New York: Simon and Schuster, 1996).
 - 9 Alfred Stepan & Graeme B. Robertson, 'An "Arab" more than a "Muslim" electoral gap', in: *Journal of Democracy*, vol. 14, nr 3, juli 2003.
 - 10 Freedom House, *Freedom in the World. Country Ratings 1972-1973 to 2001-2002*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
 - 11 John L. Esposito & John O. Voll, *Islam and Democracy*, New York: Oxford University Press, 1996; R. Brynen, B. Korany & P. Noble (red.), *Political Liberalization & Democratization in the Arab World*, Boulder: Lynne Rienner, 1995; Larry Diamond, Marc F. Plattner & Daniel Brumberg, *Islam and Democracy in the Middle East*, Johns Hopkins University Press, 2003.
 - 12 *Ibid.* Maar zie bijv. ook: Ali R. Abootalebi, 'Islam, Islamists, and Democracy' in: *Middle East Review of International Affairs*, vol. 3, nr 1, maart 1999; Khaled Abou El-Fadl, 'Islam and the Challenge of Democracy', in: *Boston Review*, april-mei 2003; Radwan Mas-moudi, 'The silenced majority', in: *Journal of Democracy*, vol. 14, nr 2, april 2003; Mumtaz Ahmad, 'Islam and Democracy, the emerging consensus', IslamOnline, 2002 (www.islamonline.net/english/Contemporary/2002/article15.shtml)
 - 13 Esposito & Voll, *a.w. noot 11*. Olivier Roy, *The failure of political Islam*, Cambridge: Harvard University Press, 1994.
 - 14 Speech van 4 december 2002 tijdens bijeenkomst van Muslim Women Lawyers for Human Rights (Karamah).
 - 15 President Bush tijdens zijn bezoek aan Indonesië, 22 oktober 2003, en opnieuw in zijn speech van 6 november 2003 voor *The National Endowment for Democracy* (tekst te vinden op: www.ned.org/events/anniversary/oct1603-Bush.html).
 - 16 Sheila Carapico, 'Foreign aid for promoting democracy in the Arab world', in: *Middle East Journal*, vol. 56, nr 3, zomer 2002.
 - 17 Amy Hawthorne, 'The democracy dilemma in the Arab world: How do you promote reform without undermining key United States interests?', in: *Foreign Service Journal*, februari 2001.
 - 18 Dimitris K. Xenakis, 'Order and change in the Euro-Mediterranean System', in: *Mediterranean Quarterly*, vol. 11, nr 1, winter 2000.
 - 19 Gambill, *a.w. noot 5*: Part II: 'American Policy'. Zo ook Bush in zijn speech van 16 oktober 2003: 'Zestig jaar van westerse staten die het gebrek aan vrijheid in het Midden-Oosten door de vingers zagen en toestonden, hebben ons geen veiligheid gebracht.'
 - 20 Gambill, *a.w. noot 5*: Part II: 'American Policy'.
 - 21 In een *World Values Survey* scoren de Arabische landen het hoogst (60%) op de stelling 'Democratie is de beste regeringsvorm' en ook het hoogst (80%) op het verwerpen van autoritaire regeringen (gepubliceerd in *Arab Human Development Report 2002*, *a.w. noot 2*, blz. 19).
 - 22 Vickie Langohr, 'An exit from Arab autocracy', in: *Journal of Democracy*, vol. 13, nr 2, juli 2002, blz. 121: 'Every [Arab] regime that has invoked the Islamic threat in hopes of forestalling Western pressure for democratization has subsequently revealed its true intentions by brutally repressing opposition of all stripes.'
 - 23 Fareed Zakaria, *The future of freedom. Illiberal democracy at home and abroad*, New York: W.W. Norton & Co, 2003.
 - 24 *Ibid.*, blz. 17-21.
 - 25 Robin Wright, 'Islam and democracy. Two visions of Reformation', in: *Journal of Democracy*, vol. 7, nr 2, 1996.
 - 26 Mohammed Elhachmi Hamdi, 'The limits of the Western model', in: *Journal of Democracy*, vol. 7, nr 2, 1996, blz. 81-85.

Over de auteur

MAURITS S. BERGER is jurist en arabist. Hij is als *Senior Research Fellow* verbonden aan de afdeling Onderzoek van het Instituut Clingendael.

Tussen democratie en dictatuur in de voormalige Sovjetunie

ANDRÉ W.M. GERRITS

De transitie achter de rug?

HET JUISTE BOEK, OP HET JUISTE MOMENT – Francis Fukuyama's *The end of history and the last man* beantwoordde precies aan de staat van euforie waarin het Vrije Westen verkeerde na zijn totale overwinning in de Koude Oorlog. De geschiedenis was voorbij. De ultieme verveling was ingetreden. Onze politieke en economische orde was onbetwist. Vier jaar later verscheen *The clash of civilizations* van Samuel Huntington. De Joegoslavische burgeroorlog had onze politieke roes in de tussentijd wreed verstoord. Klaarblijkelijk was nog niet iedereen zich bewust van Fukuyama's posthistorische werkelijkheid. Tegenover diens universalisme plaatste Huntington een wereld die ernstig was verdeeld – langs culturele scheidslijnen in dit geval, langs beschavingen. Met Fareed Zakaria's *The future of freedom* zijn we terug bij af.

Zakaria heeft de belangrijkste pijler onder ons wereldbeeld weggeslagen: democratie is universeel; democratisering is wenselijk. Zakaria zet vraagtekens bij onze democratiseringsdrift. Hij sluit de 'derde democratiseringsgolf' af – de schijnbaar onstuitbare, mondiale opmars van de democratie vanaf het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw. Zakaria twijfelt aan de zin, aan de wenselijkheid van democratisering *per se*. Democratie, directe democratie vooral, is niet het antwoord, meent hij, ze is deel van het probleem. Democratische instituties maskeren de incompetentie, de machtswellust en de inheligheid van menige vrij gekozen politicus. De stabiliteit van de verlichte dictatuur is dikwijls te prefereren boven de onvoorspelbaarheid van de 'illiberale' democratie.¹

De ideologische alternatieven van de (liberale) democratie zijn goeddeels verdwenen. Het aantal 'gesloten' landen is na de ondergang van het communisme tot vrijwel nul gereduceerd. Toch kan van de honderd landen die gemeenlijk als 'in transitie' wor-

De meeste opvolgerstaten van de Sovjetunie bevinden zich in een schemergebied tussen democratische en dictatoriaal geleide staten. Een zoektocht naar het democratisch gehalte van deze mengvormen.

den beschouwd, slechts een klein aantal, minder dan twintig, tot de stabiele democratieën worden gerekend.² Zakaria's perspectief is mondiaal, maar het is duidelijk dat zijn analyse in belangrijke mate is geïnspireerd op de ontwikkelingen in de voormalige Sovjetunie. Al in 1998 werd in de Verenigde Staten de omineuze vraag gesteld: 'Who lost Russia?' Waarom lukt het de Russen maar niet om hun land naar ons evenbeeld te herscheppen? *The future of democracy* drijft mee op een aanzwellende golf publikaties waarin het aanvankelijk optimisme over de verbreiding van democratie plaats heeft gemaakt voor een sobere interpretatie van de verschillende typen non-democratieën die op de communistische orde zijn gevolgd.

De gebrekkige democratisering in de voormalige Sovjetunie heeft belangrijke theoretische en praktische consequenties. Ze haalt het analytisch model van de democratische transitie onderuit: ieder land dat zich afwendde van de dictatuur, werd gezien als een land in beweging, richting democratie. In werkelijkheid is er veeleer sprake van *democratische regressie*, dat wil zeggen van een teruggang van de democratie. In ieder geval tekent zich een vrij strikte scheiding af tussen een klein aantal *stabiele democratieën* (Centraal-Europa en in de Baltische regio), enkele *dictaturen* (Centraal-Azië en Wit-Rusland) en een omvangrijke en diverse *tussencategorie* (Rusland, Oekraïne, Moldova en de Kaukasus).

‘Transitologie’ is niet alleen een tak van wetenschap; ze legitimeert ook de bevordering van de democratie als één van de grondgedachten van ons buitenlands beleid. Democratisering leek een universeel verschijnsel. Zelfs onwaarschijnlijke kandidaten als Albanië, Kirgizstan of Mongolië zouden eraan geloven. Deze vaststelling beantwoordde aan de krachtige Westerse overtuiging dat het Westen de opdracht en de mogelijkheid had om, op basis van onze ervaringen en financiële middelen, die verandering, die transitie, te bespoedigen, te vergemakkelijken. Democratie en markteconomie zouden ons belangrijkste exportartikel worden. De verbreiding van de democratie vulde de zinledigheid van Fukuyama’s nieuwe wereldorde. Ze was onze nieuwe *white man’s burden*.

We kunnen moeilijk wennen aan het idee dat transitie (en zeker transitie naar democratie) *niet* de norm is, en dat in de tussentijd het merendeel der postcommunistische landen zich heeft ontwikkeld tot relatief stabiele non-democratische staten. Dit zijn belangrijke conclusies voor ons buitenlands beleid en voor de internationale democratiseringsindustrie. Het maakt immers nogal wat uit: bijdragen aan een onvermijdelijk proces van openheid en democratisering, of het bevechten van dikwijls minimale democratische ruimte in een stabiele, wezenlijk ondemocratische omgeving.

Diversiteit hybridische systemen

De meeste en de belangrijkste staten in de ex-Sovjetunie bevinden zich in een grijs politiek gebied: in het bijzonder Rusland en Oekraïne, maar ook Moldova, Armenië, Georgië en Azerbeidzjan. Voor deze reeks landen is in de loop der tijd een groot aantal adjectieven bedacht: illiberale democratieën, zoals Zakaria voorstelt, semi- of schijndemocratieën, pseudo-, deel-, virtuele, geleide of gemankeerde democratieën. Larry Diamond spreekt in neutrale zin van ‘hybridische regimes’,³ en dat lijkt me een zinnvoller typering. Anders dan de bovengenoemde kwalificaties gaat ze niet uit van het (potentieel) democratische karakter van deze staten.

Hybridische regimes zijn geen variant op het democratisch bestel. Ze combineren democratische instituties met autoritaire methoden, en hoewel geleidelijke liberalisering niet kan worden uitgesloten (democratische regressie evenmin), ligt het niet voor de hand te veronderstellen dat het hybride politieke karakter van deze landen spoedig zal veranderen.

Hybridische regimes zijn *pluriform*, hoewel die pluriformiteit eerder ondanks dan dank zij de machthebbers bestaat. Ze is in veel gevallen het resultaat van een fragiel evenwicht tussen *ancien régime* en

oppositie of tussen delen van de postcommunistische elite, en van de aanvankelijke versplintering van de controle over staat en economie. In de meeste hybride staten hebben de postcommunistische leiders getracht deze politieke patstelling te doorbreken. De beschieting door de Russische president Boris Jeltsin van zijn opstandig parlement in oktober 1993, vriendelijk gadegeslagen door diens Westerse vrienden, is hiervan het meest dramatische voorbeeld.

In alle hybride regimes zijn de *formele instituties van de democratie* aanwezig. Parlementen zijn belangrijke instituties voor het verwerven, legitimeren en, in mindere mate, uitoefenen van politieke macht. Ze vervullen hun reguliere wetgevende taak binnen de beperkingen van het presidentiële systeem naar behoren. Ze zijn derhalve meer dan een façade. Verkiezingen vinden regelmatig plaats. De politieke strijd is intensief. Het debat is levendig. Politieke partijen besteden enorme sommen geld, zelfs naar Westerse maatstaven, aan hun campagnes. Toch laten autoritaire regimes weinig mogelijkheden onbenut om verkiezingen te manipuleren en de oppositie te marginaliseren of, indien nodig, te intimideren. Het politieke proces wordt echter in sterke mate door de machthebbers gedomineerd. Het speelveld varieert per staat, maar in alle gevallen zijn de spelregels ongelijk en oneerlijk, en sterk in het voordeel van de regerende elite. Uiteindelijk zijn in de meeste landen de ‘machtspartijen’ zelfs zo dominant, dat andere politieke partijen, de oppositie in het bijzonder, er feitelijk niet veel toe doen.

Democratische regels zullen niet snel opzij worden gezet. Openlijke repressie tegen oppositionele politici of de onafhankelijke media, regelrechte verkiezingsfraude zijn geen uitzondering, maar over het algemeen prefereren hybride regimes *manipulatie en ‘zachte dwang’* om loyaliteit af te dwingen: coöptatie, ‘omkoping’ en beperkende regelgeving. De rechterlijke macht is formeel onafhankelijk en hoewel ze onder voortdurende politieke druk staat, loopt ze zeker niet altijd aan de leiband van de machthebbers. Het Constitutionele Hof in Oekraïne bepaalde ooit dat de pogingen van president Leonid Koetsjma om de macht van het parlement verder te kortwieken, ongrondwettig waren. Het democratisch gehalte van hybride regimes, inclusief de eerbiediging van mensenrechten, is derhalve niet zozeer het resultaat van *checks and balances*, van een stevige democratische infrastructuur, maar van de mate waarin de machthebbers ze wensen of in staat zijn te respecteren.

De *politieke pluriformiteit* van hybride regimes steunt mede op de *massamedia*. Anders dan in dictaturen, waar onafhankelijke media geen kans krijgen zich te ontwikkelen, laten hybride regimes dik-

wijls beperkte ruimte voor afwijkende, zelf oppositionele geluiden. Onafhankelijke media kampen met allerlei beperkingen, met tegenwerking en pesterijen, maar ze blijven desondanks legaal en ze zijn niet zonder invloed. In ieder geval leiden pogingen kritische journalisten de mond te snoeren, steevast tot protesten en daarmee, vanuit de optiek van de machthebbers, tot ongewenste publiciteit.

Waar de instituties zwak zijn, is de politiek het domein van de sterkste. In hybridische systemen zijn *persoonlijke verhoudingen*, sympathieën en antipathieën dikwijls doorslaggevend. Het politieke bedrijf is *informeel*. Hybridische regimes zijn vrijwel zonder uitzondering *presidentiële regimes*. Dit garandeert echter géén sterk leiderschap. Achter het autoritaire karakter van het hybridische regime gaat dikwijls een zwakke, ineffektieve staat schuil. Zelfs aan de minimale vereisten van staatsgezag kan vaak niet worden voldaan: effectieve controle over het nationale territorium en het monopolie op het gebruik van geweldsmiddelen. Machtsmisbruik en corruptie zijn wijdverbreid. Vladimir Poetins 'dictatuur van de wet' is in het Westen met de nodige argwaan ontvangen, maar ze beantwoordt wel degelijk aan de behoeften van de Russische staat en samenleving. Gebrekkig staatsgezag treft immers vooral de zwakkeren in de samenleving. De doorslaggevende vraag is hoe de autoritaire machthebbers omspringen met de macht die ze pogen zich te verwerven. En de ervaring leert dat ze die over het algemeen niet aanwenden om de politieke democratie van een steviger fundament te voorzien.

Hybridische regimes combineren democratische instituties en regels met autocratische methoden, een soms levendige *civil society* met rigide, autoritaire staatsstructuren. Een dergelijke combinatie suggereert geen grote mate van stabiliteit. Toch moet een onderscheid worden gemaakt tussen de (in)stabiliteit van individuele machthebbers en de feitelijke onmacht van de staat enerzijds en de continuïteit van de hybridische orde anderzijds. Hoewel de meeste hybridische regimes niet worden gekenmerkt door effectief staatsgezag, zitten de autoritaire leiders zelf doorgaans sterk in het zadel. Machtswisselingen ten gevolge van maatschappelijk protest of parlementaire druk zijn niet onmogelijk (Slobodan Milošević in Joegoslavië in 2000; Zviad Gamsachoerdia in Georgië in januari 1992; en diens opvolger Edoeard Sjevardnadze in november 2003); maar ze vereisen over het algemeen een grote mate van maatschappelijke mobilisatie, van doorzettingsvermogen en politieke behendigheid en, wellicht, van buitenlandse steun.

Over het algemeen komen machtswisselingen voort uit (de beslechting van) conflicten binnen de elite. Een wisseling van de wacht sluit de mogelijkheid van wezenlijke politieke veranderingen niet uit,

hoewel ze doorgaans het hybridisch karakter van het politieke bestel niet aantasten. Overigens worden de meeste hybridische en dictatoriale regimes gekenmerkt door een sterke personele continuïteit. Azerbeidzjan, Georgië en de Centraal-Aziatische staten worden, of werden tot voor kort, geregeerd door voormalige communistische leiders. Bovendien worden opvolgingskwesies, indien onvermijdelijk, bij voorkeur informeel geregeld, om vervolgens quasi-democratisch te worden gelegitimeerd. De wijze waarop Jeltsin zijn opvolger Poetin lanceerde en de politieke mediacampagne die vervolgens zijn verkiezing veiligstelde, beantwoordde in alle opzichten aan dit patroon. Minder *sophisticated* – maar vooralsnog even effectief – was de machtsoverdracht van vader op zoon Alijev, in Azerbeidzjan, oktober jl. Hiermee werd zelfs een nieuw fenomeen in de hybridische politiek geïntroduceerd: erfopvolging.

Politieke partijen in hybridische stelsels mogen dikwijls vehikels zijn voor ambitieuze individuen (al dan niet met een uitgesproken ideologisch profiel), maar ze zijn niet irrelevant. Tot op zekere hoogte functioneren ze als laatste barrière tegen de volledige monopolisering van de politieke macht. Het hangt vooral af van de krachtsverhoudingen in het parlement of de machthebbers de volksvertegenwoordigers en hun partijen serieus moeten nemen of kunnen negeren. En hoewel de machthebbers in Rusland en Oekraïne, de belangrijkste hybridische staten in de voormalige Sovjetunie, over voldoende mogelijkheden beschikken om de zogeheten 'onafhankelijke' kandidaten voor zich te winnen, brak het ze aanvankelijk ernstig op dat ze niet over de steun van stabiele politieke partijen in het parlement beschikten. In Rusland lijkt dit euvel in de tussentijd te zijn verholpen: Poetin beschikt over de vanzelfsprekende steun van de 'machtspartijen' in de Doema. Zelfs 'superpresidenten', hoewel dikwijls gesteund door een fors mandaat van de kiezers, kunnen het zich niet permitteren de volksvertegenwoordiging links te laten liggen. In dit verband waarden Poetin en Koetsjma ongetwijfeld de vriendelijke ambivalentie van de belangrijkste 'oppositiepartij' in hun landen, de communistische partij.

Diffuse scheidslijnen

De scheidslijnen tussen democratische, hybridische en dictatoriale regimes zijn vloeïend. Hoewel democratieën en dictaturen ook een aanzienlijke mate van onderlinge diversiteit vertonen, missen ze echter het ambivalente, heterogene karakter van de hybridische stelsels. In de voormalige Sovjetrepublieken behoren alleen de Centraal-Aziatische staten tot de dictatoriale regimes. Democratie is nooit een optie van de post-

communistiche machthebbers geweest, en de democratische krachten zijn simpelweg te zwak om haar af te dwingen. In de republieken in Centraal-Azië is de democratische regressie pijnlijk zichtbaar. De staten zijn minder stabiel, minder pluriform, minder welvarend en minder 'vrij' dan ze in de laatste jaren van de Sovjetunie waren. En hoewel de landen aanvankelijk uiteenlopende, zij het zonder uitzondering 'geleide' transitieën doorliepen (voorzichtige democratisering in Kirgizstan en Kazachstan; burgeroorlog in Tadzjikistan; en continuïteit van het autoritaire regime in Oezbekistan en Turkmenistan), vertonen de Centraal-Aziatische republieken thans een opmerkelijke eensgezindheid.

De democratische instituties zijn in deze landen niet meer dan een façade. Politiek en economie worden feitelijk door *clans* gedomineerd. De oppositie, dikwijls gerelateerd aan rivaliserende *clans*, wordt in het gunstigste geval genegeerd of afgekocht, en indien nodig onderdrukt. Politieke partijen zijn zwak, en voor zover ze geen instrument in de handen van rivaliserende *clans* zijn, zelfs irrelevant. Een machteloze volksvertegenwoordiging maakt parlamentsverkiezingen tot een farce. Presidentsverkiezingen daarentegen zijn niet ontbloot van concreet politiek belang, al was het alleen maar om de machthebbers van een quasi-democratische legitimiteit te voorzien. Oude sovjetgebruiken worden in ere gehouden. Nursultan Nazarbaev werd in 1999 met 80% van de stemmen tot president van Kazachstan herkozen. Eerder, in 1995, steunde 95% van de bevolking zijn presidentiële referendum. In 1995 en in 2000 werd Askar Akajev met 75% gekozen tot president van Kirgizstan. Eerder, in oktober 1991, kort na de mislukte augustuscoup tegen Gorbatsjov, had Akajev zich al zonder tegenkandidaat met 94,6% tot president laten kiezen. Islam Karimov werd in 2000 met vergelijkbare cijfers (92%) tot president van Oezbekistan gekozen, nadat hij al in december 1991 zijn leiderschap van de Communistische Partij met 86% van de stemmen had omgezet in een presidentschap. Zelfs schijndemocratische veranderingen zijn niet aan Karimov besteed gebleken. En dat geldt in nog sterkere mate voor Saparmoadat Nijazov, de 'zonnekoning' van Turkmenistan.

Verklaringen

De diversiteit van de postcommunistische wereld is inmiddels zo groot geworden, dat het begrip postcommunisme iedere onderscheidende betekenis lijkt te hebben verloren. Er zijn in grote lijnen twee verklaringen voor deze diversiteit (voor het succes of falen van de democratisering): een structurele en een instrumentele benadering. In de *instrumentele wijze van benaderen* staat feitelijk politiek handelen centraal.

Democratisering zou vooral een kwestie zijn van politieke overtuigingen en keuzen, waarbij externe factoren (hegemoniale mogendheden, internationale organisaties) een belangrijke rol spelen. Het spreekt voor zich zelf dat deze instrumentele benadering nauw aansluit bij de uitgangspunten van de Westerse democratiseringsindustrie.

De *structurele benadering van transitie* is meer historisch en cultureel bepaald. Ze kijkt naar de democratische ervaring van een land, naar de mate van sociaal-economische ontwikkeling, naar de invloed van religie en etniciteit. De structurele benadering was aanvankelijk vooral een intellectuele exercitie. Ze sloot niet aan bij de ogenschijnlijk universele dynamiek van de derde democratisering golf, en ze werd door een belangrijk deel van de democratiebevoorwaarden als onaanvaardbaar deterministisch en eng Westers van de hand gewezen. Zodra echter het perspectief van de *democratisering* wordt verlaten en onbevraagd de vraag wordt gesteld hoe de verscheidenheid aan politieke ordes in postcommunistisch Europa kan worden gerubriceerd en verklaard, biedt een combinatie van beide benaderingen waarschijnlijk het meest overtuigende antwoord.

'Democratieën en dictaturen worden niet gemaakt door inerte, onzichtbare structuren', schrijft de Amerikaanse politicoloog Michael McFaul. 'Ze worden gemaakt door mensen.'⁴ Gegeven het sterk personalistische karakter van de hybridische politiek behoren de opvattingen en keuzen van 'elites' inderdaad tot de belangrijkste variabelen van de postcommunistische regimes. Anders geformuleerd: het zijn niet alleen (of wellicht in de eerste plaats) de omstandigheden die de politicus maken, maar de politicus die de omstandigheden bepaalt. De kans op democratisering wordt in belangrijke mate bepaald door de keuzen, de vasthoudendheid, de moed en het doorzettingsvermogen van democratische politici. Dit speelt vooral in de eerste fase van transitie, waarin het *ancien régime* plaatsmaakte voor een nieuwe, postcommunistische orde. In vrijwel alle gevallen van *democratische transitie*, Hongarije uitgezonderd, was sprake van aanzienlijke politieke mobilisatie en vastberaden democratisch leiderschap. Omvangrijke maatschappelijke betrokkenheid (protest) bij de eerste fase van transitie sterkte de overtuiging dat het lot van de communistische orde inderdaad bezegeld was, dat er reële politieke alternatieven voorhanden waren en dat de oppositie, gesteund door een mandaat voor radicale veranderingen, een geloofwaardige partner aan de onderhandelingsstafel was. Bovendien leverde omvangrijke maatschappelijke steun de oppositie een klinkende overwinning op in de eerste postcommunistische verkiezingen, hetgeen de mogelijkheid opende voor verregaande politieke en economische veranderingen.⁵ In

alle landen daarentegen waar *autoritaire leiders* de eerste fase van de transitie overleefden (met welke ideologische veren ze zich ook tooiden), bleef een non-democratisch bestel doorgaans overeind.

Hoe sterker de georganiseerde oppositie tegen het communistisch regime, hoe geringer kans op compromissen, en hoe kleiner de kans derhalve op de personele en politieke continuïteit die overtuigende democratische veranderingen in de weg staan. Democratisering op basis van een overeenkomst (een 'pact') tussen oppositie en autoritaire leiders is mogelijk en wellicht zelfs wenselijk gebleken (omdat ze voorwaarde is voor een vreedzame, niet-gewelddadige overdracht van de politieke macht), maar dan toch alleen wanneer de oppositie in staat blijkt om een dergelijke overeenkomst op te leggen. *Levensvatbare democratieën blijken alleen mogelijk na radicale en door sterke oppositiebewegingen afgedwongen veranderingen.*

Democratische transitie vereist dus confrontatie, *revolutionaire* veranderingen in de vigerende machtsverhoudingen. Machtsevenwicht leidt tot compromissen, en die resulteren doorgaans in langdurige politieke instabiliteit en (hoogstens) gemankeerde democratieën. In de Sovjetunie was eigenlijk alleen in de Baltische staten sprake van een omvangrijke maatschappelijke betrokkenheid bij de val van de communistische regimes. Alleen in het Balticum behaalden de democratische oppositiebewegingen doorslaggevende stembusoverwinningen. In 1990 won Sajudis 80% van de zetels in het Litouwse parlement. Het anticommunistische Letse Volksfront en zijn sympathisanten behaalden een vergelijkbare meerderheid in de Letse Opperste Sovjet. En ook in Estland behaalde het Volksfront een doorslaggevende overwinning in de eerste vrije verkiezingen. *Transities van bovenaf*, niet gehinderd door een democratische oppositie van betekenis, hebben daarentegen vrijwel zonder uitzondering geresulteerd in de *continuïteit van het autoritair bestel*: Kazachstan, Kirgizstan, Turkmenistan, Oezbekistan en Wit-Rusland.

In dit verband wordt dikwijls onderscheid gemaakt tussen omvangrijk protest tegen het vigerend *politiek* bestel (dat de kansen op snelle democratisering bevorderde) en tegen de *staatkundige* orde (die democratisering juist zou belemmeren).⁶ De noodzaak van natie- en staatsvorming, inclusief de mobilisatie van de massa's op nationalistische grondslag, laat zich over het algemeen moeilijk verenigen met democratische veranderingen. Territoriale conflicten tussen staten bieden evenmin een vruchtbare bodem voor democratisering. De democratische regressie in Armenië, inclusief de gemanipuleerde verkiezing van Robert Kotsjarjan tot president in 1998, zijn in belangrijke mate veroorzaakt door het conflict met Azerbeidzjan over Nagorno-Karabach. Hetzelfde geldt,

mutatis mutandis, voor de andere landen in de Kaukasus: Georgië en de burgeroorlog in Abchazië, en Azerbeidzjan en het 'verlies' van Nagorno-Karabach. De afscheiding van Transdnistrië en de korte maar hevige burgeroorlog die daarop volgde, polariseerden de politieke verhoudingen in Moldova aanzienlijk. Ze bleek geen vruchtbare bodem voor democratische transitie, hoewel Moldova meer kenmerken van een parlementaire democratie vertoont dan de meeste andere voormalige sovjetrepublieken. Er zijn uitzonderingen op deze regel. In het bijzonder in de Baltische staten bleken *staatsvorming en democratie*, zij het na enige aarzeling, wel degelijk *te combineren*. De politieke overtuigingen en ambities van de postcommunistische oppositie en hun feitelijke machtspositie na de eerste vrije verkiezingen zijn hier van doorslaggevende betekenis geweest.

Structurele variabelen

Hoe belangrijk deze instrumentele factoren ook zijn voor een goed begrip van de gang van zaken in afzonderlijke postcommunistische landen, ze bieden toch geen afdoende verklaring voor de diversiteit van de regio als geheel. Hier is een meer structurele analyse vereist. Geografische, historische en culturele verschillen zijn de belangrijkste structurele variabelen.⁷

Het belang van de *factor geografie*, in dit geval vooral de nabijheid van West-Europa, lijkt onomstreden. De intensiteit van de relaties met *West-Europa* (de Europese Unie) draagt niet alleen direct bij aan het mogelijk welslagen van democratische veranderingen; ze beperkt ook de mogelijke invloed van niet-democratische hegemoniale mogendheden. De 'nabijheid' van West-Europa is geen garantie voor democratische hervormingen, maar ze draagt er wel toe bij. Ze verschaft een uitdrukkelijke *voorbeeldfunctie*; ze biedt uitzicht op integratie in het meest stabiele en welvarende deel van het Continent; en ze voorziet in een relatief vervaagende mate van politieke en economische betrokkenheid (hulp, investeringen). De voormalige sovjetrepublieken daarentegen, waar de Russische Federatie haar invloed uitdrukkelijk kan doen laten gelden, onderscheidden zich over het algemeen niet door overtuigende democratische veranderingen. De diplomatieke interventie van de Russische minister van buitenlandse zaken Igor Ivanov in de crisis in Georgië afgelopen november biedt echter enige hoop. Rusland leverde een belangrijke bijdrage aan een vreedzame machtswisseling, voorwaarde voor democratische veranderingen.

'Omgevingsfactoren' bepalen waarschijnlijk ook in belangrijke mate waarom het aantal volwaardige dictaturen beperkt is gebleven. Het einde van de Koude Oorlog en de ineenstorting van de Sovjetunie elimi-

neerden, net als Fukuyama schreef, het enige mondiale, allesomvattende alternatief voor de liberale orde en stimuleerden de adoptie, zelfs door autocratische regimes, van formele democratische instituties. Internationale respectabiliteit vereist ten minste de *pretentie* van een democratische gezindheid.

Verschillen in economische, sociale en politieke ontwikkeling lijken ook een grote invloed te hebben gehad op de uiteenlopende mate van democratisering in de voormalige communistische wereld. In dit verband kan worden gewezen op: een historische traditie die ruimte biedt voor een geleidelijk proces van natie- en staatsvorming, een zekere ervaring met democratie (precommunistische democratie of, desnoods, communistisch reformisme) en de ontwikkeling van een krachtige *civil society* (desnoods een breed maatschappelijk verzet tegen de opgelegde communistische orde). Een relatief hoge mate van sociaal-economische ontwikkeling kan eveneens worden beschouwd als een 'voorwaarde' voor democratisering. In ieder geval vertonen politieke en economische hervormingen na de val van het communisme een aanzienlijke mate van onderlinge samenhang. Succesvolle democratische hervormers zijn vrijwel zonder uitzondering ook succesvolle economische hervormers.

Religieuze overtuigingen en de mate van etnische heterogeniteit zouden eveneens belangrijke variabelen kunnen zijn. De meeste succesvolle hervormers behoren tot het Latijns-Christelijke cultuurgebied en onderscheiden zich door een grote mate van etnische homogeniteit. Dit zijn, uitzonderingen in acht genomen, empirisch vaststelbare feiten. Dit is niet de plaats om uitgebreid in te gaan op de vermeende causaliteit van democratisering enerzijds en 'diepe' culturele factoren, zoals dominante religieuze overtuiging of etnische samenstelling van de bevolking, anderzijds. Twee *kanttekeningen* zijn hier op hun plaats. Ten eerste, ook landen met een vergelijkbare historische en culturele achtergrond hebben uiteenlopende (hoewel niet wezenlijk verschillende) transities doorgemaakt: Roemenië en Moldava of Rusland en Wit-Rusland. En ten tweede: 'structurele' factoren dienen in hun onderlinge samenhang te worden gewogen. Het feit dat geen enkel 'islamitisch' land tot de succesvolle postcommunistische hervormers kan worden gerekend, zou wellicht kunnen worden herleid tot de maatschappelijke betekenis van de islam, maar het zou evenzeer het gevolg kunnen zijn van het feit dat de islamitische landen zonder uitzondering tot de economisch minst ontwikkelde staten van de regio behoren.

Conclusie

Het perspectief van de democratisering heeft de dis-

cussie over politieke transitie in de postcommunistische wereld lange tijd belast. Dit beeld geeft slechts een beperkt deel van de werkelijkheid weer. Stabiele democratieën vormen een minderheid in de voormalige Sovjetunie. Ik geloof niet dat Zakaria's combinatie van democratie en onvrijheid (de groeiende onvrijheid is mede bepaald door de toenemende democratisering) in dit verband bijzonder behulpzaam is. In de meeste landen is helemaal geen sprake van ingrijpende democratisering. De meeste postcommunistische staten mogen tamelijk instabiel zijn, niet gezegend met een sterk of efficiënt staatsgezag en gedomineerd worden door machthebbers met een beperkte politieke legitimiteit, maar ze zijn in ieder geval en zonder uitzondering stabiele *non-democratieën*. Het transitieparadigma vertekent ook hier de werkelijkheid. *De voormalige sovjetrepublieken zijn niet op weg naar een universeel type democratie* – ze zijn hybridische of dictatoriale regimes, en dat zullen ze voorlopig ook blijven. 'Illiberale' democratieën mag niet de beste typeering van deze nieuwe politieke ordes zijn, maar de meeste staten in de voormalige Sovjetunie maken inderdaad deel uit van de wereldomvattende tendens die Fareed Zakaria zo overtuigend heeft beschreven in zijn *Toekomst van de vrijheid*. ■

Noten

- 1 Fareed Zakaria, *The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad*, New York: Norton, 2003, blz. 17.
- 2 Thomas Carothers, 'The end of the transition paradigm', in: *Journal of Democracy* 13 (januari 2002) 1, blz. 9.
- 3 Larry Diamond, 'Thinking about hybrid regimes', in: *Journal of Democracy* 13 (januari 2002) 2, blz. 21-35.
- 4 Michal McFaul, 'The fourth wave of democracy and dictatorship: Noncooperative transitions in the postcommunist world', in: *World Politics* (januari 2002), blz. 214.
- 5 Valerie Bunce, 'Rethinking recent democratization: Lessons from the postcommunist experience', in: *World Politics* (januari 2003) 55, blz. 172.
- 6 *Ibid.*, blz. 176-177.
- 7 Voor een uitgebreide analyse, zie Michael Dauderstädt en André Gerrits, 'Democratisering in Centraal- en Oost-Europa', in: Frans Becker e.a. (red.), *De toekomst van de democratie. Het eenentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, 2000, blz. 96.

Over de auteur

ANDRÉ W.M. GERRITS is verbonden aan de opleiding Europese Studies van de Universiteit van Amsterdam. Hij dankt René Does voor zijn op- en aanmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.

De toekomst van de democratie in Afrika

INEKE VAN KESSEL

Stuur belastinginspecteurs, geen verkiezingswaarnemers

MET AFRIKA MAAKT FAREED ZAKARIA korte metten. Het afgelopen decennium is een 'verpletterende teleurstelling' geweest. Weliswaar zijn sinds 1990 meerpartijen-verkiezingen gehouden in 42 van de 48 landen van sub-Sahara Afrika, maar de nadruk op meerpartijen-competitie is ten koste gegaan van het bouwen aan de rechtsstaat. Democratisering betekende inderdaad een politieke opening en meer vrijheden voor de burger, maar veroorzaakte tegelijkertijd chaos en instabiliteit. Daardoor is de toestand van corruptie en wetteloosheid in veel landen alleen maar erger geworden.

In het grootste deel van Afrika is geen sprake van economische ontwikkeling, noch van constitutionele ontwikkeling naar een rechtsstaat. Kapitalisme en democratie zijn voor Zakaria elkaars natuurlijke bondgenoten. Democratie gedijt alleen boven een zeker welvaartsniveau: de kritische ondergrens ligt in de zone met een BNP per hoofd van de bevolking van \$ 3.000 tot \$ 6.000. Het is naar zijn mening dan ook geen toeval dat de twee landen in Afrika die het verst gevorderd zijn op het pad naar de liberale democratie – Zuid-Afrika en Botswana – een inkomen per hoofd van de bevolking hebben van \$8.500 respectievelijk \$ 6.600.

Zakaria beweert niet dat Afrika beter af was onder zijn dievende dictators. Maar naar zijn oordeel heeft Afrika meer behoefte aan goed bestuur dan aan democratie. Wel ziet hij nog een lichtpuntje in Mozambique, dat na 16 jaar burgeroorlog nu een functionerende democratie met een markteconomie is geworden. Maar de prestaties van Mozambique zijn mede te danken aan enorme inspanningen van de internationale gemeenschap en de Verenigde Naties, en daar kunnen de meeste andere landen in Afrika niet op rekenen. In minder dan één pagina (blz. 98) wordt

Het heeft weinig zin Zakaria's 'sweeping statements' over Afrikaanse staten onder een vergrootglas te leggen. Zinniger is het te kijken of zijn analysekader relevante inzichten oplevert over de ontwikkelingsgang van welvaart en democratie in Afrika.

Afrika dan ook afgedaan als een continent van overwegend 'illiberal democracies'.

Je zou je kunnen afvragen waarom Mozambique zo'n positieve beoordeling krijgt, terwijl Ghana wordt weggezet als een 'illiberal democracy'. De economische en politieke liberalisering in Mozambique is gepaard gegaan met een ongekennde groei van corruptie en patronage. De politieke moord op onderzoeksjournalist Carlos Cardoso, die grote corruptie-affaires tot zijn specialisme had gemaakt, is nog steeds niet opgehelderd. Gemeten naar Zakaria's eigen criteria zou Ghana toch betere democratische vooruitzichten moeten hebben dan Mozambique: het inkomen per hoofd van de bevolking is aanzienlijk hoger, er is een gevestigde middenklasse en een autonoom bedrijfsleven. Toch oordeelt Zakaria op weer een andere pagina dat Ghana zijn burgers minder levenskansen, minder vrijheid en minder geluk te bieden heeft dan bijvoorbeeld Marokko. Argumenten voor dat oordeel blijven achterwege. In beide landen droomt de jeugd van emigratie. De rechten en vrijheden van de burger – en zeker van de vrouwelijke burger – zijn in Ghana beter gewaarborgd dan in Marokko. Geluk is moeilijk te meten, maar als ik mag afgaan op mijn eigen oppervlakkige reisindrukken, leggen Ghanezen heel wat meer levensvreugde aan de dag dan Marokkanen.

Maar het heeft weinig zin Zakaria's 'sweeping

statements' over Afrikaanse staten onder een vergrootglas te leggen. Zijn oordeel over sub-Sahara Afrika is duidelijk natte-vinger-werk. Zinniger is het om te kijken of zijn analysekader relevante inzichten oplevert over de ontwikkelingsgang van welvaart en democratie in Afrika.

Een herhaalbaar recept?

Zakaria verwerpt de opvatting dat politieke en economische systemen cultureel bepaald zijn. De sleutel tot het begrijpen van politieke instituties en economische ontwikkeling ligt niet in het protestantisme, het confucianisme of de islam. De sleutel is eenvoudig de vrije markt. Aan het begin van het democratisch traject staan kapitalisme en de liberale rechtsstaat. De prototypes van kapitalistisch-democratische ontwikkeling zijn te vinden in de Angelsaksische wereld. Engeland liep voorop. Mede dank zij de Engelse erfenis lag vervolgens voor de Verenigde Staten de weg naar voorspoed en democratie open. De herhaling van deze succesformule is volgens Zakaria niet gemakkelijk, maar wel mogelijk.

Niet iedereen zal de overtuiging delen dat Groot-Britannië en de Verenigde Staten de aardse versie van het paradijs het meest benaderen. Maar terwille van de discussie gaan we er even van uit dat Afrikaanse landen deze landen inderdaad zien als een lichtend voorbeeld. Dan blijft de vraag of het Angelsaksische model elders op de wereld herhaalbaar is. Zakaria gaat expliciet uit van een lineair ontwikkelingsproces, dat alle landen kunnen doorlopen, ongeacht hun tradities, religies of andere cultureel bepaalde praktijken. Zijn redenering impliceert dat het universele recept van de vrije markt de sleutel biedt tot duurzame economische groei, voor alle landen, in elke fase van ontwikkeling. Daarbij negeert hij het lange protectionistische verleden van zijn bewonderde Angelsaksische modellen. In de periode waarin zij hun voorsprong opbouwden, hanteerden deze landen toch veelal protectionistische beginselen.

Levert een succesvol recept bij herhaling weer succes op? Zakaria stelt de vraag niet, maar zijn analyse impliceert dat succesmodellen onbeperkt herhaald kunnen worden. Maar te veel herhaling kan de successen juist ondermijnen. Volgens de heersende orthodoxie moeten alle ontwikkelingslanden nu de grote sprong voorwaarts maken door hun export concurrerend te maken op de wereldmarkt. Maar veel landen produceren veel van hetzelfde. Als gevolg van een overaanbod van koffie op de wereldmarkt zijn de export-inkomsten van koffieproducerende landen in Afrika dramatisch gedaald. Het overaanbod werd mede veroorzaakt door de strategie van de Wereldbank, die in Vietnam de opbouw van een export-ge-

oriënteerde koffiesector ondersteunde. Het resultaat is voorspelbaar: tenzij veel meer mensen veel meer koffie gaan drinken, zal de prijs van koffiebonen kelderen. Herhaling van succesformules produceert in dit geval niet nog meer succes, maar wijdverbreide rampspoed, ook op een vrije markt.

Wat zijn vervolgens Zakaria's voorwaarden voor een duurzame democratie? Het inkomen per hoofd van de bevolking is een belangrijke indicator. Economische ontwikkeling maakt mogelijk dat het particuliere bedrijfsleven en de middenklasse machtsposities innemen die onafhankelijk zijn van de staat. In onderhandelingen met deze maatschappelijke krachten moet de staat wel minder inhalig en willekeurig worden, en zich meer richten op de noden van de maatschappij, althans op de noden van de maatschappelijke elites.

Belangrijk is ook dat de voorspoed niet berust op 'onverdiende rijkdommen', zoals de olie-inkomsten van Nigeria, Gabon en Angola. Gezegend zijn de armen, want zij zullen belasting betalen. Regeringen van landen die simpelweg inkomsten uit olie of diamanten incasseren, worden niet gedwongen elementaire diensten aan hun burgers te leveren. De politieke elites kunnen dan rustig rentenieren. Regeringen die afhankelijk zijn van belastinginkomsten, zo redeneert Zakaria, moeten een tegenprestatie leveren: dienstverlening en doelmatigheid. Uiteindelijk brengt deze verantwoordingsplicht van de regering voor de burgers ook vrijheid en een stem in de volksvertegenwoordiging.

'No taxation without representation', was het motto van de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog. Dat voorbeeld heeft in Afrika zeker navolging gekregen. 'No vote, no VAT', echode het in 1991, toen de Zuidafrikaanse vakbonden demonstreerden tegen de invoering van BTW (*Value Added Tax*), nog voordat er sprake was van algemeen stemrecht. De belastingbetalende burgers zullen hun regering ter verantwoording roepen: hier ligt de kiem van de legitimiteit van de overheid en van democratische ontwikkeling. De Afrikaanse geschiedenis wijst echter uit dat deze koppeling lang niet altijd opgaat. In de Britse kolonie Natal bestond een stelsel van 'taxation without representation' voor Afrikanen en van 'representation without taxation' voor de blanke kolonisten.¹

De logische conclusie van Zakaria's pleidooi voor de fiscus zou zijn dat Afrika meer is gebaat bij de uitzending van belastinginspecteurs dan van verkiezingswaarnemers. De meeste Afrikaanse staten innen nauwelijks inkomsten- en vermogensbelasting. Zij leggen zich toe op de veel gemakkelijkere heffing van in- en uitvoerrechten, waardoor ze juist extra barrières opwerpen voor een functionerende markteconomie.

Niet alleen minerale rijkdommen, ook royale hulp-

stromen zijn een vorm van 'onverdiende rijkdom'. Landen die veel hulp ontvangen, ervaren weinig druk om hun belastingstelsel op orde te brengen. Oeganda, het troetelkind van westerse donoren, vertoont spectaculaire groeicijfers, maar die groei wordt vooral gefinancierd met donorgelden. Slechts 27% van de Oegandese begroting wordt gefinancierd met belastinginkomsten uit het particuliere bedrijfsleven, constateerde de Oegandese journalist Andrew Mwenda.² Daaruit trok hij de conclusie dat de Oegandese regering zich dus niets gelegen laat liggen aan de verlangens van ondernemers, die toch juist de motor voor verdere economische groei zouden moeten zijn. Het 'onverdiende geld' van de donoren leidt tot onbedoelde resultaten, in dit geval tot stagnatie van economische en politieke modernisering. De Oegandese regering hoeft geen verantwoording af te leggen aan haar burgers, want ze is niet afhankelijk van de belastingcenten van die burgers. Ze moet daarentegen verantwoording afleggen aan de donoren. In het geval van Oeganda valt dat nogal mee, want die donoren zijn zelf in zekere zin ook afhankelijk: ze hebben behoefte aan een succesverhaal. Museveni's Oeganda kan dienen als een goed-nieuwsverhaal, en dus stellen de donoren weinig lastige vragen over de militaire avonturen in de Kongo.

Maar veel Afrikaanse regeringen zijn met handen en voeten gebonden aan de donoren, en hun wisselvallige smaak-van-de-week. Daarom zijn meerpartijen-verkiezingen vaak weinig geloofwaardig: er valt immers weinig te kiezen. De rivaliserende partijen kunnen beloven hetzelfde programma min of meer competent, min of meer corrupt uit te voeren. Voor politieke alternatieven is geen ruimte. Als de Wereldbank aan Mozambique voorschrijft de *cashew*-verwerkende industrie te sluiten omdat de noten goedkoper verwerkt kunnen worden in India, heeft Maputo geen keuze. Als vervolgens blijkt dat hierdoor in Mozambique veel werkgelegenheid en industriële capaciteit verloren gaan, terwijl de comparatieve voordelen in India tegenvallen, komt de verantwoordelijkheid op de schouders van Maputo, niet van de Wereldbank.

In die zin is er een wezenlijk verschil tussen de 'onverdiende rijkdom' uit olie of diamant en de onverdiende inkomsten uit hulp gelden. Landen met onverdiende rijkdom uit olie of diamant, zoals Nigeria, Angola, Gabon en Botswana, hebben een redelijke keuzevrijheid. Zij kunnen hun rijkdom verspillen, of – zoals in het geval van Botswana – benutten voor de opbouw van infrastructuur, onderwijs, gezondheidszorg en andere openbare diensten. Maar landen als Ghana, Malawi, Mali, Senegal, Burkina Faso, Ethiopië en Kenya hebben weinig ruimte om een eigen koers uit te stippelen. Zij leggen in de eerste plaats verantwoording af aan hun donoren, niet aan hun burgers.

De manoeuvreerruimte voor Afrikaanse landen is buitengewoon beperkt. Zelfs het relatief sterke Zuid-Afrika is zeer kwetsbaar voor de capriolen van het flitskapitaal en voor de onvoorspelbare effecten van rampspoed elders op het continent. Crisis in Zimbabwe betekent een terugval van de investeringen in Zuid-Afrika. Oorlog in Ivoorkust of de Kongo wordt uitgelegd als een sein aan investeerders dat hun geld in 'zwart Afrika' niet veilig is.

Afrikaanse landen zijn dus sterk afhankelijk van externe factoren. Soevereiniteit is een fictie: de politieke en economische keuzevrijheid is beperkt. Daarmee is meteen aangegeven *waarom het Angelsaksische ontwikkelingsmodel niet nagevolgd kan worden in Afrika*. Engeland kon, als leidende industriële, militaire en handelsnatie, eeuwenlang zelf zijn voorwaarden aan anderen opleggen. De Verenigde Staten waren eveneens in een positie hun eigen koers uit te zetten, of ze er nu voor kozen zich af te keren van de rest van de wereld of om de rest van de wereld te herscheppen naar eigen beeld en gelijkenis.

Afrikaanse staten verkeren in een heel andere positie. Hun staatsinstellingen zijn niet op eigen bodem gegroeid, maar geïmporteerd door de kolonistator. Het zij toegegeven, voor Zakaria is dat geen bezwaar. Voor zover de Indiase democratie functioneert, is dat naar zijn oordeel vooral te danken aan de overgeërfd Engelse instituties. Maar India en China, de landen die hij uitvoerig bespreekt, zijn halve werelddelen, die grotendeels hun eigen koers kunnen uitzetten. Zoveel keuzevrijheid is niet weggelegd voor Malawi, Zambia, Niger, Mali, Ghana of Senegal.

Koppelverkoop kapitalisme & democratie

Hoe geloofwaardig is de koppelverkoop van kapitalisme en democratie in de Afrikaanse context? De sterkste economie van het continent, Zuid-Afrika, is bepaald niet gevormd door de regels van de vrije markt. *Apartheid* was een vorm van raciaal exclusief kapitalisme. Blanke Zuidafrikanen bereikten hun voorspoed door de uitschakeling van zwarte concurrentie, niet door een open competitie. Zwarte boeren werden van hun land verdreven. Daarmee sloegen de blanke boeren twee vliegen in één klap: ze hoefden niet langer te concurreren met het aanbod van graan en vee door zwarte boeren, en ze kregen een overvloed aan goedkope landarbeiders tot hun beschikking. Van een vrije arbeidsmarkt was geen sprake. Zwarte arbeid was strikt gereguleerd via een systeem van pasjes en arbeidsbureaus. Zwartenvallen hadden niet het recht zelf hun arbeid aan te bieden en te onderhandelen over hun arbeidsvoorwaarden. Geschoolde arbeid bleef wettelijk voorbehouden aan blanken. De apartheidstaat riep na 1948 een grote staatssector in

het leven, om beschermde werkgelegenheid te kunnen bieden aan de eigen aanhang van arme blanken. Zwarte ondernemers konden slechts vergunning krijgen voor één winkel of bedrijfje. Als dat een kapitalistische ontwikkelingsgang genoemd kan worden, dan was het wel een zeer *onliberaal kapitalisme*.

De vraag rijst nu of het Zuid-Afrika van na de apartheid zonder meer kan overschakelen op een ongeremd, kleurenblind kapitalisme. Moet de – kunstmatig afgedwongen – ongelijkheid niet eerst enigszins ongedaan gemaakt worden, alvorens de vrije markt zijn zegeningen over Zuid-Afrika kan uitstorten? Moet het speelveld niet eerst een beetje gelijk gemaakt worden, voordat het vrij verkeer van mensen, geld en goederen echt de ontwikkeling van een democratische rechtsstaat kan bevorderen?

Toen Zuid-Afrika halverwege de jaren '90 aan zijn democratische transitie begon, was slechts 13% van het grondgebied in handen van zwarte Zuidafrikanen. Het inkomen van een blanke Zuidafrikaan was gemiddeld acht tot negen keer zo hoog als dat van een zwarte Zuidafrikaan. Opvallend in Zakaria's analyse is dat het *verdelingsvraagstuk nergens ter sprake komt*. Hij kijkt alleen naar het statistisch gemiddelde inkomen per hoofd, zonder enige aandacht te besteden aan de verdeling van dat inkomen. Maar juist deze extreme ongelijkheid ondermijnt de kansen op een duurzame democratische ontwikkeling. Niet zonder reden wordt Zuid-Afrika's democratische transitie gekenschetst als een onvoltooide revolutie. Processen van landrestitutie en landhervorming verlopen traag. In de inkomenspiramide treden wel verschuivingen op: de toplaag is niet meer uitsluitend blank, en er is sprake van een vrij snel groeiende zwarte middenklasse. Maar de onderkant van de piramide vertoont een voortschrijdende verpaupering, die bijna 40% van de bevolking treft. De legitimiteit van de democratisch gekozen regering wordt ondermijnd als zij haar burgers niet een begin van een beter leven kan bieden.

De groei van de zwarte middenklasse is positief in termen van Zakaria's analyse, maar een deel van de nieuwe rijken en nieuwe middenklassers dankt zijn voorspoed mede aan protectie en patronage van de ANC-regering. Zij vormen geen autonome bourgeoisie, die kan uitgroeien tot tegenpool in het machts-evenwicht. Zij hebben, integendeel, alle reden zich op te werpen als steunpilaar van de ANC-regering.

Het verdelingsvraagstuk is in Zuid-Afrika buitengewoon actueel. De regering staat onder grote druk om sneller tot zichtbare resultaten te komen. De maatregelen die nu worden genomen om een groter aandeel voor zwarten in het economisch leven af te dwingen, staan bekend als 'equity' en 'black economic empowerment'. *Equity* staat voor meer demografische representativiteit, zowel bij de overheid als in de par-

ticuliere sector. Het instrument hierbij is een voorkeursbehandeling voor 'historisch achtergestelde individuen' (zwarten, vrouwen, gehandicapten), die voorrang moeten krijgen bij benoemingen, bevorderingen en aanbestedingen. *Black economic empowerment*-strategieën moeten ertoe leiden dat via overdracht van aandelen aan zwarte ondernemers een begin wordt gemaakt met spreiding van macht in het bedrijfsleven. Met de mijnbouw-sector en het bankwezen is al een convenant getekend. Zo wordt een nieuwe zwarte elite gekweekt, die past in het beeld van de regenboog-natie, maar die haar nieuw verkregen voorspoed in hoge mate te danken zal hebben aan overheidsprotectie.

In Zakaria's perspectief zijn deze maatregelen ongetwijfeld 'illiberal'. Zo groeit er geen autonome zwarte bourgeoisie, die de staatsmacht kort gesnoeid zal houden. Maar wat is het alternatief? Zonder een beleid van herverdeling blijft een tijdbom tikken onder het democratisch experiment van Zuid-Afrika, dat wordt beschouwd als het meest hoopgevende land bezuiden de Sahara. De schaduw van Zimbabwe hangt zwaar over Zuid-Afrika. Als de belofte van een 'better life for all' niet een beetje kan worden waargemaakt, wordt de egoïstische blanke minderheid een voor de hand liggende zondebok.

De problemen van Botswana lijken een stuk beter beheersbaar. De groei van welvaart en democratie verliep geleidelijker en gelijkmatiger. Met een kleine, relatief homogene bevolking is het gemakkelijker om (bijna) iedereen te laten delen in de voorspoed, ook al zijn de porties ongelijk verdeeld.

Maar het verdelingsvraagstuk kan Zakaria duidelijk niet boeien, niet in economische zin maar ook niet in termen van machtsdeling. Verblind door zijn bewondering voor het Angelsaksische model besteedt hij geen aandacht aan alternatieve democratische systemen, waarin enige verdelende rechtvaardigheid wordt betracht met formules van machtsdeling via decentralisatie, of via een kiesstelsel gebaseerd op evenredige vertegenwoordiging. De meeste Afrikaanse landen erfden een districtenstelsel van hun Engelse of Franse kolonisator, waardoor minderheden permanent worden buitengesloten van de politieke macht, zeker als ze niet geografisch geconcentreerd zijn.

Zuid-Afrika verwisselde het districtenstelsel voor een systeem van evenredige vertegenwoordiging. Minderheden kunnen zo toch een rol van betekenis spelen in de (provinciale) volksvertegenwoordiging. Decentralisatie naar het niveau van provincies betekent dat minderheidspartijen met een sterke regionale basis (Inkatha in KwaZulu-Natal; de Nationale Partij in de Westkaap) wél provinciale regeringsmacht kunnen veroveren. Het is misschien allemaal geen model van doelmatig bestuur, maar deze spreiding van macht

draagt wel bij aan stabilisering van Zuid-Afrika.

Het Angelsaksische electorale model met zijn 'winner takes all'-formule is riskant, juist omdat deze formule in Afrika zo letterlijk wordt genomen. In de politieke competitie staat te véél op het spel: toegang tot de politieke macht is de sleutel voor toegang tot banen, beurzen, vergunningen, opdrachten en de verdere kansen in het leven. Wie de macht verliest, verliest alles.

Good governance?

Overigens hecht Zakaria meer waarde aan goed bestuur dan aan democratie. Maar deze gemeenplaats lost niets op: wiens goed bestuur? Een regering die de waterleiding privatiseert, handelt volgens het handboek van de liberale consensus, maar loopt wel het risico haar legitimiteit in eigen land te verliezen. Mogelijk kan een particulier bedrijf zorgen voor efficiënter beheer. Maar water is in de ogen van velen een gemeenschapsgoed, dat ten bate van die gemeenschap moet worden beheerd, niet een produkt dat een regering kan overdoen aan een particuliere uitbater. Levering aan betalende klanten is een degelijk ondernemersprincipe. Maar is het ook goed bestuur? Een beleid dat de armen uitsluit van toegang tot water, en daardoor een cholera-epidemie in de hand werkt, is immers een gevaar voor de volksgezondheid.

In de Afrikaanse praktijk biedt de huidige *privatiseringsmode* evenveel mogelijkheden tot misbruik en zelfverrijking als de *nationaliseringsmode* van enkele decennia geleden. 'Goed bestuur' wordt in Afrika geassocieerd met een donor-agenda, niet met een overheidsbeleid dat gemoet komt aan de noden van

de burger. Onder het motto van 'goed bestuur' moeten onderwijs, gezondheidszorg, watervoorziening en andere openbare diensten zoveel mogelijk kostendekkend geëxploiteerd worden. Wie niet kan betalen, heeft geen rechten. Goed bestuur heeft alleen betekenis als de burgers zelf keuzen en afwegingen kunnen maken. Voor het maken van politieke keuzen is de democratie uitgevonden.

Zakaria waarschuwt tegen een te ver doorgeschooten democratisering. Een te ver doorgeschooten kapitalisme heeft zo zijn eigen gevaren. Zullen de zegeningen van de rechtsstaat inderdaad op Afrika neerdalen, als de vrije markt ongeremd haar werk kan doen? Afrikaanse staten zijn zonder meer gebaat bij een zekere ontvlechting van de politieke en economische macht. Minder overheidsbemoeyenis kan meer ruimte openen voor het eigen initiatief van de burgers. Maar vanuit een hopeloze achterstandspositie is een *take off* naar Angelsaksisch model voor Afrika geen reële optie. Er zijn helaas geen eenvoudige recepten voor welvaart en democratie. ■

Noten

- 1 Gillian Hart, *Disabling Globalization; Places of Power in Post-Apartheid South Africa*, Berkeley: University of California Press, 2002, blz. 72.
- 2 Andrew Mwenda, 'Playing mouse to the IMF and World Bank cat: how donors finance armed conflict, promote corruption, stifle democracy, and sustain state patronage: a case study of Uganda, 1987-2003' (unpublished paper, 2003).

Over de auteur

DR INEKE VAN KESSEL is verbonden aan het Afrika Studiecentrum te Leiden.

NGIZ

NEDERLANDS GENOOTSCHAP VOOR INTERNATIONALE ZAKEN

Inzendingen voor de Genootschapsprijs 2003

Voor dit jaar stelt het NGIZ een prijs beschikbaar van € 1.000. Naar de prijs kunnen mededingen studenten in de doctoraalfase (of afgestudeerden) aan een Nederlandstalige universiteit, en Nederlanders of Nederlandstalige Belgen, in een vergelijkbare fase (of afgestudeerd) aan een buitenlandse universiteit, die in het jaar 2003 een scriptie hebben geschreven over één van de volgende onderwerpen:

- algemene vraagstukken van internationale betrekkingen, zoals ontwikkelingssamenwerking, be- en ontwapening, het internationale geldstelsel e.d. (waarbij in de probleemstelling de internationale aspecten van deze vraagstukken centraal moeten staan);
- ontwikkelingen in de internationale machtsverhoudingen, zoals die tot uiting komen in allianties, belangrijke vredesverdragen, statensystemen, e.d.;
- de buitenlandse politiek der verschillende landen;
- de wisselwerking tussen binnenlandse en buitenlandse politiek;
- internationale organisaties en integratieproblemen;
- theorievorming over internationale betrekkingen.

De criteria op basis waarvan de jury de ingezonden scripties zal beoordelen zijn: wetenschappelijke kwaliteit; oorspronkelijkheid, presentatie en vormgeving. De scriptie moet beoordeeld zijn door een lid van het wetenschappelijk personeel van een Nederlandse of Nederlandstalige Belgische universiteit. De inzending van de scripties kan slechts geschieden door deze laatste persoon, op anonieme basis, d.w.z. de naam van de auteur(s) niet te vermelden. De scriptie moet in het Nederlands, Frans, Duits of Engels zijn gesteld en zijn getypt.

Inzendingen voor de **Genootschapsprijs 2003** dienen te geschieden **vóór 1 maart 2004, in tweevoud** aan de Secretaris van de Jury van de Genootschapsprijs, Mw drs I.M.A. d'Hooghe, Postbus 93539, 2509 AM, 's-Gravenhage.

Democratie in Latijns-Amerika: voor vrienden de regering, voor vijanden de wet

RAYMOND BUVE

DE FORMELE INVOERING VAN DE DEMOCRATIE is in Latijns-Amerika bijna even oud als in Europa. Twee eeuwen later zijn de landen van de Europese Unie een flink eind gevorderd in hun institutionele democratische ontwikkeling en staat de legitimiteit van het systeem nauwelijks ter discussie. In Latijns-Amerika geldt dit laatste hooguit voor enkele landen; de grote meerderheid worstelt met een stevig lekkende scheiding der machten, zwakke instituties ter garantie van de burgerlijke vrijheden en een sterk dalende legitimiteit van de politieke democratie. Alle landen in Latijns-Amerika kennen tegenwoordig verkiezingen, maar essentiële garanties voor de democratische vrijheden, zoals een onafhankelijk rechtsstelsel, gelijkheid in theorie en praktijk van burgers voor de wet en een doeltreffende grondwettelijke beperking van misbruik van macht zijn vaak zwak, hoewel een aantal van die garanties al twee eeuwen geleden in de grondwet stond.¹ Er zijn ook in dit deel van de wereld 'longstanding democracies' met reeds lange tijd in grondwetten verankerde democratieën, die we echter in navolging van Fareed Zakaria als 'illiberal' kunnen kwalificeren, in een aantal gevallen als semi-autoritair en in enkele gevallen zelfs als 'plundering governments'.²

Ook in Europa is de ontwikkeling van het democratisch proces, in het bijzonder de beperking van de uitvoerende macht door middel van degelijke politieke instituties en de wet, maar ook door bevordering van de maatschappelijke representativiteit van politieke leiders en afgevaardigden en toename van het politiek bewustzijn van de bevolking, een proces geweest van vallen en opstaan, maar er is wat betreft het dichten van de kloof tussen formele en feitelijke democratie in het oude continent zeker sinds 1945 aanzienlijk meer vooruitgang geboekt dan in Latijns-Amerika.³ Ook in Europa ging het verschijnsel van de vrije individuele

In Latijns-Amerika heeft de politieke democratie als systeem nimmer de mate van legitimiteit bereikt die zij in Europa geniet. Toen na tientallen jaren militaire regimes de politieke democratie terugkeerde, bleek zij niet te kunnen voldoen aan de verwachtingen van een politiek bewuster samenleving.

burger met rechten en plichten lange tijd moeizaam samen met gebondenheid of gehoorzaamheid aan eigen familie, dorp of streek en baas, die vooralsnog maatgevend waren. Ook hier stonden personalisme, autoritarisme, dictaturen en overheersende particularistische belangen van politieke leiders als hoofdge rechten op het menu. Ook hier kenden we lange tijd een tot eigen dorp en dal beperkt politiek bewustzijn van een deels analfabete bevolking, die was opgegroeid en opgevoed in de waardenpatronen van een patriarchale rurale cultuur, patronen die deels haaks stonden op die van het culturele *Fremdkörper* democratie. Maar in Latijns-Amerika bleek en bleef deze kloof nog veel groter.

Patriarchen, oligarchen, caciques en geweld in de politiek

De democratische beginselen hebben, ondanks veelvuldig retorisch gebruik, in Latijns-Amerika nimmer de overheersende legitimiteit gekend die ze in West-Europa of de Verenigde Staten kregen. Indien de macht niet kon worden verworven via verkiezingen, was voor politici politiek geweld oorbaar. In feite was die praktijk meer geaccepteerd dan wij vaak denken, omdat het grondwettelijk proces dikwijls van meet af aan werd gemanipuleerd.⁴ Opposanten grepen dan

terug op een al tijdens de onafhankelijkheidsoorlogen ontwikkelde politieke strategie, de *pronunciamiento*, een greep naar de macht die meestal plaatsvond na uitgebreide sondering van politici, burgemeesters, landheren, provinciale gouverneurs en militaire commandanten.⁵ Het militarisme, de bemoeienis van militairen met de politiek en ook het gebruik van geweld in de politiek door niet-militairen zijn in Latijns-Amerika even oud als de democratie zelf. Als laatste factor valt te wijzen op de stagnerende ontwikkeling van de sociale democratie. Juist dié ontwikkeling heeft de democratie in Europa in de twintigste eeuw een solide basis van legitimiteit gegeven; de Zweedse econoom Myrdal heeft er al een halve eeuw geleden op gewezen dat democratie zonder die ontwikkeling moeilijk kan overleven.

De oppositionele groeperingen protesteerden tegen coups onder het aanroepen van de democratie en de grondwet, maar die werden, in het algemeen maar ook door hen zelf, voornamelijk gehanteerd als instrumenten voor lokale en veelal particularistische doeleinden. Dat gold niet alleen voor blanke elites, maar ook voor populistische leiders, die Indianen (Mexico) of zwarten (Venezuela) achter zich wisten te krijgen en die in de opstanden tegen het moederland het krijgsvak hadden geleerd. In landen met een niet-blanke meerderheid ontstond binnen 'het denkende deel van de bevolking'⁶ dan ook een permanente vrees voor revolutie van beneden af. Burgerschap voor Indianen en zwarten, in een aantal landen de meerderheid van de bevolking, werd een heet hangijzer. Alfabetisme, inkomen en goede naam werden beperkende criteria voor kiesrecht. In Bolivia en Brazilië bleef lange tijd driekwart van de bevolking daarvan uitgesloten. De angst voor de massa deed menig schrijver in Mexico, Guatemala, Bolivia en Peru pleiten voor een straffe hand, zoals Francisco de Cosmes, die in 1893 pleitte voor *cesarismo democrático*.⁷

Belangrijk verschil met West-Europa is dat de moderne staten in ons werelddeel intern al aaneen waren gesmeed vóór de komst van de democratie. In Latijns-Amerika botsten universele democratische beginselen vanaf het begin met veelvuldig gebruik van politiek geweld als instrument in moeizame processen van staatsvorming, waarbij particularistische belangen van sociale groepen en regio's voor belangrijke conflictstof zorgden. De natie, een verheven begrip in vele grondwetten, moest in werkelijkheid nog aaneen worden gesmeed. De dunbevolkte landen waren géén naties, maar lappendekens met sterk van elkaar geïsoleerde en cultureel verschillende kleinschalige samenlevingen, die werden beheerst door lokale bazen. Niet de 'natie' of een grondwet, maar familie, vrienden, dorp en baas waren voor alle sociale sectoren de particularistische grondankers voor gehoorzaamheid en dienstbaarheid.

Vanaf 1870 zijn vrijwel in alle landen de representanten van exportgeoriënteerde ondernemers aan de macht; zij noemen zich Liberalen. In hun ogen diende 'forjar patria', het smeden van een stabiele natie, ertoe om door grondige hervormingen een sterke staat, een behoorlijke infrastructuur, en door middel van *civilización* gedisciplineerde gehoorzame en arbeidzame burgers te krijgen voor de zich snel ontwikkelende kapitalistische exporteconomie. Harde liberale maatregelen, waaronder de privatisering van communaal grondbezit, leidden tot talloze vormen van actief en passief verzet. Dit kwam zowel voort uit ressentiment van lokale bazen tegen pogingen tot het beperken van hun autonomie als uit de weerzin van grotere en kleinere boeren tegen opgelegde verplichtingen die indruisten tegen de geldende primaire dienstbaarheid aan familie, dorp en heer.⁸ Wie niet luisterde, moest voelen. Zoals de Mexicaanse liberaal Francisco Bulnes het in 1899 uitdrukte, 'voor de vriendjes de regering, voor de vijanden de wet.'⁹

De van oorsprong Europees-Amerikaanse beginselen van de democratie werden in dit proces zowel van bovenaf als van onderop bijgesteld. De moeizame processen van stabiele staatsvorming en de vrees voor de Indianen (Mexico, Guatemala, Bolivia), vanaf 1888 voor de miljoenen vrije zwarten (Brazilië) of voor de miljoenen immigranten (Argentinië), vertaalden zich zowel in wettelijke beperking van de universele vrijheden als in een scala van oligarchische regimes, die lipdienst bewezen aan de democratie, maar in feite uiteenliepen van autoritair-oligarchische regimes tot dictaturen.

In het beste geval was er sprake van wat de Argentijnse socioloog Gino Germani noemde een *democratie met beperkte deelname*, hetzij als gevolg van censuskiesrecht, hetzij als gevolg van het systeem van kiesmannen en de directe macht van de patroon of *cacique*. Andere democratische vrijheden, zoals vrijheid van organisatie en van meningsuiting, stonden vaak wel in de grondwet, maar werden in feite beperkt. Niet alleen voor boeren en dorpsburgemeesters, maar vaak ook voor landheren werd de democratie, met haar instituties en wettelijke regels, een menu *à la carte*, want wat niet convenieerde of in strijd werd beschouwd met traditionele rechten, werd terzijde gelegd. Dat gebeurde in het Mexicaanse bergland evenzeer als in het achterland van het Braziliaanse Recife.¹⁰

Twintigste eeuw: betekent méér kiezers méér democratie?

De twintigste eeuw bracht een aantal belangrijke maatschappelijke veranderingen. Hiervan zijn vooral de bevolkingsexplosie, de industrialisatie en urbanisatie, alsmede de sterke uitbreiding van het onderwijs voor ons thema van belang. Woonde in 1910 nog driekwart

van de bevolking op het platteland, nu woont driekwart in grote steden. Industrie en een zich uitbreidende dienstensector en overheid werden de basis voor de ontwikkeling van politieke partijen en vakbonden, die zich ook gingen bezighouden met een steeds meer in crisis verkerend platteland. Onderwijs en media hebben, ondanks gebreken die ze vertoonden, zeker substantieel bijgedragen aan het sterk groeiend politiek bewustzijn van de massa van de bevolking.

De tragedie is dat deze politieke bewegingen van arbeiders en boeren, vooral gedynamiseerd door segmenten van de opkomende middenklasse, van Mexico (1910) tot Argentinië (1945), slechts zelden hebben geleid tot een met West-Europa vergelijkbaar niveau van verwerkelijking van sociale en politieke democratie. Wat we zien is dat het *caciquismo*, het politieke bazendom, de bemoeienis van militairen met de politiek, het manipuleren van verkiezingen en het inperken van vrijheden in het nu overwegend urbane, aanzienlijk dichter bevolkte en meer geletterde Latijns-Amerika toch stand hebben kunnen houden, in schaal en differentiatie zijn gegroeid en nieuwe jasjes hebben aangetrokken.¹¹

De drie meest bekende populistische middenklasseleiders, Getulio Vargas (Brazilië), Juan Domingo Perón (Argentinië) en Lázaro Cárdenas (Mexico), slaagden er in de jaren dertig en veertig in, hun aanhang onder de volksklassen uit te breiden. Ze wisten die aanhang te consolideren met een *quid pro quo*-politiek van sociale hervormingen die leidde tot een verbetering van de levensstandaard. Argentijnen en Mexicanen denken nog met weemoed terug aan die flinke stappen richting sociale democratie. Er was echter onder alle drie de leiders sprake van een dominante uitvoerende macht, wat de Amerikaanse politicoloog Brandenburg voor Mexico nog hoopvol kwalificeerde als een 'bevoogde' democratie - het kon immers geleidelijk beter worden.¹² Maar de Mexicaanse revolutionairen en hun partij, de latere PRI, ontwikkelden een straf presidentieel systeem, met censuur, wettelijke barrières tegen registratie van oppositiepartijen en repressie, dat zeventig jaar lang de continuïteit van de regeringspartij in de macht waarborgde. Vargas centraliseerde de macht als nooit tevoren in Brazilië het geval was geweest; Perón bouwde, tot ergernis van het leger, de peronistische partij en vakbonden uit tot eersteklas machtsfactoren, maar hij wenste, evenals Vargas en Cárdenas, de vakbonden als instrumenten onder voogdij van de regering te houden. Dwang en geweld werden daarbij niet geschuwd. Er kan ook weinig twijfel aan bestaan dat deze drie populistische leiders een traditioneel paternalistisch vaderbeeld aanmoedigden.¹³

Geopolitieke belangen van de Verenigde Staten in de Caribische regio hadden tot gevolg dat Washington in Midden-Amerika en op de eilanden stabiele dictatu-

ren prefereerde boven het potentieel van maatschappelijke onrust en aantasting van Amerikaanse belangen onder hervormingsgezinde regeringen. Speelde vóór de Tweede Wereldoorlog, afgezien van het Panamakanaal, de vrees voor nazi-Duitsland een rol, nadien waren het de Sovjetunie en het Cuba-syndroom. Er kan weinig twijfel bestaan aan de rol van Washington in het tussen 1930 en 1990 overeind houden van dictatoren en militaire regimes, eerst in Midden-Amerika en vanaf de jaren zestig ook in Zuid-Amerika.¹⁴ Het wederzijds defensieverdrag van Rio de Janeiro (1947) moest Amerikaans ingrijpen legitimeren en via de in 1948 gestichte Organisatie van Amerikaanse Staten (OAS) werden de Verenigde Naties buiten de deur gehouden. Het begon met het omvergooien van het democratisch gekozen regime-Arbenz in Guatemala (1954). Castro's identificatie met het Oostblok in 1960 leidde daarna tot massale Amerikaanse militaire hulp aan bevriende regimes, ongeacht hun democratisch gehalte, en Washington kreeg in Zuid-Amerika de steun van de bourgeoisie en een flink deel van de militairen, die in het Cubaanse regime en vooral ook in Castro's politiek van actieve steun aan marxistische guerrillabewegingen een serieuze bedreiging zagen. Terwijl in 1945 dictator Vargas in Brazilië nog met steun van de Verenigde Staten tot aftreden werd gedwongen, steunden die zelfde Verenigde Staten in 1964 de machtsovername door Braziliaanse militairen; dat zelfde deden ze tien jaar later met de autoritaire 'regimes van nationale veiligheid' in Chili, Argentinië en Uruguay.

Na de val van deze regimes in de jaren tachtig leidde de terugkeer van de democratie al spoedig tot teleurstelling, omdat de traditionele obstakels voor transparant en efficiënt handelen in veel landen niet waren verdwenen en hervormingen richting sociale democratie opnieuw stagneerden. De democratie kreeg in Amerikaanse ogen weliswaar een hogere prioriteit, maar die werd met regelmaat overschaduwed door Amerikaanse belangen inzake drugsbestrijding en de dwingende wens dat Latijns-Amerika de *Washington Consensus* inzake de vrije markt voor handel en kapitaal zou gaan volgen, evenals de neoliberale recepten van IMF en Wereldbank.¹⁵

Gevolgen van groeiende desillusie met de politieke democratie

We komen hier op een kernprobleem voor een levensvatbare democratie in Latijns-Amerika. Bij de constatering over de positieve gevolgen van de liberalisering van de markt en het terugtrekken van de staat voor economische groei blijft men vaak uitgaan van landelijke cijfers en inkomen per hoofd van de bevolking.¹⁶ Deze cijfers verbergen het feit dat in geen enkel Latijns-Amerikaans land de neoliberale politiek heeft geleid

tot vermindering van de inkomensongelijkheid. Integendeel, de sociale democratie is – variërend per land – voor éénderde tot de helft van de gezinnen eerder op haar retour. Onder de privatiserende president Menem was in Argentinië sprake van een op grote schaal ‘plundering government’.¹⁷ Juist de spagaat tussen de in alle landen sinds medio jaren 1980 teruggekeerde politieke democratie en de stagnerende sociale democratie heeft ertoe geleid dat de bestaande instituties van de politieke democratie zwaar aan legitimiteit hebben ingeboet. Politieke partijen, vakbonden en verkiezingen worden door de kiezer steeds minder serieus genomen.

Huidige presidenten als Chávez (Venezuela) en Gutiérrez (Ecuador) hanteerden om aan de macht te komen zowel het alternatief van een coup als dat van een verkiezing. Het lijkt er echter op dat militaire coups hun langste tijd hebben gehad. Vrijhandelsverdragen in de regio (NAFTA en MERCOSUR) dreigen met uitstoting van leden in geval van een militaire coup. Ook de Verenigde Staten hechten een grotere, zij het géén absolute, prioriteit aan democratie en de Zuid Amerikaanse regeringen hebben zich de laatste tien jaar vrijwel eenstemmig tegen erkenning van coups gericht. Maar het geweld in de politiek kent nog vele andere vormen. De guerrilla vierde hoogtij in Midden-Amerika toen de Verenigde Staten tijdens de Koude Oorlog vrijwel alle linkse hervormingen barricadeerden die mogelijk zouden kunnen uitlopen op communisme. De guerrilla stelt vandaag de dag, met uitzondering van Colombia en wellicht Peru,¹⁸ weliswaar weinig meer voor, maar in het bijzonder in de Andeslanden en Midden-Amerika is er nog steeds sprake van een repressieve rol van leger of politie-eenheden, terwijl ook burgers in de conflictenrijke gemeente- of vakbondspolitiek geweld hanteren tegen opposanten. Deels hangt dit samen met de opkomst van nieuwe sociale bewegingen, die bij gebrek aan resultaten in de politiek zelfstandig werken aan de opbouw van sociale democratie van onderop en daarbij geweld niet schuwen.¹⁹

De in 1994 in de openbaarheid getreden Zapatista-beweging onder *subcomandante* Marcos was veeleer een op de media inspelende sociale beweging voor Indiaanse culturele en politieke autonomie dan een guerrilla. Ze mag haar idealen maar zeer ten dele hebben bereikt, de legitimiteit van de beweging onder de armen is onverminderd groot.²⁰ Ook de goed georganiseerde en vele honderdduizenden leden tellende Braziliaanse MST, de beweging van landlozen, is erin geslaagd een factor te worden waarmee de politiek rekening moet gaan houden, want er zijn vier miljoen landloze boeren en van de rest leeft de helft van hooguit een minimuminkomen. Tot de meest bekende stedelijke bewegingen behoren de na de aardbevingsramp van 1985 in Mexico-Stad ontstane organisaties voor

selfhelp en voor het aanpakken van een lamlendige overheid, de wijkorganisaties die in 2002 de acute armoede en honger in de volkswijken van Buenos Aires probeerden aan te pakken,²¹ en de in de jaren tachtig uit de Braziliaanse Arbeiderspartij (PT) van Lula da Silva voortgekomen beweging om op gemeentelijk niveau de bevolking direct te laten meespelen in de verdeling van het budget. Een van de belangrijke doeleinden was daarbij helderheid te krijgen in de allocatie van middelen en vriendjespolitiek uit te sluiten. Die beweging is later ook overgeslagen naar Spaans Amerikaanse landen.²²

Bij al deze bewegingen is de essentie dat een gekozen overheid machteloos blijkt in de aanpak van acute of reeds vele decennia spelende problemen die het bestaan van mensen en hun families bedreigen. Liberalisering en privatisering zijn zeker niet de oorzaak van soms al eeuwenoude achterstanden van Indianen en zwarten, maar het wegvallen van sturing en bescherming – hoe gebrekkig die ook geweest moge zijn – blijkt desastreuze gevolgen te hebben. Sprekend voorbeeld is de recente en goed georkestreerde verjaging van de Boliviaanse president Sanchez Lozada, een neoliberaal van het zuiverste water, die bekend stond om de uitspraak: ‘alles liberaliseren en alles privatiseren. Als iemand geld wil, zeg je dat hij het zelf moet verdienen.’ In het overwegend Indiaanse land werd hij tot aftreden gedwongen door een gewelddadige massamobilisatie van de eeuwig achtergestelde Aymara-Indianen en de cocoboeren bedreigd vanwege campagnes tegen de al vele eeuwen bestaande cocateelt.²³

De falende legitimiteit van de bestaande democratie blijkt ook uit het massaal wegblijven bij verkiezingen en de keuze van leiders, zoals Fujimori (Peru, 1990), Chávez (Venezuela, 1999), Gutiérrez (Ecuador, 2002) en Lula da Silva (Brazilië, 2003), die niet voortkwamen uit de gevestigde politieke en maatschappelijke top. De laatste drie gingen bij Lula’s installatie als president van Brazilië gezamenlijk op de foto als aankondiging van een nieuwe wind uit de hoek van het volk. Het blijft echter de vraag in hoeverre de helse combinatie van dwingende eisen van internationale financiële instellingen zoals het IMF, de eigen voor Rijnlands-europese begrippen conservatieve ondernemersklassen en radicaliserende elementen uit de eigen achterban deze nieuwe wind al meteen uit de zeilen gaan nemen. De alliantie van Gutiérrez in Ecuador staat al op instorten, omdat de Indiaanse beweging *Pachakutik* haar steun uit onvrede heeft opgezegd. Lula kampt met radicaal oproer in eigen partij, terwijl Chávez moet schipperen tussen het IMF, een verbond van ondernemers dat om de president ten val te brengen het ruïneren van de eigen economie niet schuwde, en *last but not least* zijn door de confrontaties opgepepte bolivariaanse milities uit de volkswijken.²⁴

Conclusie: vrijheid met beperkte deelname

Hoewel er duidelijke verschillen bestaan in de paden die landen hebben gevolgd, moeten we constateren dat de politieke democratie als *systeem* in Latijns-Amerika nimmer de mate van legitimiteit heeft bereikt die zij in Europa geniet. Het politiek bewustzijn van de massa van de bevolking nam in de twintigste eeuw snel toe, maar het verlangen naar effectieve vrijheden en een evenwichtige sociale democratie werd gefrustreerd. Het negentiende-eeuwse Latijnsamerikaanse liberalisme verwerd tot een oligarchisch 'enrichissez vous'; ook het populistisch leiderschap van de twintigste eeuw volgde traditionele modellen van hoogst persoonlijke en autoritaire machtsuitoefening, die haaks stonden op gelijkheid en universaliteit.

Toen na decennia van overwegend militaire regimes midden jaren tachtig de politieke democratie terugkeerde, bleek ze niet te kunnen voldoen aan de verwachtingen van een veel meer politiek bewuste massa van de bevolking, die van een democratische staat transparante praktijken en sociale democratie verwachtte. Dat die er niet kwamen, ligt niet alleen aan de gevestigde praktijken van politieke bazen, maar ook aan de wijze waarop in Latijns-Amerika de neoliberale vrijheden werden ingevoerd. Het bleek, om Germani te parafraseren, *vrijheid met beperkte deelname*. Uit nieuwe bewegingen in Venezuela, Ecuador, Bolivia en Brazilië blijken de scherpe daling van de legitimiteit van de bestaande democratische instituties en de sterke wens de sociale democratie desnoods eigenhandig in te voeren en zo de vrijheid om waardig te kunnen leven voor de toekomst te waarborgen. ■

Noten

- 1 Voorbeelden zijn de Spaanse grondwet van 1812, die ook in de koloniën gold; de Mexicaanse grondwet van 1824; die van de Mid-denamerikaanse federatie van hetzelfde jaar; enz. Zie Yvette Nelen, *De Illustere Heren van San Pablo. Lokaal bestuur in negentiende-eeuws Mexico/Tlaxcala 1823-1880*, Leiden: CNWS, 1999, blz. 60-63.
- 2 'Liberty's great advance', in: *The Economist*, 28 juni 2003, blz. 4-7.
- 3 Alain Touraine, 'Éxitos y límites de la democratización en América Latina', Paper gepresenteerd in Guadalajara, Mexico, 17 april 1997.
- 4 Herbert S. Klein, *Parties & Political Change in Bolivia, 1880-1952*, Cambridge, 1969.
- 5 Z. Vázquez, 'Los pronunciamientos de 1832: aspirantismo político e ideología', in: Jaime E. Rodríguez O., *Patterns of Contention in Mexican History*, Wilmington: SR Books, 1992, blz. 163-187.
- 6 *La parte pensadora de la población*, gebruikelijke negentiende-eeuwse term die de betere burgers, de kleine geletterde minderheid van de bevolking aanduidde.
- 7 Charles A. Hale, *The Transformation of Liberalism in Late Nineteenth-Century Mexico*, Princeton University Press, 1989, blz. 121-123; zie de *Cambridge History of Latin America* over Cono Sur-schrijvers.

- 8 François Xavier Guerra, *Le Mexique. De l'ancien régime à la Révolution*, Parijs: L'Harmattan, 1985; E. Bradford Burns, *Patriarch and Folk. The Emergence of Nicaragua, 1798-1858*, Harvard University Press, 1991; Richard Graham, *Patronage and Politics in Nineteenth-century Brazil*, Stanford University Press, 1990.
- 9 Francisco Bulnes, *El porvenir de las naciones hispanoamericanas*, Mexico: Imprenta de Mariano Nava, 1899.
- 10 Guy P.C. Thomson with David LaFrance, *Patriotism, Politics, and Popular Liberalism in Nineteenth Century Mexico*, Wilmington: SR Books, 1999.
- 11 Robert Kern (red.), *The Caciques. Oligarchical Politics and the System of Caciquismo in the Luso-Hispanic World*, Albuquerque: University of New Mexico Press, 1973; 'Cacique and Caudillo in 20th C. Mexico', papers St. Anthony's College, Oxford, 19-21 september 2002.
- 12 Frank Brandenburg, *The Making of Modern Mexico*, Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1966.
- 13 Alberto Ciria, 'Flesh and Phantasy; The Many Faces of Evita (and Juan Perón)', in: *LARR*, 18(2), 1982, blz. 150-165.
- 14 Walter Feber, *Inevitable Revolutions. The United States in Central America*, New York: W.W. Norton & Cie, 1994.
- 15 Emir Sader, 'Can the new leaders leave neoliberalism behind? Latin America: critical year for the left', in: *Le Monde Diplomatique*, februari 2003.
- 16 Zie o.a. 'Liberty's great advance', a.w. noot 2.
- 17 Jorge Bernstein, 'Entre dette et pillage, une économie à genoux', in: *Le Monde Diplomatique*, juli 2001.
- 18 'Flickers from the Past', in: *The Economist*, 19 juli 2003.
- 19 Zie de vele klachten van de *Comisión Latinoamericana por los Derechos y Libertades de los Trabajadores y Pueblos*.
- 20 Kevin Kosner & Arij Ouweneel (red.), *Indigenous Revolts in Chiapas and the Andean Highlands*, Amsterdam: CEDLA, 1996.
- 21 Raymond Buve, 'Los sin tierra incrementan presión contra el mandatario brasileño', in: *La Jornada*, 26 mei 2003; Raymond Buve, 'Is God nog wel een Argentijn?', in: *Internationale Spectator*, april 2002, blz. 213-216.
- 22 Het zg. *orcamento participativo*. Zie: Marianne L. Wiesebron, 'Brazilian Democracy at the Municipal Level', in: Marianne Wiesebron, Gerard Telkamp & Peter Schregardus (red.), *Brasil 500 Años: Recent Developments and Perspectives*, Conference Report, Universiteit Leiden/Instituut Clingendael, maart 2000.
- 23 Zie de artikelen die het Argentijnse dagblad *El Clarín* hieraan wijdde op zaterdag 18 oktober 2003.
- 24 'Ecuador, bed of nettles', in: *The Economist*, 23 augustus 2003; John Williamson, 'Lula's Brazil', in: *Foreign Affairs*, januari/februari 2003, blz. 105-112; 'Lula comes under friendly fire', in: *The Economist*, 19 juli 2003; 'Venezuela. Another Cuba?', in: *The Economist*, 12 september 2003; John Marshall & Christian Parenti, 'Venezuela: Chávez revolution faces many obstacles', in: *Third World Resurgence*, 137-138, 2002, blz. 48-50; 'Latin America: critical year for the left', in: *Le Monde Diplomatique*, februari 2003.

Over de auteur

DR RAYMOND BUVE is emeritus-hoogleraar in de geschiedenis van Latijns-Amerika aan de Universiteit Leiden.

Post-Suharto Indonesië: een Illiberal Democracy?

NICO SCHULTE NORDHOLT

FAREED ZAKARIA LEVERT FORSE KRITIEK OP de wijze waarop het IMF en de Wereldbank hebben gereageerd op de monetair-economische crisis in Indonesië eind 1997, begin 1998. Die kritiek vormt een belangrijk argument voor één van de centrale stellingen in zijn boek *Illiberal Democracy*. Namelijk, dat na het einde van de Koude Oorlog het westen [lees: Washington] vaak veel te gretig en te naïef zich dacht te kunnen ontdoen van autoritaire en repressieve bondgenoten uit die periode, en wel door die te vervangen door democratisch gekozen nieuwe leiders. Op die stelling valt mogelijk niet veel af te dingen, maar of Zakaria's kritiek op het IMF en de Wereldbank in dit geval juist is, valt nog maar te bezien.

De 'Aziatische Griep', zoals de monetaire crisis van medio 1997 in Azië werd genoemd, had het imago van de 'wondereconomieën' van Zuidoost- en Oost-Azië aangetast.¹ Na enkele jaren wisten deze economieën zich echter weer redelijk te herstellen, behalve die van Indonesië. Dit land bevindt zich tot nu toe in een permanente crisis.

Fareed Zakaria haalt dit keerpunt in de geschiedenis van Indonesië aan als een verkeerde westerse poging een autoritair regime te dwingen te snel een democratische weg in te slaan [blz. 86/7 en 117/8]. Het mag in zijn ogen namelijk niet in de eerste plaats gaan om de invoering van *democratische procedures* [lees: verkiezingen] – en zeker niet als die van buitenaf worden opgedrongen – maar allereerst moet de ontwikkeling van een *constitutional liberalism* ter hand worden genomen. Zo'n *constitutional liberalism* wordt volgens Zakaria gekenmerkt door instituties die een *rule of law* garanderen, zoals onder andere een onafhankelijke rechterlijke macht, gelijkheid voor de wet en, bovenal, rechtshandhaving. Want pas dán kan er

Zakaria wekt de indruk dat we in Indonesië in de persoon van generaal Suharto te maken hadden met een liberale autocraat. Onder zijn bewind zou een echte liberalisering of zelfs democratisering kans van slagen hebben gehad. De huidige onliberale democratie zou juist het gevolg zijn van de interventies van IMF en Wereldbank. Een scheve voorstelling van zaken.

paal en perk worden gesteld aan (staats)macht, en kan de burger zich in vrijheid (*liberty*) ontplooiën. Terwijl democratie zonder een *rule of law* daarentegen leidt tot een accumulatie van macht, tot een *rule of the strong*, die gemakkelijk verwordt tot een *illiberal democracy*, waarin de rechten van de burger op geen enkele wijze zijn gewaarborgd. Centraal staat bij Zakaria het onderscheid tussen *democracy* en *liberty*. Hij verwijt de internationale donorgemeenschap onvoldoende oog te hebben voor dit wezenlijk onderscheid.²

Als onderbouwing van zijn kritiek op de politiek-economische druk van het IMF en Washington in 1997/1998 voert Zakaria onder meer aan dat onder Suharto's autoritair bewind een formidabele economische groei had plaatsgevonden, mede dank zij een liberalisering van de economie. Hierdoor ontstond de kans dat de magische grens van \$ 3000 per hoofd van de bevolking binnen handbereik lag.³ En het IMF-dictaat zou, volgens Zakaria, juist het BNP met 50% hebben verminderd en 20 miljoen Indonesiërs méér onder de armoedegrens hebben gebracht. Maar bovendien heeft dit *onbezonnen democratiseringsproces* het islamitisch fundamentalisme een grote stimulans

geboden, waardoor nu 20% van de politici als islamist kan worden beschouwd. Ook is het etnisch-religieus geweld toegenomen, terwijl onder Suharto de Indonesische samenleving seculier en tolerant zou zijn geweest [blz. 117].

Kortom, hoewel Zakaria het niet expliciet zegt, wekt hij toch heel sterk de indruk dat we in de persoon van generaal Suharto te maken hadden met een 'liberal autocrat', onder wiens bewind 'a genuine liberalization and even democracy' meer kans van slagen hadden dan nu tijdens de 'illiberal democracy' die is ontstaan als gevolg van de interventies van het IMF en Washington in 1997/98.⁴

Is dit voorbeeld terecht door Zakaria opgevoerd? En, misschien relevanter voor een beter begrip van de permanente crisis waarin Indonesië zich nog bevindt, is er ook werkelijk sprake van een *illiberal democracy* volgens de analyse die Zakaria in zijn boek zelf uiteenzet? Eerst, kort, een antwoord op de eerste vraag, waarna ik inga op de tweede vraag.

Crisis van 1997-1998

Ja, het IMF heeft de monetair-economische crisis van 1997/98 inderdaad aangegrepen om het regime-Suharto de duimschroeven aan te draaien. En het valt ook niet te ontkennen dat mede door het IMF-dictaat, een pakket van 52 voorwaarden, en de openlijke politieke steun daarvoor van Washington, Suharto uiteindelijk in mei 1998 plaats heeft gemaakt voor zijn vertrouweling Habibie. Maar niet dan nadat hij zich eerst had verzekerd van een veilige rugdekking in de persoon van de opperbevelhebber van de strijdkrachten, generaal Wiranto, die jarenlang zijn militaire adjudant was geweest. Suharto had dus nog zeker de regie in handen om zijn eigen aftocht veilig te stellen. Hij stond echter wel volkomen machteloos tegenover de economische crisis, mede vanwege het IMF-dictaat. De sociale onrust in het land nam grote proporties aan, toen Suharto als gevolg van het IMF-dictaat gedwongen werd de subsidies voor energie en basisproducten, zoals rijst en meel, sterk te verminderen. Maar andere voorwaarden van het totale pakket, zoals de eis tot versnelde beëindiging van allerlei monopolies, waren specifiek gericht op het verder ondergraven van de financieel-economische machtspositie van de Suharto-clan, en daarmee ook direct van zijn politieke machtsbasis. In feite was namelijk de toen plaatsvindende zogenaamde liberalisering van de economie min of meer een wassen neus, doordat via allerlei familierelaties en zakenvrienden (*cronies*) de werkelijke financieel-economische macht nog voor een belangrijk deel in handen lag van de Suharto-clan. Het ging het IMF er in de eerste plaats om, de Indonesische economie structureel aan te passen aan de

belangen van westerse investeerders. En steun voor democratiseringsprocessen was na 1989, uiteraard, een vast onderdeel van het buitenlands beleid van Washington, maar dat aspect kwam in het IMF-pakket slechts op de tweede plaats.⁵

Dus ja, mede door de interventies van het IMF en de steun van Washington kwam er een einde aan het Suharto-bewind. Maar Zakaria interpreteert die rol onjuist als hij die direct verbindt met een streven naar versnelde invoering van een democratiseringsproces. Zakaria verwijt het IMF en Washington dat zij in die maanden gekozen hebben voor een *revolutionair veranderingsproces* in plaats van een geleidelijke transformatie van een autoritair regime naar een democratie, waarbij dan eerst gewerkt zou moeten worden aan de versterking van de *rule of law*, ofwel het ontwikkelen van een *constitutional liberalism*. Maar hoezeer ook dat misschien de meest wenselijke weg zou zijn geweest, een dergelijk verwijt ontkent volledig de realiteit van de situatie waarin Indonesië zich toen bevond.

En hier wreekt zich onder meer het feit dat Zakaria de geschiedenis van de republiek, in het bijzonder die van de Nieuwe Orde onder Suharto, onnauwkeurig en vooral onvolledig interpreteert en daardoor onjuiste conclusies trekt. Bijvoorbeeld als hij stelt [blz. 118] dat er geen beter alternatief was voor Suharto's Nieuwe Orde en daarmee lijkt te suggereren dat onder Suharto, als verlicht despoot, een proces van democratisering meer kans van slagen zou maken dan in een situatie waarin hij het veld heeft moet ruimen.⁶ De situatie van Indonesië in die periode was namelijk veel complexer dan Zakaria vermeldt.

Verschillen tussen Nieuwe Orde en Reformasi

De roep om democratisering – in Indonesië verwoord met de leus *Reformasi* – was op zijn minst evenzeer uitdrukking van een authentiek verlangen van allerlei groeperingen binnen de eigen samenleving, als antwoord op druk die werd uitgeoefend door het Westen. Door die interne krachten te negeren, loopt men ook het gevaar het 'stille proces'⁷ van democratisering, in de zin van de ontwikkeling naar een *constitutional liberalism*, over het hoofd te zien.

Toegegeven, de laatste jaren is vooral in de westerse media eerder het beeld van geweld en rechteloosheid ontstaan en niet zozeer van een zich ontwikkelende rechtsstaat. En inderdaad, na de aanvankelijke euforie in mei 1998 over de *reformasi* lijkt óók in Indonesië vrijwel iedereen het erover eens te zijn dat het *reformasi*-proces anno 2003 is gestagneerd. Het jaar 2004 staat weliswaar in het teken van de parlementsverkiezingen (april), terwijl er voor het eerst in de Indonesische geschiedenis rechtstreekse presi-

dentsverkiezingen worden gehouden (in juli, met zeer waarschijnlijk in september een tweede ronde). Maar menige waarnemer vreest óók dat die verkiezingen juist de reden kunnen zijn voor een nieuwe vorm van (militaire) dictatuur.

De berichten over geweld hebben ook buiten het land overal de voorpagina's gehaald. Het gaat dan om de burgeroorlog in de Molukken (1999-2001), de oorlog in Atjeh (sinds mei 2003) en de bijna-oorlog in Papua (vanaf november 2001), maar vooral ook om de terroristische aanslagen op 12 oktober 2002 in Bali en op 5 augustus 2003 in Jakarta. In de internationale zakenwereld hebben de endemische corruptie en de rechtswillekeur rondom enkele spraakmakende internationale investeringen (o.a. die van de Canadese Manu Life Inc.) de volle aandacht getrokken. Binnen Indonesië zelf wordt de 'allegaagse' misdaad, o.a. als gevolg van de steeds sterker wordende maffia-achtige verstrengeling van militairen en politie met lokale politici, breed uitgemeten in de media.

Deze lijst van zaken, die alle passen binnen Zakaria's begrip van 'illiberal democracy', kan moeiteloos worden uitgebreid. Maar zij vormen niet het enige verhaal dat kan worden opgeschreven over het post-Suharto Indonesië.

Allereerst, het feit alleen al dat de Indonesische media zo uitvoerig en vaak zeer gedetailleerd en kritisch al deze wantoestanden signaleren, is al een revolutionaire verandering na de Nieuwe Orde. Natuurlijk kan veel worden afgedongen op die positieve waardering van de pers. Want die is vooral óók in hoge mate onprofessioneel en vaak uiterst partijdig, waardoor haat en geweld worden aangewakkerd.⁸ Maar desondanks blijven de media een zeer belangrijke factor voor de controle op de staatsmacht, niet alleen in Jakarta, ook in tal van provincies en zelfs tot op districtsniveau.⁹ President Habibie (mei 1998-oktober 1999) herstelde de persvrijheid; ondanks enkele pogingen onder president Abdurrachman Wahid (oktober 1999-juli 2001) en nu onder president Megawati Sukarnoputri die vrijheid in te perken, is zij toch nog redelijk gewaarborgd, inclusief die tegenover de militairen.¹⁰

Een tweede, groot verschil met de Nieuwe Orde is de opkomst van *onafhankelijke politieke partijen*. Ook hiervan kan zonder veel moeite een zeer negatief beeld worden geschetst. Maar tegen de achtergrond van een tientallen jaren repressief bewind, waarbinnen sprake was van een heel bewuste depolitisering van de gehele samenleving, is het niet erg verwonderlijk dat, *grosso modo*, de vrijheid van politieke partijorganisatie in eerste instantie is gebruikt in het belang van de diverse elites rondom afzonderlijke leiders. Slechts enkele, kleinere, partijen hebben een min of meer uitgewerkt, ideologisch partijprogramma,¹¹ maar

de meeste zijn gebaseerd op primordiale banden met (populistische) leiders.¹² De *Golkar* vormt een uitzondering, omdat deze regeringspartij uit het tijdperk van Suharto als enige over een goed functionerende partijorganisatie beschikt in alle 33 provincies en 434 steden en districten van de archipel. Dit is tot nu toe ook de enige partij die via het mechanisme van interne districts- en provinciale verkiezingen, na de nationale parlementsverkiezingen in april 2004, op een partijconventie de eigen presidents- en vice-presidentskandidaat zal aanwijzen. Deze ogenschijnlijk democratische procedure biedt echter nog geen garantie op een *genuine democratic leader* uit de *Golkar*-gelederen.¹³

Over het algemeen geldt dat alleen die partijen die over een goed gevulde verkiezingskas kunnen beschikken, enige kans van slagen hebben. Vandaar dat vrijwel alle ministers in de kabinetten die na de verkiezingen van 1999 aan het bewind zijn geweest, en evenzeer vrijwel alle parlementariërs, zich vooral hebben ingespannen om zoveel mogelijk fondsen uit de staatskas door te sluisen naar de eigen partijkas of de eigen portemonnee.¹⁴ Op districtsniveau gebeurde hetzelfde. Een dergelijke omvang van 'money politics' leidt ertoe dat de toch al diep gewortelde afkeer van 'politiek' binnen de Indonesische samenleving alleen nog maar groter is geworden. De verkiezingen van 2004 roepen zelfs het gevaar over zich af dat de bevolking zo'n afkeer van de politieke partijen krijgt, dat zij niet meer geïnteresseerd is om te gaan stemmen. Laconieke waarnemers stellen echter dat door de directe presidentsverkiezingen het 'kopen van stemmen' nu tenminste de bevolking ten goede komt.

Maar juist hier geldt wat Zakaria óók benadrukt in zijn boek: 'democracy is a work in progress' [blz. 159]. En, zo stelt hij, vrijwel geen van de huidige westerse democratieën zou zich 50 tot 100 jaar geleden, op basis van de huidige maatstaven voor eerlijke, vrije en open verkiezingen, hebben gekwalificeerd als een *genuine democracy*. Gezien al het geweld van de laatste jaren – en vooral onder de dreiging van het terrorisme – zou het ook niet geheel ondenkbaar zijn als militaire *hardliners* zouden pleiten voor uitstel van de verkiezingen. Maar verkiezingen als instituut zijn toch al zo verankerd in het politiek systeem, dat een dergelijk voorstel tot grote protesten binnen de eigen samenleving zou leiden.

Als *derde belangrijke ontwikkeling* in de richting van een *constitutional liberalism* kan ook nog worden genoemd de diepingrijpende veranderingen op het terrein van de *wetgeving*. De grondwet van 1945, onder Suharto nog onaantastbaar verklaard, is tijdens vier jaarlijkse zittingen van de *MPR* (volksraad) zodanig geamendeerd, dat gesproken kan worden van een stille revolutie.¹⁵ Eén van de directe gevolgen van de amendementen voor het democratiseringsproces is dat

in 2004 het parlement een eigen machtsbasis ten opzichte van de president zal hebben. Of dit de slagvaardigheid van het bestuur ten goede zal komen, is nog zeer de vraag. Op grond van de huidige machtsverhoudingen tussen de politieke partijen moet eerder verwacht worden dat er een patstelling zal ontstaan tussen de president en het parlement. Maar in potentie biedt de nieuwe situatie het parlement ook de mogelijkheid zich onafhankelijker en meer als een echte volksvertegenwoordiging te ontwikkelen.

Vanaf 2004 zullen er ook geen militaire fracties meer deel uitmaken van de parlementen op nationaal, provinciaal en districtsniveau. Op zich zelf een verrassende ontwikkeling na tientallen jaren militaire controle over de politiek, maar de werkelijkheid is minder democratisch. De militairen hebben namelijk hun feitelijke machtsbasis, de territoriale taken, niet opgegeven. Via deze bevoegdheden controleren zij, *de facto*, niet alleen de politieke verkiezingen op lokaal en regionaal niveau, maar, mogelijk nog belangrijker voor de strijdkrachten als instituut, hebben zij ook hun directe toegang tot en macht over de lucratieve economische activiteiten in de regio's behouden.

Paradox van decentralisatie

Deze *militaire invloed* op lokaal niveau is door een tweede diep ingrijpende wettelijke verandering juist nog groter geworden dan die al was onder de Nieuwe Orde. President Habibie had, nog vlak voor de verkiezingen van juni 1999, twee *decentralisatiewetten* afgekondigd, in de hoop daardoor het geschonden imago van zijn *Golkar*-partij althans buiten Java nog zoveel mogelijk op te vijzelen. Dat is nog redelijk gelukt, want deze oude regeringspartij werd met 22% tweede na Megawati's *PDI-P* (33%), voornamelijk door steun van buiten Java. Onder Habibies opvolger, Abdurrachman Wahid, werden die twee wetten in januari 2001 van kracht. Voor Wahid vormde decentralisatie een wezenlijk onderdeel van zijn beleid.¹⁶ In juli 2001 werd hij echter al, mede door zijn eigen wispelturig optreden, uit zijn ambt gezet en vervangen door zijn vice-president, Megawati.¹⁷ Zij, en de bureaucraten en militairen die haar bij deze machtswisseling hadden gesteund, zijn fervente tegenstanders van decentralisatie en er werden dan ook direct maatregelen getroffen om die zoveel mogelijk terug te draaien. Maar lokale politieke elites lieten zich hun nieuw verworven macht niet zonder meer ontnemen.

Hoewel de nieuwe wetten nog maar amper twee jaar in werking zijn, zijn de gevolgen daarvan op tal van terreinen verstrekkend. Op grond van de informatie die eind 2003 beschikbaar is, is het beeld bepaald niet voor één uitleg vatbaar.¹⁸ Maar wel staat vast dat de politiek in Indonesië – anders dan onder Suharto –

niet meer vanuit het centrum voor de gehele archipel kan worden bedisseld.

Een pessimistische kijk op de gevolgen van de decentralisatie levert een beeld op van een *illiberal democracy*: een explosieve toename van corruptie op lokaal niveau; een uitverkoop van natuurlijke hulpbronnen (vooral bosbouw) door lokale politici; en door de mogelijkheid van invoering van tal van soorten *syariah*-regelgeving op districtsniveau worden niet-moslims in bepaalde districten tot tweede-rangsburgers gediskwalificeerd. Maar mogelijk is het meest negatieve effect van de invoering van de decentralisatie de toegenomen militaire invloed op lokaal niveau. In een samenspel van de politieke elite uit Suharto's Nieuwe Orde, maar nu op lokaal niveau, met regionale zakenmensen en plaatselijke militaire en politiecommandanten wordt, in het kader van de retoriek van 'regionale autonomie',¹⁹ desnoods met behulp van maffiose handlangers, de politieke en economische macht onderling verdeeld.

Maar ook hier geldt, dit is niet het enige verhaal. Tegen de verdrukking in vormen zich vrijwel over de gehele archipel óók allerlei burgergroepen die een (politiek) antwoord proberen te formuleren op hun lokale problemen. De nieuwe wet voor de komende parlementsverkiezingen stelt bovendien als eis dat er minimaal 30% vrouwen kandidaat gesteld moeten worden. Een kans voor de vrouwenbeweging om de politiek meer *gender*-gericht te maken. Ook blijkt in sommige regio's de decentralisatie kansen te bieden voor oplossing van de problematiek van plaatselijk geweld.²⁰ Die burgerassociaties zijn nog zeer zwak en vaak ook nog gericht op tijdelijke kwesties, en zij hebben ook nog nauwelijks een structurele relatie met vakbonden of politieke partijen, maar zij vormen wel de basis voor een *genuine democracy*, die zich vooral vanaf lokaal niveau moet ontwikkelen.

Noodzaak van verdere structurele veranderingen

Voor de verwezenlijking van een dergelijke echte democratie zullen daarnaast op nationaal niveau ten minste drie structurele veranderingen moeten worden doorgevoerd, die tientallen jaren politieke strijd zullen vergen. Ten *eerste* moeten op termijn²¹ de *militairen* hun territoriale taken opgeven en zullen al hun uitgaven op transparante wijze moeten worden betaald uit de staatsbegroting en hun activiteiten politiek gecontroleerd moeten worden door een onafhankelijk parlement. Ten *tweede* zal de *bureaucratie* grondig hervormd moeten worden, om binnen de gedecentraliseerde machtsverhoudingen te kunnen functioneren ten dienste van de samenleving. Ten *derde* zal de gehele *juridische sector* (rechtspraak, wetgeving en rechtshandhaving, inclusief de positie van de politie)

fundamenteel moeten worden herzien, voordat er sprake kan zijn van een *rule of law* waarbinnen de vrijheden van de burger worden gewaarborgd.

De noodzakelijke versterking van burgerassociaties op lokaal niveau is vrijwel geheel en al een kwestie van de wil van de Indonesische samenleving zelf.²² Bij de drie hierboven genoemde structurele veranderingen is het uiteraard ook in de eerste plaats een kwestie van politieke wil van de Indonesische militaire en politieke leiders, maar op al die drie terreinen kan de rol van de internationale gemeenschap relatief belangrijk zijn, ten goede of ten kwade. Wanneer, onder de banier van de 'war against terrorism', de militaire en politieke *hardliners* binnen Indonesië (verder) in de kaart wordt gespeeld, dan moet worden gevreesd dat ná 2004 de klok zal worden teruggedraaid tot een politiek systeem *à la* de Nieuwe Orde. Maar wanneer het westen de juiste toon weet te vinden en vooral de positie van de gematigde islamleiders weet te versterken, dan kan technische en financiële steun van de internationale donorgemeenschap bijdragen aan de oplossing van de drie structurele problemen (krijgsmacht, bureaucratie, rechtsstelsel), die de ontwikkeling naar een *genuine democracy* nu nog in de weg staan. Daarom zal de donkere schaduw van een *illiberal democracy* nog lange tijd boven de Indonesische samenleving blijven hangen. ■

Literatuur

- Edward Aspinall & Greg Fealy (red.), *Local Power and Politics in Indonesia: Decentralisation & Democratisation*, Singapore: ISEAS, 2003.
- Hans Antlöv, 'Not Enough Politics! Power, Participation and the New Democratic Polity in Indonesia', in: Aspinall & Fealy, blz. 72-87.
- Vedi R. Hadiz, 'Power and Politics in North Sumatra: The Uncompleted Reformasi', in: Aspinall and Fealy, blz. 119-132.
- Indonesia: Next Steps in Military Reform*, ICG Asia Reports No. 24, Jakarta/Brussel, 11 oktober 2001.
- Indonesia: Managing Decentralisation and Conflict in South Sulawesi*, ICG Asia Report No. 60, Jakarta/Brussel, 18 juli 2003.
- Popular Development and Democracy: Case Studies with Rural Dimensions in the Philippines, Indonesia, and Kerala*, Oslo: Centre for Development and the Environment, University of Oslo, 2002.

Noten

- 1 Paul Krugman is een van de weinige economen die al begin jaren '90 waarschuwden voor overschatting van het succes van die economieën, o.a. in zijn columns in *Fortune* en *Slate* [cyberspace magazine].
- 2 Ook andere auteurs wezen op negatieve ontwikkelingen van het Indonesisch democratiseringsproces. Zo spreekt Törnquist (2002) van een 'bad-guys democracy', en Vedi Hadiz (2003) wijst op continuering van een klasse van 'predatory interest' vanuit Suharto's Nieuwe Orde, zij het nu vooral op lokaal/regionaal niveau; terwij

Hans Antlöv (2003) als antwoord op dergelijke negatieve ontwikkelingen juist stelt: meer democratie! In Zakaria's visie zou dit pleidooi echter averechts uitwerken als niet eerst een haarscherp onderscheid tussen *democracy* en *liberty* wordt gemaakt, wat deze auteurs onvoldoende doen.

- 3 In navolging van Adam Przeworski en Fernando Limogni stelt Zakaria namelijk dat pas boven die inkomensgrens een democratisering enige kans van slagen heeft [blz. 70].
- 4 In zijn analyse van de ontwikkelingen in Rusland na het uiteenvallen van de Sovjetunie schrijft hij namelijk: 'But as with Russia, if genuine liberalization and even democracy come to Pakistan it will come not because of its history of illiberal democracy but because it stumbled on a liberal autocrat' [blz. 101]. In de context van de centrale argumentatie in zijn boek kan voor Pakistan evenzeer Indonesië worden gelezen.
- 5 Dat werd overduidelijk in de maanden en jaren daarna, toen het beleid van het IMF er allereerst op gericht was de meer dan \$ 100 miljard schuld aan buitenlandse donoren en andere kredietverleners, vooral particuliere bedrijven en banken, veilig te stellen.
- 6 Dit laat onverlet dat zijn opmerking over de mogelijke ontwikkelingen in Rusland [Chapter III] — hij vreest dat de opkomst van een nieuwe dictator eerder te verwachten is dan een ontwikkeling naar een *genuine democracy* — evenzeer van toepassing kan zijn op de labiele situatie waarin Indonesië zich aan de vooravond van een jaar van verkiezingen bevindt.
- 7 In de koloniale tijd werd door nationalistten met de uitdrukking 'in de stilte groeit de padi' de gestage ontwikkeling van het nationalistisch bewustzijn aangeduid.
- 8 In de Molukse burgeroorlog waren de beruchte *websites* van zowel de *Laskar Jihad* als die aan christelijke zijde, maar ook de gedrukte pers en de radio aanjager van het bloedig conflict.
- 9 In de laatste jaren is het regelmatig voorgekomen dat op grond van persberichten over corruptie of andere wandaden districtsambtenaren uit hun functie zijn gezet.
- 10 Een uitzondering geldt voor de berichtgeving over de provincie Atjeh, waar vanaf mei 2003 het Indonesische leger voor de eigen pers de Amerikaanse strategie van 'embedded journalism' heeft ingevoerd en de buitenlandse pers volledig wordt geweerd.
- 11 O.a. de islamitisch-fundamentele *Partai Keadilan*; de formeel seculiere, in feite ook behoorlijk fundamentalistische PAN, bij elkaar nog geen 10% van de zetels in het parlement, en de socialistische partij PRD, die in juni 1999 geen zetels heeft behaald.
- 12 Zoals vier van de vijf grote partijen: Megawati's PDI-P (33%); Abdurrahman Wahids PKB (13%); Hamzah Haz' PPP (11%) en Yusril Mahendra's PBB (9%).
- 13 Van de zeven kandidaten die door de voorronden zijn gekomen, hebben oud-generaal Wiranto, die door de internationale gemeenschap verantwoordelijk wordt gehouden voor de gruwelijkheden in Oost-Timor in 1999, en oud-generaal Prabowo, een schoonzoon van Suharto die op grond van zijn rol bij de bestrijding van de studentenacties begin 1998 uit het leger werd ontslagen, de meeste steun binnen de eigen partij verworven. Een andere kandidaat die, hoewel hij wegens grove corruptie voor de verkiezingen van 1999 tot drie jaar gevangenisstraf is veroordeeld, toch nog een goede kans maakt, is de huidige partijleider en voorzitter van het parle-

ment, Akbar Tanjung. Hij heeft namelijk toch nog grote invloed op het partij kader en hangende zijn hoger beroep is hij nog op vrije voeten. Vermoedelijk komt zijn zaak pas na de verkiezingen in april weer voor de rechter en dan zal zijn eventuele veroordeling zeer waarschijnlijk sterk afhangen van het resultaat dat zijn partij dan weet te boeken.

- 14 In augustus 2002 werd mij door een hoge PDI-P-functionaris verteld dat zijn partij ten minste \$ 400 miljoen dacht nodig te hebben om de herverkiezing van Megawati te kunnen waarborgen.
- 15 Er is ook besloten tot de instelling van een Constitutioneel Hof waardoor alle wetgeving voortaan aan de grondwet zal worden getoetst. Daarnaast is in oktober 2003 een Constitutionele Commissie ingesteld, bestaande uit 31 staatsrechtsgeleerden en alom gerespecteerde personen, die in zes maanden de grondwet met alle amendementen kritisch moet evalueren en met voorstellen moet komen voor eventuele bijstelling omwille van de consistentie van de amendementen.
- 16 In juli 2000 verwoorde Wahids minister van defensie, Juwono Sudarsono, dit als volgt: 'Gus Dur [Abudurrachman Wahid] wil met de decentralisatie de bevolking weer rechttop laten lopen' (persoonlijke mededeling).
- 17 Maar de belangrijkste reden waarom vanuit het militaire hoofdkwartier al vanaf maart 2000 zijn val werd beraamd, was de angst van de legerleiding dat Wahid erin zou slagen het leger onder

civiele politieke controle te krijgen door onder meer op relatief korte termijn (binnen vijf jaar) de niet-budgettaire inkomsten van de strijdkrachten af te schaffen. Bovendien was het een publiek geheim dat Wahid voorstander was van een federatieve staatsstructuur, waar het leger mordicus tegen is.

- 18 Aspinall en Fealy (2003) geven een goed overzicht.
- 19 Vooral in verband met het beheer van natuurlijke hulpbronnen wordt, in samenwerking met traditionele leiders, vaak een beroep gedaan op de *adat*, om zo de controle over die bronnen te versterken.
- 20 *ICG Report*, no 60, 18 juli 2003.
- 21 Mede vanwege de weerstand binnen de strijdkrachten werd Wahid uit zijn ambt gezet. Wahid wilde te veel, te snel; daarom zal eerder in 10-20 jaar dan in 5-10 jaar gerekend moeten worden. Zie ook *ICG Report*, no. 24, 11 oktober 2001.
- 22 Donororganisaties zoals de *Ford Foundation* kunnen hulp leveren, maar dat zal altijd beperkt van aard blijven gezien de omvang van de archipel, met zo'n 68.000 dorpsgemeenschappen.

Over de auteur

DR. NICO SCHULTE NORDHOLT doceert bestuurlijke aspecten van ontwikkelingsproblematiek aan de Universiteit Twente.

Clingendael study 20

The Right to Govern: The Democratic Legitimacy of the European Union

ISBN: 90-5031-088-5

Price: € 12,50

Alfred van Staden

Political parties in EU countries are preparing for the next elections to the European Parliament (EP) in June 2004. Will they succeed in reversing the worrying downward trend in voter turnout at these elections? This study, focusing on the weak democratic legitimacy of the Union, gives little cause for optimism. As long as voters are unable to wield any predictable influence on the direction of EU policies, they are likely to remain indifferent to European elections.

The main thesis of this study may be summarised as follows: the creation of a European government is a necessary condition for stirring up public interest in EU issues and really involving European citizens in EU policymaking. The EU's current complex and diffuse structure of political authority, dividing power between the Commission, Council and European Council, is at the root of the problem of democratic legitimacy. Proposals to extend the power of the EP and expand the role of national parliaments in European policymaking, as submitted by the European Convention, are bound to be rather ineffective, as they fail to address this root cause.

Federalisation of the EU is the obvious choice when it comes to strengthening the Union's democracy. However, legitimacy is not only a matter of delivering goods that satisfy people's needs (output legitimacy) and giving citizens an opportunity to participate in policymaking (input legitimacy), but it is also related to people's sense of community. Two strategies are discussed that might lead to an increased sense of community in the EU.

Dr. Alfred van Staden is Director of the Netherlands Institute of International Relations Clingendael and part-time Professor of International Relations at Leiden University. He recently co-edited the book *Cannons and Canons: Clingendael views of Global and Regional Politics* (Assen: Van Gorcum, 2003).

This Clingendael Study may be ordered by paying 12,50 euro into giro account 924999 of the Clingendael Institute in The Hague. Please indicate 'Study 20'. For further information: please contact Research Department Clingendael, tel. 31-70-3746622/605.

Waarom democratiseringshulp vaak niet helpt

JEROEN DE ZEEUW

NIET ZELDEN KUNNEN LANDEN DIE EEN ernstig, langdurig, voornamelijk binnenlands conflict min of meer achter de rug hebben, rekenen op steun van de zogenoemde internationale gemeenschap, inclusief internationale niet-gouvernementele organisaties (NGO's), bilaterale en multilaterale donoren. Vertrouwend op de 'goede bedoelingen' van de vroegere strijdende partijen, zoals vastgelegd in een vredesakkoord, doet de donorgemeenschap allerlei toezeggingen om het post-conflictland er weer bovenop te helpen. Vanuit de basisgedachte dat een democratische staatsvorm de beste waarborg biedt ter voorkoming van toekomstig geweld,¹ proberen donoren met democratiseringsprogramma's de veelal sterk gecentraliseerde en weinig representatieve overheidsstructuren te hervormen. De resultaten van al deze inspanningen laten in de meeste post-conflictlanden lang op zich wachten en zijn meestal teleurstellend. De vraag is dan ook wat externe hulp precies kan bijdragen. Belangrijker nog: hoe kunnen we op basis van geleerde lessen democratiseringshulp effectiever maken?

Lessen uit de praktijk

In landen als Guatemala, El Salvador, Cambodja en Mozambique is ruwweg tien jaar na de vredesakkoorden veel bereikt, maar blijkt in het bijzonder de 'verdieping' van de democratie een langdurig proces met veel tegenslagen. Een samenspel van zowel interne als externe factoren is hiervoor verantwoordelijk. Hieronder volgt een aantal redenen waarom één van de belangrijkste externe factoren, internationale hulp, die democratisering in de praktijk niet heeft geholpen.

Het failliet van het 'maximale' wederopbouwmodel. Het grote verschil tussen theorie en praktijk geldt

In door binnenlandse conflicten ontwrichte landen trachten donoren via democratiseringsprogramma's weinig representatieve overheidsstructuren te hervormen. Dit vanuit de gedachte dat een democratische staatsvorm de beste waarborg biedt tegen toekomstig geweld. Hoe kan die democratiseringshulp effectiever worden gemaakt dan nu het geval is?

zowel voor de vooronderstellingen van het 'democratisch wederopbouwmodel' als voor de rol van de internationale gemeenschap hierin. Zo wordt ervan uitgegaan dat met behulp van een kort maar krachtig wederopbouwprogramma een post-conflictland tot een democratische staat kan worden omgevormd. Typische elementen van de oorspronkelijke *standard operating procedure* zijn 1 het sturen van een militaire, liefst multilaterale vredesmacht, eventueel bijgestaan of gevolgd door civiele (politie-)functionarissen; 2 het ontwapenen en reïntegreren van oud-strijders; en 3 de organisatie van eerlijke en vrije verkiezingen binnen twee jaar. De laatste jaren is daar een vierde element aan toegevoegd: een breed scala aan vérgaande sociaal-economische en politieke hervormingen. Deze omvatten onder andere versterking van het juridisch stelsel, parlement en overheidsapparaat; decentralisatie van overheidsdiensten; en – de nieuwste tendens – professionalisering en het onder democratische controle brengen van de zogenoemde veiligheidssector.

Werd het wederopbouwmodel vroeger nog gekenmerkt door een beperkt pakket aan hulpactiviteiten en een stap-voor-stap-aanpak, in huidige 'post-con-

flict'-landen, zoals de Democratische Republiek Congo (DRC), Kosovo, Afghanistan en sinds kort Irak, wordt de gehele maatschappij op de schop gegooid en dienen de hervormingen zo snel en zo veel mogelijk *tegelijktijd* plaats te vinden. De berichtgeving uit al die landen laat duidelijk zien dat dit meer *wishful thinking* is dan praktisch: in de DRC staan – na de heerschappij van Mobutu, gevolgd door enkele jaren burger- en regionale oorlog, de fysieke infrastructuur en nationale economie nog steeds in de kinderschoenen, om nog maar niet te spreken van de opbouw van staatsstructuren en het functioneren van een overheidsbestuur. Plannen van internationale donoren om hier in 2004 (twee jaar na het Pretoria II-akkoord) verkiezingen te organiseren, getuigen dan ook van weinig realiteitszin. Hetzelfde geldt voor Afghanistan, waar de internationale gemeenschap het tot nu toe niet voor elkaar heeft gekregen buiten de hoofdstad Kaboel de dagelijkse veiligheid van burgers te waarborgen.

Afgezien van de problemen in benadering, vormen het gebrek aan internationale politieke wil en de daarmee samenhangende beperkte internationale fondsen een zo mogelijk nog groter obstakel. Door grote groei van de behoefte aan wederopbouw hulp het afgelopen decennium, zonder evenredige groei van het internationale ontwikkelingshulpbudget, de belangrijkste bron voor democratiseringsactiviteiten, is de praktijk 'pappen en nathouden'. Bij grote donorconferenties worden ambitieuze doelstellingen geformuleerd en genereuze toezeggingen gedaan, die meestal niet, in sterk verwaterde vorm of te laat worden ingelost.² Slechts een klein aantal landen, zoals Bosnië en Kosovo, heeft nogal veel financiële en diplomatieke steun gekregen voor het 'maximale democratiseringsmodel'. Echter niet met maximaal resultaat. Weinig effectieve democratiseringshulp aan overige 'post-conflict'-landen, zoals Ethiopië en Afghanistan,³ maar ook Liberia en Somalië, leidt steeds vaker tot vraagtekens bij haalbaarheid van het complex 'maximalistisch' wederopbouwmodel.⁴

Democratie: universeel of lokaal? De vraag wat democratie precies inhoudt, of het als idee over de hele wereld gedeeld wordt en daarmee mondiaal verspreid zou moeten/mogen worden, leidt al jaren tot verhitte discussies. In de jaren '70 en '80 verzette de intellectuele en politieke elite in vooral Afrika en Azië zich fel tegen de 'tirannie' van het Westerse democratische, en daar vaak aan gekoppelde, kapitalistische model. Lokale varianten, zoals de *Ujamaa*-gedachte van Julius Nyerere in Tanzania en de *African democracy* van Claude Ake, benadrukten in het bijzonder sociale gelijkheid, een rechtvaardige inkomensverdeling, maar ook verzoening, vrijheid van meningsuiting en vérgaande (collectieve) inspraak en politieke

participatie van de lokale bevolking. Qua idee verschillen deze idealen niet veel van de 'Westerse' ideeën over democratie, qua uitwerking des te meer. Juist deze uitwerking of *institutionele vorm* waarin democratie wordt gegoten, is een belangrijke reden waarom democratiseringshulp soms niet aansluit bij ideeën over democratie van de lokale bevolking. Internationale democratiseringsprogramma's houden zich steeds meer bezig met zeer gecompliceerde hervormingen van democratische instituties, zoals decentralisering van het overheidsbestuur, hervorming van het kiesstelsel⁵ en professionalisering van de rechterlijke macht. Hoewel belangrijk, staat deze sterke gerichtheid op (abstracte) hervormingen van politieke instituties vaak in schril contrast met de alledaagse invulling van democratie door de lokale bevolking. Uit grootschalige opiniepeilingen blijkt dat voor inwoners van zowel Afrika als Latijns-Amerika respect voor burgerlijke vrijheden (o.a. vrijheid van meningsuiting, vergadering, enz.) voorop staat. In Latijns-Amerika wordt dit gevolgd door economische ontwikkeling, gelijkheid en rechtvaardigheid; in Afrika door 'bestuur van, voor en door het volk' en door verkiezingen.⁶

In andere gevallen, waar onvoldoende aandacht wordt besteed aan de lokaal-historische achtergrond, kan democratiseringshulp juist contraproductief zijn. Kort samengevat leidt in een aantal Afrikaanse landen een neo-patrimoniaal systeem van herverdeling ertoe dat politieke benoemingen en overheidsbanen vaak lopen via (*extended*) familierelaties of etnisch-religieuze lijnen in ruil voor loyaliteit bij belangrijke beslissingen of bij de eerstvolgende verkiezingen. Hoewel onderhevig aan corruptie en vriendjespolitiek (ons ook niet onbekend!), werkt het neo-patrimoniaal systeem 'prima', echter op basis van een andere, door Westerse donoren vaak slecht begrepen, logica.⁷ Het als onderdeel van democratische hervormingen zomaar opzetten van parlement, rechterlijke macht of politieapparaat in zo'n land leidt vaak juist tot bestending van de machtspositie van de (ondemocratische) politieke elite.

Verkiezingen zijn nuttig, mits goed voorbereid en niet te snel. Verkiezingen zijn nog steeds één van de belangrijkste instrumenten om op een geordende manier politieke vertegenwoordigers aan te wijzen en vreedzaam de macht over te dragen. Steun aan verkiezingen in landen die net een conflict achter de rug hebben of een autoritair regime gekend hebben, is vaak van doorslaggevend belang. Zo levert internationale hulp de broodnodige financiële, technische en organisatorische voorzieningen. Anderzijds verleent hulp, gekoppeld aan internationale verkiezingswaarneming, een zekere legitimiteit en geloofwaardigheid aan de prille verkiezingsprocessen. In het bijzonder in

'post-conflict'-landen vervult internationale verkiezingshulp nog een derde functie: verkiezingen als methode om broze vredesakkoorden te consolideren in een duurzame vrede en een 'inclusief' democratisch staatsbestel.⁸ Deze laatste functie is tegelijkertijd het meest omstreden en blijkt, bij gebrekkige voorbereiding of een te optimistisch tijdschema, een desastreuze uitwerking te kunnen hebben en sociale verdeeldheid en conflict zelfs in de hand te werken.

De verkiezingen van 1991 in Angola zijn een goed voorbeeld van zowel een gebrekkige voorbereiding als een onrealistisch tijdpad, waarvoor de internationale gemeenschap medeverantwoordelijk was. Het onvolledig ontwapenen van ex-strijders, een heel korte transitieperiode en onvoldoende overleg en overeenstemming over verkiezingen als proces in plaats van keerpunt, droegen ertoe bij dat er absoluut onvoldoende vertrouwen was tussen de voorheen strijdende partijen. De verkiezingsuitslag van september 1992 ten gunste van de *Movimento Popular de Libertação de Angola* (MPLA) werd niet geaccepteerd door de *União Nacional para a Independência Total de Angola* (UNITA) en was voor UNITA-leider Jonas Savimbi de directe aanleiding het Bicesse-vredesakkoord te verwerpen en het land opnieuw in een bloedige burgeroorlog te storten.⁹

Belang van lokale NGO's zwaar overschat. Een vierde reden voor gering succes van internationale democratiseringshulp is dat donoren jarenlang de hulppijlen exclusief hebben gericht op één groep actoren in ontvangende landen, namelijk de lokale NGO's. Eind jaren '80, begin jaren '90 had de door grootschalige inefficiëntie, machtsmisbruik en corruptie gekenmerkte nationale overheid afgedaan en werd het maatschappelijk middenveld, bestaande uit een bonte verzameling lokale organisaties, gezien als de alternatieve motor van ontwikkeling en de daarmee gepaard gaande democratisering. De veronderstelling was dat, net zoals het maatschappelijk middenveld in Centraal- en Oost-Europa een belangrijke bijdrage had geleverd aan de politieke omwenteling na de val van de Muur, 'civil society' met een duwtje in de rug een soortgelijke rol zou kunnen spelen in Afrika en Azië. Al gauw bleken de verwachtingen te hoog gegrepen, om de volgende redenen.

Allereerst werd het maatschappelijk middenveld gelijkgeschakeld aan NGO's, met een geweldige toename van de laatstgenoemde groep als gevolg. Probleem is echter dat in tegenstelling tot klassieke 'civil society'-organisaties, zoals vakbonden, religieuze bewegingen (inclusief kerken) en andere lokale, sociale bewegingen, NGO's meestal over een zeer geringe achterban beschikken en weinig representatief zijn. Daarnaast is, sommige uitzonderingen daargelaten, de invloed van hun activiteiten buiten het lokale 'grass-

roots'-niveau vaak zeer gering, laat staan hun invloed op de nationale besluitvorming. Ten slotte zijn NGO's in sommige gevallen uitgegroeid tot een bedrijfstak op zich zelf, waarin het voortbestaan van de organisatie en de werkgelegenheid die zij biedt belangrijker is geworden dan de doelstelling waarvoor de NGO is opgericht.¹⁰ De internationale gemeenschap lijkt nu langzamerhand te gaan beseffen dat lokale NGO's niet het wondermiddel zijn voor wijdverbreide politieke participatie. Mede om deze reden is er thans, naast het maatschappelijk middenveld, hernieuwde aandacht voor de rol van de staat, voor politieke partijen maar ook het bedrijfsleven in bevordering van veiligheid, ontwikkeling en democratisering.

Institutionalisering beperkt zich tot opzetten organisaties. Een vijfde belangrijke factor is dat institutionalisering van democratie in de praktijk vaak vertaald wordt in trainen van mensen en oprichting van organisaties. Natuurlijk dienen er goed opgeleide politiefunctionarissen, rechters en voldoende rechtbanken ('rechtsstaat als geheel van organisaties') te zijn om misdadigers te berechten, oorlogsslachtoffers te compenseren en criminaliteit op een juridisch juiste wijze af te handelen. De hoeveelheid opgeleide rechters en het aantal rechtbanken zeggen echter weinig over de effectiviteit van de rechterlijke macht.

De vraag of rechters ook echt 'recht spreken', wettelijke bepalingen implementeren en ook nog alle lagen van de bevolking bereiken ('rechtsstaat als institutie') wordt veel meer bepaald door aspecten als onafhankelijkheid en het weerstaan van politieke druk en corruptie – zaken die slechts minimaal te beïnvloeden blijken met extern gefinancierde hervormingsprojecten. Een extra probleem bij capaciteitsopbouw is dat het duurzaamheidsaspect nauwelijks wordt meegenomen in het ontwerp en de uitvoering van democratiseringsprojecten. Zo worden er in een aantal landen met veel ontwikkelingsgeld geavanceerde systemen opgezet, o.a. om rechtszaken beter te kunnen administreren (Rwanda), stemmen bij verkiezingen te registreren en zelfs het postsysteem volledig te automatiseren (Irak). Los van de vraag of dergelijke projecten *überhaupt* prioriteit behoeven, kunnen de meeste landen dit soort dure, van specifieke Westerse kennis afhankelijke systemen zelf vaak niet onderhouden.

Invloed van buitenlandse hulp marginaal. De laatste reden heeft veel te maken met de optimistische veronderstelling dat buitenlandse hulp rechtstreeks en positief invloed kan uitoefenen op binnenlandse sociaal-economische en politieke ontwikkelingen. Ook in dit geval lijken de internationale ambities groter dan democratiseringshulp heeft kunnen waarmaken en is de praktijk een stuk weerbarstiger gebleken. Toegegeven, de internationale gemeenschap heeft in de

periode '91-'93 door middel van de *United Nations Transitional Authority in Cambodia* (UNTAC) een formidabele bijdrage geleverd aan het afdwingen van een vredesakkoord, ontwapening van de meeste oud-strijders, vrije en eerlijke verkiezingen en opbouw van het maatschappelijk middenveld, inclusief de explosieve groei van lokale (mensenrechten-)NGO's, een onafhankelijk radiostation (*Radio UNTAC*) en lokale verkiezingswaarnemers. Toch hebben al deze activiteiten met een prijskaartje van totaal zo'n \$ 2 miljard en de destijds geweldige politieke druk niet kunnen voorkomen dat het staatsapparaat, ook tijdens UNTAC, onder volledige controle bleef van één van de langst regerende politieke partijen van Azië, de *Cambodian People's Party* (CPP). De geringe internationale invloed op binnenlands-politieke ontwikkelingen werd pas echt duidelijk tijdens de coup van CPP-leider Hun Sen in 1997. Terwijl de donorgemeenschap toekeek, werd de macht van de kleinere coalitiepartij FUNCINPEC volledig geneutraliseerd, waarmee de uitslag van de verkiezingen van 1993 feitelijk werd geannuleerd en het door de internationale gemeenschap bedachte machtsdelingakkoord simpelweg naar de prullenbak werd verwezen.¹¹

Suggesties voor de toekomst

Betekent dit weinig rooskleurige beeld dat de internationale gemeenschap het er maar bij moet laten zitten en zich volledig moet onthouden van elke (politieke) bemoeienis? Nee, in landen die net een conflict te boven zijn gekomen, blijken de meeste vormen van hulp onmisbaar en kunnen buitenlandse actoren een doorslaggevende rol vervullen, in het bijzonder door ondersteuning van lokale initiatieven. Bovendien lijkt de wenselijkheid van democratie als idee niet ter discussie te staan,¹² de manier waarop het in een specifiek land zou moeten worden vormgegeven des te meer. In plaats van democratiseringshulp af te schaffen of op dezelfde manier als nu voort te zetten, tonen diverse studies aan dat democratiseringshulp beter een aantal fundamentele wijzigingen kan ondergaan:

- *Maak realistische keuzen en ontwikkel een haalbaar stappenplan.* Geen enkel land ter wereld voldoet aan het ideaal-typisch model van een volledig representatieve en transparante democratische staat. Bovendien zouden ook de huidige regeringen van gevestigde democratieën de grootst mogelijke moeite hebben met de extreem ambitieuze hervormingsprogramma's die zwakke regeringen in post-conflictlanden geacht worden binnen enkele jaren te voltooien. Aangezien het niet realistisch is te verwachten dat de internationale gemeenschap haar budgetten voor democratiseringshulp zal vertienvoudigen om ontwikkelingslanden hierbij te helpen, dienen de internationale verwachtingen (en vereisten) tot reële proporties

te worden teruggebracht. Het belangrijkste is om in samenspraak met de ontvangende regering en het maatschappelijk middenveld een realistisch stappenplan te ontwikkelen, dat de prioriteiten van het land weergeeft en keuzen maakt ten aanzien van de logische volgorde en tijdsduur van de diverse stappen. Dit zou in specifieke gevallen kunnen inhouden dat bijvoorbeeld de organisatie van kostbare verkiezingen met een aantal jaren wordt uitgesteld ten gunste van verbetering van sanitaire voorzieningen en van de fysieke infrastructuur.

- *Institutionaliseer democratie door betrokkenheid, lokale capaciteit en 'corefunding'.* Indien de internationale gemeenschap een bijdrage wil leveren aan het institutionaliseren van democratische waarden als een 'eerlijk en vrij' verkiezingsproces, politieke participatie en een onafhankelijke, vrije meningsuiting, dan zijn logistieke hulp en training alleen niet voldoende. Het uitspreken van politieke steun aan verkiezingscommissies, ombudsmannen/-vrouwen voor mensenrechten en vrije-mediaorganisaties, alsook het openbaar en in diplomatiek overleg bespreken en veroordelen van schendingen van hun onafhankelijkheid en functioneren, zijn minstens zo belangrijk als het logistiek en financieel ondersteunen van deze organisaties. Dit geldt ook voor de verhouding tussen de internationale gemeenschap en regionale of nationale parlementen. In plaats van alleen maar zaken te doen met NGO's, zouden donoren meer de dialoog moeten aangaan met gekozen volksvertegenwoordigers over hun visie op politieke participatie van de lokale bevolking en de manier waarop hulp hieraan kan bijdragen.

Om er zorg voor te dragen dat het democratiseringsproces niet stopt wanneer een eind komt aan de hulp, is het belangrijk voldoende lokale 'waakhonden' te ontwikkelen. Naast het sturen van een beperkt aantal, elkaar liefst aanvullende internationale verkiezingswaarnemingsteams, zou hulp vooral lokale onafhankelijke waarnemersorganisaties moeten faciliteren, die in tegenstelling tot internationale waarnemers de lokale politieke situatie kennen en gedurende het complete verkiezingsproces over het gehele land aanwezig zijn.

Ten slotte is het duidelijk dat institutionele ontwikkeling alleen maar kan plaatsvinden met veel lef, visie en 'corefunding'. Lef en een duidelijke visie zijn nodig omdat de vaak pijnlijke keuze gemaakt dient te worden welke lokale organisaties op basis van hun effectiviteit wel en welke niet ondersteund zullen worden. De belangrijkste mensenrechten-, maar ook media- en verkiezings(waarnemings-)organisaties, die op een gedegen en transparante manier hun boodschap vanaf het dorpsniveau tot aan de overheid weten over te brengen, zijn in de meeste post-conflictlanden op één hand te tellen. Toch is het deze kleine groep lokale NGO's die bij machtsmisbruik of grove mensenrech-

tenschendingen vaak als enige 'de nek durft uit te steken' en haar bevindingen openbaar rapporteert aan de regering, bevolking en andere geïnteresseerden. Het institutionaliseren van deze interne 'waakhondfunctie' via langdurige en juist niet projectmatige ondersteuning van alleen de meest invloedrijke lokale NGO's kan een belangrijke bijdrage leveren aan een meer transparant en verantwoordelijk bestuur; dit verdient de voorkeur boven stimulering van wildgroei van goedbedoelende lokale NGO's, die naar eigen zeggen onmisbaar maar in de praktijk niet altijd even effectief zijn in de bevordering van democratisering.¹³

Plaats hulp in de politieke context. Het bevorderen van democratisering is meestal niet de enige doelstelling van donorbeleid ten aanzien van een bepaald land. Economische, politieke en/of geostrategische belangen spelen vaak ook een rol en zijn in sommige landen belangrijker dan bevordering van politieke participatie of verantwoordelijk en transparant overheidsbestuur. Dit vormt geen probleem, zolang hier eerlijk voor wordt uitgekomen en het hulpprogramma ten aanzien van dat specifieke land daarop wordt toegesneden. Het geven van hulp aan kleine, gefragmenteerde NGO's (Cambodja), logistieke steun aan bij voorbaat niet-vrije verkiezingen en referenda (Oeganda) of acceptatie van hevig betwiste verkiezingsuitslagen (Rwanda) vanuit een 'hoger belang' van politieke stabiliteit, werkt democratisering slechts tegen. In die situatie is een regulier democratiseringsprogramma's weinig effectief en draagt de internationale gemeenschap bij aan de façade van democratie die semi-autoritaire leiders graag overeind houden.¹⁴

In ieder geval dient de misvatting dat a-politieke hulp mogelijk is, overboord gezet te worden en dient hulp duidelijker te worden afgestemd op de overige internationale (buitenlands-politieke) doelstellingen. Een dergelijk beleid begint niet bij het zomaar, zonder overleg, opleggen van conditionaliteiten. Belangrijker is om, in het geval van Nederland bijvoorbeeld, de politieke tak van Buitenlandse Zaken en de Ontwikkelingssamenwerkingstak in de praktijk beter op elkaar af te stemmen en in gezamenlijk overleg met (niet-)democratische regimes, volksvertegenwoordigers en het maatschappelijk middenveld afspraken te maken over de doelstellingen en specifieke vorm van democratiseringshulp. ■

Noten

- 1 Voor een overzicht van deze door Michael Doyle geformuleerde 'democratic peace'-hypothese, zie: Michael Brown, Sean M. Lynn-Jones & Steven E. Miller (red.), *Debating the Democratic Peace*. International Security Reader, Cambridge (Mass.): MIT Press, 1996.
- 2 Zie o.a. Shephard Forman & Stewart Patrick (red.), *Good Intentions. Pledges of Aid for Postconflict Recovery*, Boulder/Londen: Lynne Rienner Publishers, 2000.

- 3 Afghanistan is één van de meest schrijnende gevallen, waar ondanks de genereuze beloften van de internationale gemeenschap ruim anderhalf jaar na het 'Bonn Agreement' nog steeds in minder dan 1% van de totale wederopbouwbehoeften is voorzien. Zie: Care International and Center on International Cooperation, *Good Intentions Will Not Pave the Road to Peace*, Policy Brief, 15 september 2003. Te downloaden van: <http://www.cic.nyu.edu/pdf/goodintentions.pdf>
- 4 Zie o.a. Marina Ottaway, 'Promoting Democracy after Conflict: The Difficult Choices', in: *International Studies Perspectives*, 4, 2003, blz. 314-322.
- 5 Vaak ook op basis van eigen ervaringen uit het land van herkomst. Zo is, naar Amerikaans model, de samenstelling van de meeste verkiezingscommissies in Latijns-Amerika gebaseerd op politieke benoemingen en partijvertegenwoordiging. Zie: Ben Reilly, *International Electoral Assistance. A Review of Donor Activities and Lessons Learned*, Den Haag: Conflict Research Unit (CRU), Instituut Clingendael, 2003 (*Working Paper 17*).
- 6 *Latinobarómetro 2002 Opinion Poll*, zie: <http://www.latinobarometro.org/index.htm>; *Afrobarometer 1999-2001*, zie: <http://www.afrobarometer.org/index.html>
- 7 Patrick Chabal & Jean-Pascal Daloz, *Africa Works. Disorder as a Political Instrument*, Londen: James Currey Publishers and The International African Institute, 1999.
- 8 Voor een uitgebreide studie over de ervaringen van diverse landen met verkiezingshulp zie: Krishna Kumar (red.), *Postconflict Elections, Democratization & International Assistance*, Boulder/Londen: Lynne Rienner, 1998.
- 9 Marina Ottaway, 'Angola's Failed Elections', in: Kumar (red.), *a.w. noot 8*.
- 10 Zie o.a. Thomas Carothers & Marina Ottaway (red.), *Funding Virtue. Civil Society Aid and Democracy Promotion*, Washington D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2000.
- 11 Zie o.a. Sorpong Peou, *Intervention & Change in Cambodia. Towards Democracy?*, Singapore: Institute of Southeast Asian Studies (ISEAS), 2000.
- 12 Zie de uitkomsten van de eerder aangehaalde *Afrobarometer* and *Latinobarómetro*.
- 13 Zie o.a. Michael Edwards & David Hulme, *Non-governmental Organisations - Accountability and Performance. Beyond the Magic Bullet*, Londen: Earthscan in association with Save the Children Fund, 1995.
- 14 Dit soort landen vergt een specifieke aanpak. Zie: Marina Ottaway, *Democracy Challenged. The Rise of Semi-Authoritarianism*, Washington D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2003 (voor een recensie van dit boek, zie deze aflevering van de *Internationale Spectator*, blz. 49-51).

Over de auteur

JEROEN DE ZEEUW is onderzoeker bij de Conflict Research Unit (CRU) van Instituut Clingendael. Thans is hij coördinator van een internationaal comparatief-onderzoeksproject over democratiseringshulp. Zie ook: www.clingendael.nl/cru/project/

Cyprus: een modern Paard van Troje in de uitgebreide EU?

LOT VAN HOOIJDONK

DE EUROPESE UNIE IS NOG SLECHTS ENKELE maanden verwijderd van de *big bang*, de meest ambitieuze uitbreidingsronde uit haar geschiedenis. Het debat over de uitbreiding spitste zich toe op het aanstaand lidmaatschap van de acht Midden- en Oost-Europese kandidaat-leden. De toetreding van Cyprus werd voor kennisgeving aangenomen, hoewel de situatie rondom het eiland genoeg reden tot zorg biedt. Alle inspanningen van de Verenigde Naties ten spijt is een politieke oplossing van het Cypriotisch conflict nauwelijks dichterbij gekomen. De onderhandelingen over de toetreding tot de EU zijn namens het hele eiland gevoerd door de internationaal erkende Republiek Cyprus (RC), maar deze heeft in werkelijkheid slechts zeggenschap over het zuidelijke, Grieks-Cypriotische eilanddeel. In het noorden zwaait Rauf Denktash de scepter over de Turkse Republiek Noord Cyprus (TRNC), die alleen erkend wordt door Turkije. De vraag rijst dan ook wat de consequenties zijn van toetreding van een verdeeld Cyprus, mocht de hereniging in mei 2004 nog geen feit zijn.

Geschiedenis van de kwestie-Cyprus

Eeuwenlang woonden Grieks- en Turkstaligen, christenen en moslims op Cyprus door elkaar. In de Ottomaanse tijd bestuurden beide gemeenschappen zichzelf; vanaf 1878 leefden alle bewoners van het eiland onder Brits gezag. Rond de Tweede Wereldoorlog ontstond een Grieks-Cypriotische beweging die campagne voerde voor *enosis* (aansluiting bij Griekenland). De Turkse gemeenschap reageerde met de *taksim*-doctrine, het streven naar de *deling* van het eiland.

Na de onafhankelijkheid in 1960 zou voor het

Over enkele maanden zal Cyprus toetreden tot de Europese Unie. Een gedeeld Cyprus wel te verstaan, want een doorbraak in het herenigingsproces lijkt nog ver weg. Daarmee wordt wellicht een Paard van Troje binnen de Uniemuren gehaald.

eerst de gehele bevolking onder centraal, Cypriotisch gezag komen te staan. De overeengekomen staatsvorm is te beschrijven als een federatie van twee gemeenschappen, bestuurlijk van elkaar gescheiden, doch niet geografisch. De volksvertegenwoordiging kende twee kamers, waarvan er één voor de helft uit Griekstaligen en de andere helft uit Turkstaligen bestond. Hierdoor beschikte de Turkse gemeenschap, die ongeveer een vijfde van de hele bevolking uitmaakte, over een *de facto* vetorecht.

Al snel ontstond een impasse door een Turks-Cypriotisch veto. De spanningen liepen hoog op en barstten eind 1963 uit in een gewelddadig conflict. Turks-Cyprioten, die daarvan vooral het slachtoffer werden, trokken zich terug in eigen enclaves. In 1964 intervenueerde de VN-macht UNFICYP, die nog altijd op het eiland opereert. VN-Veiligheidsraadresolutie 186 verwees naar het intussen louter Grieks-Cypriotische bestuur als de rechtmatige regering, omdat dit de erfgenaam was van de Constitutie van 1960. Dit bestuur behield formeel zeggenschap over de gehele bevolking. Nog altijd zijn de grondwettelijke bepalingen over de vertegenwoordiging van Turks-Cyprioten in het bestuur van de RC buiten werking.

In 1974 pleegden Grieks-Cypriotische extremisten, gesteund door het Griekse kolonelsbewind, een coup tegen president Makarios. Turkije greep in en verwierf

de controle over een derde van Cyprus. Door de verhuizing van 200.000 Cyprioten zijn beide eilanddelen sindsdien grotendeels etnisch homogeen. Het Turks-Cypriotisch regime dat zich in het noorden ontwikkelde, heeft geen enkele internationale status en is daarom niet vertegenwoordigd in internationale organen.

Het toetredingsproces van Cyprus

In 1990 vroeg de Republiek Cyprus het EU-lidmaatschap aan. Aanvankelijk stelde de EU dat een politieke oplossing van het Cypriotisch conflict aan eventuele toetreding vooraf moest gaan. Halverwege de jaren '90 werd evenwel besloten dat Cyprus bij de eerstvolgende uitbreidingsronde lid kon worden.¹ In 1998 begonnen de onderhandelingen, die dus door de RC worden gevoerd namens het *hele eiland*. Zuidelijk Cyprus voldoet zelf ruimschoots aan de politieke en economische criteria. Het heeft een goed functionerende en concurrerende markteconomie. Het inkomen per hoofd van de bevolking bedraagt ongeveer 80% van het EU-gemiddelde en ligt hoger dan dat van Portugal en Griekenland.² Zonder Noord-Cyprus zal het land een netto-betaler aan de Unie worden. Ook de implementatie van het *acquis communautaire* is er ver gevorderd.

De discrepantie tussen *de jure*- en *de facto*-reikwijdte van de onderhandelingen is in de praktijk opgelost door aan elk afgesloten hoofdstuk een clause toe te voegen. Die maakt het mogelijk op een geschikt moment (lees: na totstandkoming van een politieke regeling) terug te komen op het desbetreffend hoofdstuk. Daarmee zijn juridische en praktische problemen provisorisch opgelost. Het blijft echter problematisch te onderhandelen over een gebied met een regering die dat niet werkelijk vertegenwoordigt.

De Europese Raad van Helsinki (december 1999) stelde dat een regeling van het conflict de toetreding weliswaar zou vergemakkelijken, maar niet gold als voorwaarde. De Raad kondigde wel aan bij zijn beoordeling rekening te houden met 'alle relevante factoren'. De Europese regeringsleiders trachtten, door een politieke oplossing van de deling niet als voorwaarde te stellen, te voorkomen dat de Cypriotische toetreding gegijzeld zou worden door tegenwerking van Turks-Cyprus en Turkije. Dat doel is bereikt, maar Brussel heeft daarmee wel een belangrijk middel uit handen gegeven om een rol van betekenis te kunnen spelen in de Cypriotische kwestie.

In de slotakte van de Europese Raad van Kopenhagen (december 2002) staat dat als een overeenkomst tussen beide eilanddelen uitblijft, de toepassing van het *acquis communautaire* voor het noorden van het eiland wordt opgeschort. Dit is vastgelegd in protocol

nummer 10, dat als bijlage aan het toetredingsverdrag is verbonden. De EU zal dus uitbreiden met het hele eiland, maar zij zal Noord-Cyprus voorlopig in de ijskast zetten. Na de ondertekening van het toetredingsverdrag door de Republiek Cyprus april jl. in Athene zat er voor de Europese Raad in juni in Thessaloniki weinig anders op dan wederom op te roepen tot een vergelijk te komen en de financiële beloften aan de Turks-Cyprioten te herbevestigen. Daaruit blijkt maar weer dat de EU door in Helsinki de *sticks* uit handen te geven, slechts *carrots* rest in de kwestie-Cyprus.

Die financiële beloften aan de Turks-Cypriotische gemeenschap bestaan uit een toezegging van 206 miljoen euro op voorwaarde van hereniging.³ Bovendien heeft de Commissie op verzoek van de Europese Raad van Kopenhagen inmiddels een pakket uitgewerkt ter stimulering van de economie van de TRNC. Dat is hard nodig, want het gemiddeld inkomen per hoofd van de bevolking is er slechts een vijfde van dat in het zuiden en de werkloosheid is er hoog. Daarnaast zijn er maatregelen getroffen om Noord-Cyprus meer bij de EU te betrekken en het wederzijds handelsverkeer te bevorderen. De TRNC is nu in alle opzichten erg geïsoleerd en overleeft alleen aan het infuus van Turkije. Sinds 1994 accepteerde de EU Noord-Cypriotische certificeringen van produkten niet meer, zodat export praktisch onmogelijk was.⁴ De Europese Commissie stelt nu voor documenten van de Turks-Cypriotische Kamer van Koophandel te erkennen, zodat goederen gemakkelijker naar de EU uitgevoerd kunnen worden.⁵

Impasse in de VN-onderhandelingen

Sinds het begin van de toetredingsonderhandelingen hebben de posities zich in het VN-overleg alleen maar verhard. Het overleg loopt al tientallen jaren vast op dezelfde kwesties. De Grieks-Cyprioten verlangen territoriale aanpassingen, omdat velen van hen in 1974 uit het noorden verdreven zijn en de Turks-Cyprioten over een onevenredig groot gebied beschikken. Elke grenswijziging zal heel wat overhoop halen en veel emoties losmaken.⁶ Een gevoelig punt zijn voorts de eigendomsrechten. Kunnen de honderdduizenden die in 1974 huis en haard hebben verlaten, nog aanspraak maken op hun bezittingen van toen? En mogen de Cyprioten ongebreideld vastgoed kopen en zich vestigen in het andere eilanddeel? De Turks-Cyprioten zijn bang dat hun eilandgenoten, met hun veel grotere koopkracht, Noord-Cyprus zullen domineren. Zij verlangen verder dat hun veiligheid en politieke gelijkwaardigheid gewaarborgd worden. Zeer netelige kwesties zijn tot slot de tienduizenden immigranten uit Turkije in het noorden en talloze onopgeloste verdwijningen uit het verleden.⁷

In essentie speelt eigenlijk nog precies dezelfde tegenstelling als ten tijde van de onafhankelijkheid: die van *enosis* versus *taksim*. Grieks-Cyprioten benadrukken eerder de eenheid en het hellenistische, Europese karakter van het eiland, terwijl Turks-Cyprioten de nadruk leggen op tweedeling en de gelijkheid en autonomie van beide gemeenschappen.

Het staatkundige antwoord op dit dilemma staat in grote lijnen al jaren vast: een losse federatie van twee gelijkwaardige zones en gemeenschappen, met één rechtspersoonlijkheid en een uitgekende verdeling van bevoegdheden en posten over Grieks- en Turks-Cyprioten. Het jongste plan van VN-secretaris-generaal Kofi Annan wordt door deskundigen over het algemeen als het evenwichtigste tot nu toe gezien.⁸ Vanaf januari 2002 is er onder zijn verantwoordelijkheid onderhandeld. In april 2003 liep het overleg definitief stuk. Behalve de staatkundige structuur regelt het plan-Annan territoriale wijzigingen, de eigendoms kwestie, de integratie in de EU, demilitarisering, het verzoeningsproces en referenda voorafgaand aan de inwerkingtreding.

Door de vorming van een senaat, voor de helft bevolkt door Turks-Cyprioten, beschikken zij in het plan wederom over een *de facto* vetorecht. Net als de Constitutie van 1960 staat of valt ook dit voorstel daarom met goede wil en vertrouwen van de deelnemers. Of leiding en bevolking bereid zijn zich constructief op te stellen ten aanzien van de andere groep, valt evenwel te betwijfelen. Daar lijkt het werkelijke probleem te liggen.

Tussen beide gemeenschappen waren de verhoudingen grondig verziekt. De VN scheidt ze niet voor niets al zo lang van elkaar. Op 23 april 2003 is de Groene Lijn – de grens tussen beide eilanddelen – gedeeltelijk opengesteld. Cyprioten van beide zijden zijn sindsdien de grens al honderdduizenden malen overgestoken. Tot nu toe zijn de wederzijdse bezoeken in een verbazingwekkend goede sfeer verlopen. Het blijft desalniettemin de vraag wat er gebeurt als grenzen en eigendommen ter discussie worden gesteld.

Ook tussen de leiders die al vele jaren de politiek rond Cyprus gedomineerd hebben, zoals Denktash, Bülent Ecevit en Glafkos Klerides, ontbrak het vertrouwen. Die laatste twee hebben inmiddels plaats gemaakt voor respectievelijk Tayyip Erdogan en Tasos Papadopoulos. De kans op een koerswijziging van Turkije is met de komst van de regering-Erdogan groter geworden. Erdogan wil graag het isolement doorbreken waarin Turkije is beland door de kwesties-Irak en -Cyprus.⁹ Begin 2003 gaf hij Denktash publiekelijk een standje. Achter de schermen lijkt evenwel een machtsstrijd te woeden tussen regering en het politiek en militair *establishment*, dat vermoedelijk achter Denktash blijft staan.

Als de fragiele, hoogbejaarde Denktash wegvalt, zou dat wellicht een doorbraak kunnen betekenen. Denktash bleek in de recente onderhandelingen als vanouds het grootste struikelblok. Op 14 december zijn er in de TRNC parlementsverkiezingen geweest [na het ter perse gaan van dit artikel; op het moment van schrijven was de uitslag dus nog niet bekend]. Die zouden Denktash wel eens danig in verlegenheid kunnen brengen, want de oppositie heeft de afgelopen tijd duidelijk aan kracht gewonnen. Oppositiepartijen hebben al laten weten vóór mei 2004 een overeenkomst met de Grieks-Cyprioten te willen sluiten.

Nuchter bezien is er voor alle partijen genoeg te winnen bij het plan-Annan, dat nog steeds op tafel ligt. Grieks-Cyprioten worden beloond met eenheid, territorium en een verminderde Turkse invloed. Hereniging zou voor Turks-Cyprioten het einde van hun geïsoleerde positie betekenen. Zij mogen als burgers van de EU bovendien verwachten dat Brussel actie onderneemt tegen de corruptie en de gebrekkige democratie en rechtsstaat in hun thuisland, hun veiligheid waarborgt en financiële hulp biedt. De Turks-Cypriotische bevolking heeft er in massale demonstraties geen misverstand over laten bestaan dat dat is wat ze wil.¹⁰ In theorie zou overheveling van soevereiniteit naar Brussel de bevoegdheidsverdeling in een verenigd Cyprus gemakkelijker moeten maken. Bij gebrek aan een gedeelde nationale identiteit en nationaal verleden, of gezamenlijke vijand, zou een gemeenschappelijke toekomst in Europa als substituuut kunnen dienen.

Het is dus nog altijd mogelijk dat er onder druk van de Cypriotische publieke opinie, en mits Ankara, Nicosia en Limasol zich redelijk opstellen, een gunstig onderhandelingsklimaat ontstaat dat tot resultaat leidt. Desalniettemin hebben de Cyprioten nooit eerder een natie gevormd en als zodanig zichzelf bestuurd. Een succesvol, centraal gezag zou zodoende een novum zijn. Het is twijfelachtig of beide gemeenschappen rijp zijn voor verzoening.

Een splijtzwam in de Unie?

De Europese Unie zit dus hoogstwaarschijnlijk vanaf volgend jaar opgescheept met een regio waar noch zijzelf, noch lidstaat Cyprus enige zeggenschap heeft. Harmonisatie met EU-regels en -gebruiken is er allerm minst een vanzelfsprekendheid. Voor de EU als economische unie is het onverteerbaar dat er zulke grote verschillen in regelgeving en andere barrières binnen haar grenzen bestaan. Voor de Unie als rechtsgemeenschap is het eveneens noodzakelijk dat het *acquis* overal en volledig geldt, met het oog op de eigen betrouwbaarheid en gelijkberechtiging van haar burgers. Bovendien zal er een lokaal democratisch tekort

ontstaan, en dus een gebrek aan legitimiteit. De Turks-Cyprioten zullen namelijk – zoals het zich nu laat aanzien – bij de komende Europese verkiezingen niet hun eigen europarlementariërs kunnen kiezen. De overige Cypriotische vertegenwoordigers in Brussel hebben evenmin gezag over of een mandaat van de Turks-Cypriotische bevolking.

Behalve een gebrek aan autoriteit zal de EU nauwelijks zicht hebben op de Turks-Cypriotische praktijk. Brussel zal zodoende moeilijk de vinger aan de pols kunnen houden in zaken als produktveiligheid, milieuvervuiling of mogelijke immigranten- en handelsstromen in noordelijk Cyprus, om maar enkele voorbeelden te noemen. Het bestuur en de bewaking van de kustlijn aldaar blijven immers in handen van de Turks-Cyprioten, die het Europese gezag niet erkennen. De Groene Lijn valt onder de verantwoordelijkheid van de VN.

Hoe langer hereniging op zich laat wachten, hoe groter het gevaar dat economische, politieke, culturele, religieuze en etnische verschillen met zuidelijk Cyprus en de rest van Europa verder verscherpen en het conflict voortsluimert. Daardoor zou een toetreding die in de praktijk beperkt blijft tot zuidelijk Cyprus, kunnen leiden tot bezegeling van de huidige deling. Het is voor Grieks-Cyprioten, Europa en het grootste deel van de internationale gemeenschap echter onbespreekbaar de TRNC als resultaat van een Turkse invasie als *fait accompli* te aanvaarden.

Brusselse beleidsmakers hoopten juist dat de EU-kandidatuur als katalysator zou werken in het herenigingsproces. Als alle partijen in de kwestie-Cyprus maar de Europese mores zouden aanvaarden aangaande conflictoplossing – consultatie, onderhandeling en arbitrage als middelen in plaats van geweld – dan zou Cyprus gepacificeerd kunnen worden. Daarmee zou bovendien worden aangetoond dat de christelijke en islamitische beschavingen niet hoeven te botsen. In het beste geval zou de EU zo vaste voet aan de grond krijgen in de oostelijke *Mediterranée*, zodat zij haar stabiliserende rol in de regio kan vergroten.

In het zwartste scenario zou het latente conflict niet opgelost worden of bevroren, maar gewelddadig uitbarsten, doordat met de toetreding van zuidelijk Cyprus tot de EU de fragiele *status-quo* verstoord kan worden. Door de grote militaire opbouw op en rond het eiland ontstaat er dan een explosieve situatie. Naast de aanwezigheid van een VN-vredesmacht zijn er in het noorden zo'n 35.000 Turkse troepen gelegerd en beschikt het Verenigd Koninkrijk over twee enclaves met militaire bases. Een woordvoerder van de Europese Commissie gaf desgevraagd toe de TRNC als bezet gebied te beschouwen. De bezetting van Europees grondgebied door een vreemde mogendheid en de aanwezigheid van een internationale vredes-

macht zijn natuurlijk onaanvaardbaar voor een zichzelf serieus nemende EU die pretendeert een Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid (GBVB) te voeren.

Ook zonder escalatie zou Brussel in het GBVB nog wel eens een hele kluif kunnen krijgen aan het oostelijke Middellandse-Zeegebied, een instabiele regio met conflictgebieden als Israël, Irak, Syrië en Libanon. De kwestie-Cyprus is één van de heetste hangijzers in de Grieks-Turkse betrekkingen en de relatie van de EU met Turkije. De toetredingsprocessen van Cyprus en Turkije, alsmede de Griekse en Turkse belangenbehartiging, zijn vérgaand met elkaar verstrengeld. Bovendien hebben beide moederlanden nog altijd een innige band met hun verwanten op Cyprus.

De Grieks-Turkse verhoudingen zijn traditioneel erg problematisch. In de jaren '90 botsten Griekenland en Turkije nog naar aanleiding van conflicten over enkele onbewoonde rotsen in de Middellandse Zee. De spanningen liepen voorts in 1998 op na de aanschaf van Russische S300-raketten door de Republiek Cyprus. Griekenland trachtte in het verleden elke toenadering van de EU tot Turkije te dwarsbomen en dreigde zelfs zijn veto uit te spreken over de uitbreiding met Midden- en Oost-Europa als Cyprus geen lid zou worden. Sinds het aantreden van de regering-Simitis staat verbetering van de Grieks-Turkse relaties in Athene evenwel hoog op de agenda. Door de gevoerde 'aardbeving-diplomatie' heeft zij een *détente* in de betrekkingen weten te bewerkstelligen.¹¹

De Turken dreigden in 2001 op hun beurt Noord-Cyprus in te lijven als aan de toetreding van Cyprus niet een politieke regeling van het conflict vooraf zou gaan. Zij hebben gedurende het toetredingsproces herhaaldelijk geprobeerd hun invloed in het conflict aan te wenden in de eigen campagne voor het EU-lidmaatschap. Anderzijds heeft ook de EU, op momenten dat het Brussel goed uitkwam, Turkije onder druk gezet met verwijzingen naar de Europese ambities van dat land. Alle betrokken partijen hielden elkaar op deze manier in de houdgreep.

Toen toetreding van Cyprus een voldongen feit werd, heeft Europees Commissaris voor de Uitbreiding, Günther Verheugen, laten weten dat Turkije niet aan het toetredingsproces zal kunnen beginnen, zolang het land dit toekomstige EU-lid niet erkent. Naar aanleiding van de voortgangsrapportage over Turkije, begin november jl., constateerde de Europese Commissie dat het uitblijven van een politieke regeling op Cyprus een obstakel is voor de Europese aspiraties van Turkije. Minister van buitenlandse zaken Abdullah Gül beloofde daarop zich in te spannen om het Cypriotische probleem vóór mei 2004 op te lossen. Een Cypriotisch veto van het Turkse EU-lidmaatschap of financiële steun aan Turkije zou voor Euro-

pees-gezinde Turken zoals hij de ultieme nachtmerrie zijn. Daar komt nog bij dat de TRNC als kostenpost op de begroting inmiddels als een molensteen om de nek van de kwakkelende Turkse economie hangt. Voor Turkije is de kwestie-Cyprus zo dus van pressiemiddel verworden tot een last.

De invloedrijke Turkse krijgsmacht blijft echter overtuigd van het grote strategische belang van Cyprus, dat erg dicht bij de Turkse kust ligt. Ook in de publieke opinie ligt de kwestie-Cyprus buitengewoon gevoelig. Veel Turken zijn bang voor omsingeling door christelijk-orthodoxe staten. Zij vrezen bovendien voor leven en welzijn van de Turks-Cypriotische bevolking, waarmee zij zich sterk verbonden voelen, als Grieks-Cyprioten het eiland gaan domineren. Ook wordt de RC verweten Koerdenleider Öcalan steun en onderdak te hebben verleend.

In de voortgangsrapportage van 2003 heeft de Europese Commissie de Turken de duimschroeven aangedraaid inzake de kwestie-Cyprus, omdat de invloed van Turkije op de Turks-Cyprioten voor een oplossing van het conflict onontbeerlijk is. De TRNC bestaat immers bij gratie van Turkse financiële en militaire steun. Voor de EU is Turkije verder uitermate belangrijk als relatief stabiele, seculiere en democratische voorpost aan de poort naar het turbulente Midden-Oosten, Centraal-Azië en de Kaukasus. Toch krijgen de Turken herhaaldelijk het gevoel dat het Brussel niet menens is met de EU-kandidatuur van hun land. Het steekt dan ook dat de Unie geen officiële relaties met de TRNC onderhoudt en *de facto* Grieks-Cyprus zonder meer opneemt in haar gelederen. Dit is koren op de molen van EU-sceptici in Ankara.

Een Paard van Troje

De toetreding van een gedeeld Cyprus leidt dus om uiteenlopende redenen tot een onwenselijke situatie. Vervelend genoeg lijkt een doorbraak in het herenigingsproces niet op handen. De hoop van Brussel door het EU-lidmaatschap in het vooruitzicht te stellen een doorslaggevende, nieuwe dimensie aan het proces toe te voegen, is ijdel gebleken. De *bottom-line* is dat het structurele wantrouwen en het gebrek aan bereidheid steeds debet zijn geweest aan het mislukken van alle gesprekken. Het valt dan ook te hopen dat het politieke proces alsnog vlot getrokken wordt door de komst van nieuwe hoofdrolspelers in Ankara, Nicosia en Limasol. Daarna zullen beide bevolkings-

groepen moeten bewijzen dat ze vreedzaam samen kunnen leven. Brussel heeft zelf nauwelijks nog mogelijkheden om te voorkomen dat Cyprus metterdaad met de komende uitbreiding als een Paard van Troje binnen de muren van de Unie wordt gehaald. ■

Noten

- 1 Europese Raden in: Korfu, juni 1994; Essen, december 1994.
- 2 Zie: <http://europa.eu.int/comm/enlargement/cyprus/index.htm>
- 3 In het kader van het *Common Financial Framework 2004-2006*.
- 4 Europese Hof van Justitie (EHJ, 5-7-'94).
- 5 'Ways of promoting economic development in the northern part of Cyprus and bringing it closer to the Union' (COM(2003)325 def.).
- 6 De TRNC omvat nu 37% van het eiland. In het plan-Annan blijft daar 28% van over. In de overige 9% hebben bijna 100.000 Grieks-Cyprioten aanspraken; zo'n 40.000 Turks-Cyprioten hebben zich er sinds 1974 gevestigd. Deze grenswijziging zou dus heel wat verhuizingen tot gevolg kunnen hebben.
- 7 De cijfers over de aanwezigheid van Turken variëren enorm, al naar gelang de bron: van ongeveer een derde tot meer dan de helft van de Noord-Cypriotische bevolking van 180.000-200.000. Het EP hanteert de volgende cijfers: 89.000 Turks-Cyprioten, 110.000 Turken.
- 8 <http://www.cyprus-un-plan.org/>
- 9 Neophytos G. Loizides stelt dat Turkije in het verleden altijd beloofd is voor een harde opstelling vis-à-vis Griekenland en Europa. Zolang dat het geval blijft, is het volgens hem onwaarschijnlijk dat de Turken hun standpunt wijzigen. Onlangs heeft Turkije echter het deksel op de neus gehad door de onbuigzame opstelling jegens de Verenigde Staten inzake Irak en heeft het land ook geen munt kunnen slaan uit de Cypriotische kwestie. Wanneer we de gedachtengang van Loizides volgen, zou koerswijziging dus op handen kunnen zijn. Tot dusverre geeft Ankara tegenstrijdige signalen af. Neophytos G. Loizides, 'Greek-Turkish dilemmas and the Cyprus EU accession process', in: *Security Dialogue*, 33(4), 2002, blz. 429-442.
- 10 In december 2002 gingen 30.000 tot 50.000 mensen de straat op; in februari 2003 maar liefst 70.000. Dat is een zesde tot een derde van de bevolking. Uit onderzoek van *Eurobarometer* blijkt een uitzonderlijk grote steun voor het Europees lidmaatschap.
- 11 De hulpverlening vanuit Griekenland na de grote aardbeving in West-Turkije in augustus 1999 heeft de wederzijdse betrekkingen veel goed gedaan, evenals de bevestiging van het kandidaat-lidmaatschap van Turkije in december van dat jaar.

Over de auteur

LOT VAN HOOIJDONK is afgestudeerd in de geschiedenis van de internationale betrekkingen aan de Universiteit Utrecht.

Besprekingen moeten wel kloppen

EMERSON VERMAAT

IN DE *INTERNATIONALE SPECTATOR* VAN NOVEMBER 2003 heeft Zoë Papaikonomou, doctoraalstudente in Groningen, mijn boek “*Het is allemaal de schuld van... Joden en Amerikanen!*” *Anti-Amerikanisme, Anti-zionisme en Anti-semitisme* besproken. Ik ga niet in op wat zij over professor Smalhout schrijft, behalve dat haar bewering dat Smalhout lid is van de LPF, onjuist is. Smalhout is, net als ik, lid van geen enkele politieke partij, en dat had de Groningse studente na een simpel telefoontje zelf te weten kunnen komen. Wellicht zoemt het gerucht rond in het Groningse studentenmilieu, maar op zulke bronnen kun je in een recensie in een serieus blad toch niet afgaan. Zeker niet als je tegen bepaalde boeken toch al een vooroordeel hebt, want dan moet je dubbel uitkijken dat je auteurs geen dingen in de schoenen schuift die niet kloppen.

Ten tweede wordt ik bijna in het Sharon-kamp ingedeeld, terwijl ik daar helemaal niet thuishoor. Als ik in Israël zou wonen, zou ik op de Arbeiderspartij stemmen, niet op Likud. Het gaat mij echter te ver om Sharon als ‘oorlogsmisdadiger’ af te schilderen. Ook de Belgische regering had daar duidelijk moeite mee, toen geprobeerd werd in België een rechtszaak tegen hem aan te spannen. Ik ben niet voor Sharon. Zo schrijf ik op blz. 93 (eerste druk): ‘Er moet een gematigde Israëlische regering komen die het vraagstuk van het Palestijnse terrorisme niet langer ziet als een militair probleem, zoals Sharon geneigd is te doen.’ Op dezelfde bladzijde spreek ik over een Palestijnse staat en de slechte behandeling van Palestijnse burgers door Israëlische soldaten (ik heb het daar ook over het doodschieten van jonge Palestijnse stenengooiers). Het aantal nederzettingen moet worden teruggedrongen. Even later (blz. 94) heb ik het over Abu Mazen en Muhammed Dahlan, twee Palestijnen die erop aandrongen de Intifada te beëindigen en aan wie ik de voorkeur geef boven Arafat.

Deze tekst dateert uit januari 2003, toen Mazen nog geen premier was. In mijn boek kom ik dicht uit bij de *Roadmap for Peace*. Met extremisten aan joodse zijde heb ik geen enkele verwantschap, maar daar hebben anderen al genoeg over geschreven. Mijn boek gaat over andere extremisten.

Verder wordt mij verweten dat ik de stelling poneer dat moslims via een doelbewuste bevolkingspolitiek de opmars van de islam willen stimuleren. Laat ik eerst, ter verduidelijking, opmerken dat zeker niet alle moslims zulks nastreven. Maar ik ken citaten en uitspraken van moslims die wel in die richting gaan. In Gaza zei een imam in een moskee (in 2002): ‘Met onze aantallen zullen we de joden verslaan.’ Drie jaar geleden zeiden Marokkaanse leerlingen op een school in Rotterdam: ‘Wij krijgen meer kinderen dan jullie. Straks hebben wij de meerderheid en dan snijden we jullie de keel door.’ Als je hun vraagt hoe ze op zulke gedachten komen, krijg je als antwoord: ‘Onze ouders zeggen het en die hebben het in de moskee gehoord.’ Toen ik het onlangs met Ali Lazrak, Tweede Kamerlid voor de SP en zelf van Marokkaanse afkomst, hierover had, zei hij dat zulke uitspraken hem niet onbekend in de oren klonken. Op een congres van de fundamentalistische *Hizb Ut-Tahrir* in Engeland, waaraan *de Volkskrant* eind augustus een paginagroot artikel wijdde, werd in een toespraak gezegd: ‘Wij hebben de toekomst. Het geboortecijfer van moslims in West-Europa ligt driemaal zo hoog als dat van niet-moslims. In 2015 is de moslimgemeenschap in Europa verdubbeld.’

Volgens het *Arab Human Development Report 2002*, in mijn boek geciteerd, zullen de komende jaren miljoenen jonge Arabieren naar Europa en Noord-Amerika emigreren. Ik ben bepaald niet de enige die zich daarover zorgen maakt. Men leze bijvoorbeeld Paul Scheffers *Het multiculturele drama* er nog maar eens

op na. De Franse filosoof Alain Finkelkraut, de Amerikaanse islamoloog Bernard Lewis ('The Crisis of Islam', 'What went wrong?') en de Nederlandse schrijver Leon de Winter hebben hierover eveneens interessante dingen gezegd.

Dat het 'allemaal de schuld van islam' zou zijn, heb ik nergens beweerd. Wie mijn boek goed gelezen heeft, kan het niet zijn ontgaan dat ik grote sympathie

heb voor gematigde moslims (bijvoorbeeld de Iraanse president Khatami, Abu Mazen en de moslims op de Balkan).

Ten slotte, het jaartal 827 is een typefout. Dit had 627 moeten zijn. ■

EMERSON VERMAAT is publicist.

REPLIEK

Cursus argumenteren geen overbodige luxe

ZOË E. PAPAICONOMOU

Emerson Vermaat is duidelijk niet tevreden over mijn bespreking van zijn boek in het novembernummer van 2003. Wat zijn eerste kritiek betreft, heeft Vermaat gelijk. Voorwoord-schrijver Bob Smalhout is geen lid van de Lijst Pim Fortuyn (LPF). Bij deze vervang ik het woord 'lid' door 'sympathisant'. Het LPF-gedachtengoed is wat islamitische allochtonen in Nederland betreft, omstreden. De afgelopen twee jaar is Smalhout vaak in het nieuws geweest met betrekking tot deze partij; dit kan Vermaat toch niet ontgaan zijn. April vorig jaar is hij door de LPF zelfs voorgedragen voor de Eerste Kamer. Deze functie wees hij uiteindelijk af, omdat hij anders zijn column in de *Telegraaf* zou moeten opgeven.¹

Ten tweede heb ik in mijn bespreking Vermaat nergens in het 'Sharon-kamp' ingedeeld, zelfs niet bijna. Ik heb een citaat van hem over Sharon gebruikt ter illustratie van de weinige nuance en suggestieve uitspraken in zijn boek. Tot slot denk ik dat Vermaat mijn bespreking nog maar eens rustig moet doornemen. Dat Vermaat de stelling poneert dat moslims via een doelbewuste bevolkingspolitiek de opmars van de islam willen stimuleren, verweet ik hem niet. Wat ik hem wel verweet, is dat hij deze bewering slecht argumenteert. Waarom Vermaat nu in zijn reactie met allerlei uitspraken van moslims komt aanzetten (die

wederom erg vaag zijn: 'In Gaza zei een imam in een moskee' en 'Marokkaanse leerlingen op een school in Rotterdam') en zelfs met een artikel uit *de Volkskrant* van augustus 2003, maanden na het verschijnen van zijn boek, begrijp ik geenszins. Deze informatie komt in zijn boek niet terug. Mijn conclusie na het lezen van Vermaats reactie blijft hetzelfde als na het lezen van zijn boek: een cursus argumenteren zou geen overbodige luxe zijn. ■

Noot

- 1 'Smalhout niet in Eerste Kamer', Planet Internet (bron ANP, NOS), 26 april 2003, <http://www.pi.net/planet/show/id=62967/contentid=375005/sc=85d315> of 'Professor Bob Smalhout en Rob Hesing Eerste-Kamerkandidaten LPF', in *Parlement en politiek*, 22 april 2003, <http://www.parlement.com/9291000/modules/fyatie4j?key=gfjmcm7k>

ZOË E. PAPAICONOMOU is doctoraalstudent Eigentijdse geschiedenis en Bachelorstudent Arabisch aan het Instituut voor Talen en Culturen van het Nabije en Midden-Oosten aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Hoe Rusland bijna verloren ging

NYNKE STRUIK

MET VEEL INTERESSE HEB IK DE BIJDRAGE VAN JOHN Löwenhardt 'Nog is Rusland niet verloren' in de *Internationale Spectator* van november 2003 (blz. 513-514) gelezen. In deze *column* stelt de auteur dat de aandacht weleens gevestigd mag worden op het feit dat sinds 1993 de Doema en de president hebben geleerd normaal met elkaar om te gaan en dat de Doema wel degelijk een belangrijke rol speelt op het politieke toneel in Rusland. Ik wil deze laatste stelling zeker niet ontkennen. Met het standpunt dat de Doema en de president zonder conflicten met elkaar samenwerken, kan ik het echter niet eens zijn. Ik ben van mening dat in het stuk een aantal belangrijke feiten ontbreekt, waardoor de werkelijkheid rooskleuriger wordt voorgesteld dan zij is.

De heer Löwenhardt stelt dat na de in 1993 gehouden parlementsverkiezingen de samenwerking tussen de president en de Doema verbeterd is, dit terwijl de Doema grotendeels buitenspel is gezet. Net als in de voorgaande jaren bleef president Jeltsin immers voornamelijk per decreet regeren. In het bijzonder de Veiligheidsdiensten en de ministeries van Economische Zaken en Binnenlandse Zaken bepaalden voor een groot deel de agenda. Daarnaast bestond in 1993 nog geen Constitutioneel Hof dat kon beslissen over de geldigheid van de regeringsbesluiten.

De consensus die toen bestond tussen Jeltsin en de regering enerzijds en de Doema anderzijds, is niet bepaald de verdienste van de president, maar van Tsjernomyrdin, in die tijd premier (tot 1998). Radicale hervormingen, zoals beoogd door zijn voorganger Gaidar, waren van deze technocraat uit de olie- en gasindustrie niet te verwachten. Tsjernomyrdin voer een veel conservatiever koers, waar de Doema zich uiteraard meer mee kon verzoenen.

Tot 1995, het jaar waarin Tsjoebais deel ging uitmaken van de regering, bleef het inderdaad betrekkelijk rustig tussen Doema en president. In 1995, toen Tsjoebais begon met de privatisering van grote staats-

bedrijven, laaide het conflict weer op tussen beide instellingen. Ook werd de ontevredenheid van de bevolking duidelijk toen de communisten bij de parlementsverkiezingen een grote meerderheid behaalden. Toen Zjoeganov vervolgens ook de presidentsverkiezingen dreigde te winnen, riep Jeltsin niet alleen de hulp van Lebed in, maar ook, en mijns inziens belangrijker, de hulp van de rijke zakenlieden. Deze bankiers en industriëlen stelden enorme bedragen ter beschikking om de verkiezingscampagne en tevens de verkiezingsbeloften van Jeltsin te financieren. Dat Jeltsin uiteindelijk de verkiezingsstrijd heeft gewonnen, was vooral te danken aan de geweldige mediacampagne die door deze zakenlieden mogelijk was gemaakt.

Als dank voor hun steun werd een aantal bankiers op belangrijke posten binnen de regering geplaatst. Zo werd hun 'voorman' Tsjoebais aangesteld als hoofd van de presidentiële administratie. Hier werden de decreten van de president voorbereid en tot uitvoering gebracht. De macht na 1995 lag derhalve *niet* zozeer bij het parlement alswel bij de oligarchen, de zogenoemde *semibankirskaja*. De Doema kon dan ook niet voorkomen dat de grote staatsbedrijven voor een appel en een ei in handen vielen van deze bankiers.

Bij het begin van de ineenstorting van de economie in 1998 nam Jeltsin een radicale stap met het ontslag van Tsjoebais. Een periode van snelle regeringswisselingen brak aan. Juist in deze periode van economische crisis, waarin consensus tussen president en parlement belangrijk is, laaide het conflict tussen de twee weer op. Dit bereikte een hoogtepunt toen de Doema Tsjernomyrdin tot twee keer toe afwees als premier. De president mag, wanneer het parlement voor de derde keer een premierkandidaat afwijst, het parlement naar huis sturen. Jeltsin koos echter eieren voor zijn geld en schoof de conservatieve kandidaat Primakov naar voren.

Onder Primakov en diens opvolger Stepasjin was er eindelijk sprake van overeenstemming tussen presi-

dent, regering en parlement. Beide regeringsleiders waren dan ook van een conservatieve signatuur, met goede contacten binnen de communistische beweging. Dat het conflict tussen Jeltsin en de Doema nog niet geheel beslecht was, bleek wel uit het feit dat de president beide premiers vlak na hun aantreden ontsloeg vanwege hun goede contacten met een meerderheid van de leden in de Doema. Aan dit steekspel tussen de president en de Doema is pas een einde gekomen na het aftreden van Jeltsin.

Met het aantreden van president Poetin in 2000 is zeker het een en ander ten positieve veranderd in de relatie tussen president en parlement. De uitspraak dat Rusland nog niet verloren is, is als zodanig dan ook terecht. In West-Europa hebben we ook niet in tien jaar een democratie opgebouwd, en we kunnen ook van de Russen niet verwachten dat zij dat wel doen. Alleen de stelling dat er ook al ten tijde van Jeltsin sprake was van consensus tussen parlement en president, lijkt mij een al te rooskleurige voorstelling van de werkelijkheid. ■

Literatuur

- H.H. Schröder, 'Jelzin und die Oligarchen', in: *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*, nr 40 (1998).
- E. Whitlock, 'New Russian government to continue economic reform?', in: *RFE/RL Research Report 3* (1993).
- M. McFaul, 'Russia's privatized state as an impediment to democratic consolidation', in: *Security Dialogue* 29 (september 1998).
- G. Javliniski, 'Russia's phony capitalism', in: *Foreign Affairs* (mei/juni 1998).
- M. McFaul, 'Russian democracy; still not a lost cause', in: *The Washington Quarterly* (winter 2000).

Over de auteur

DRS N. STRUIK studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij verricht thans promotieonderzoek naar de Nederlands-Russische verhoudingen tussen 1990 en 2000.

REPLIEK

JOHN LÖWENHARDT

De reactie van Nynke Struik berust op een misverstand. Ik heb niet beweerd dat 'de Doema en de president zonder conflicten met elkaar samenwerken' of dat er ten tijde van Jeltsin sprake was van een 'consensus tussen parlement en president'. Integendeel. Juist in een presidentieel stelsel als het Russische is 'consensus' tussen president en parlement niet wenselijk. Vóór december 1993 stonden president en parlement elkaar naar het leven. Waar ik op heb gewezen, is dat de twee partijen sindsdien hebben getoond met conflictsituaties om te kunnen gaan. Normale politieke conflicten, over wetgeving, of over de persoon van de premier. Het voorbeeld dat Nynke Struik aanhaalt

over het afwijzen van Tsjernomyrdin door de Doema en het daarop volgende gedrag van Jeltsin, illustreert mijn punt eens te meer. Op het moment waarop ik dit schrijf kan men slechts hopen dat er ten gevolge van de verkiezingen van 7 december géén perfecte consensus tussen parlement en president zal ontstaan. ■

DR JOHN LÖWENHARDT is politicoloog en Ruslandkundige; hij is verbonden aan de afdeling Onderzoek van het Instituut Clingendael.

Semi-autoritaire leiders vereisen andere aanpak

JEROEN DE ZEEUW

WAT HEBBEN POLITIEKE LEIDERS ALS Yoweri Museveni, Hosni Mubarak, Lee Kuan Yew en Hugo Chávez gemeen? Al deze leiders van respectievelijk Oeganda, Egypte, Singapore en Venezuela zijn ooit als verkiezingsoverwinnaar uit de bus gekomen – sommigen zelfs meermalen – en bestempelden zichzelf maar al te graag als democratisch verkozen. Op het eerste gezicht lijkt er ook weinig mis met deze landen: politiek debat is niet verboden, het aantal kranten, televisie- en radiostations is vrij groot, er zijn weinig tot geen beperkingen voor het oprichten van niet-gouvernementele organisaties (NGO's) en in sommige gevallen bestaat er zelfs een uitgesproken politieke oppositie. Toch is er meer aan de hand en blijkt bij nadere beschouwing achter de democratische façade het politiek debat helemaal niet zo open, wordt er zware druk uitgeoefend op journalisten vooral niet te schrijven over politiek gevoelige thema's en is de oppositie vaak zo gemarginaliseerd, dat er *de facto* sprake is van een eenpartijstaat.

Voor alle duidelijkheid, deze voorbeelden zijn géén uitzondering op de regel dat landen steeds vaker overstappen naar een *democratische bestuursvorm*. Zo lijkt de destijds door Samuel Huntington uitgeroepen 'third wave of democratization' onverminderd van toepassing, vooral als we kijken naar de sterke toe-

name van het aantal democratieën in de afgelopen 25 jaar.¹

Het meest recente boek van Marina Ottaway, werkzaam bij de Carnegie Endowment for International Peace, toont echter aan dat niet zozeer de *vorm* maar vooral de *inhoud* van een aantal nieuwe democratieën steeds meer reden tot zorg geeft. Naast de grote groep landen, in het bijzonder in Midden- en Oost-Europa, die thans redelijk succesvol door een politieke transitiefase gaat, bestaat er een tweede groep. In deze specifieke categorie gaat het om regimes waarvan de leiders doelbewust een alternatieve strategie hebben gekozen om democratisch ogende instituties te misbruiken teneinde zodoende zo lang mogelijk aan de macht te blijven. Ottaway noemt deze laatste groep toepasselijk 'semi-autoritair'.

De belangrijkste kenmerken van semi-autoritaire regimes kunnen als volgt worden samengevat. Ten *eerste* zijn de mogelijkheden voor machts-overdracht doelbewust geminimaliseerd. Ten *tweede* worden de belangrijkste instituties (zoals het parlement en de rechterlijke macht) stelselmatig gemanipuleerd of omzeild. Ten *derde* staat het economisch verkeer grotendeels onder controle van de regering. Ten *slotte* worden activiteiten van het maatschappelijk

Marina Ottaway: *Democracy Challenged. The Rise of Semi-Authoritarianism.*

Washington D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2003; ix + 288 blz.; 29,50 euro; ISBN: 0-87003-195-3

middenveld slechts getolereerd voorzover ze geen directe bedreiging vormen voor het voortbestaan van het zittend regime.

Ondanks deze gemeenschappelijke ingrediënten, bestaan er semi-autoritaire regimes in diverse smaken: stabiele regimes, met relatief weinig veranderende machtsstructuren, die bestand zijn tegen grote 'tegenvallers' als economische recessie of massademonstraties (zoals Egypte en Indonesië ten tijde van Soeharto); in verval geraakte regimes, waarbij het niet alleen politiek maar ook economisch en sociaal steeds slechter gaat, inclusief sporadische geweldsuitbarstingen (bijv. Zimbabwe en Kazachstan); en ten slotte de analytische restcategorie van dynamische regimes, waarbij de wankelende politieke balans vermoedelijk positief zal doorslaan naar verdergaande liberalisering en zelfs democratisering (zoals in ieder geval tot de laatste verkiezingen het geval leek in Kroatië).

Het boek van Ottaway onderscheidt zich van het recent veelbesproken werk van Fareed Zakaria² in de analytisch scherpe en origineel gestructureerde *case studies*, die een

zeer gedegen onderbouwing geven van haar centrale argument: semi-autoritaire regimes vormen de belangrijkste hedendaagse 'bedreiging' van democratie, waarvoor geen gemakkelijke oplossing bestaat en die – tenzij adequaat aangepakt – niet vanzelf zullen verdwijnen. Ter onderbouwing van deze these behandelt het boek vijf *case studies*: Egypte, Azerbeidzjan, Venezuela, Senegal en Kroatië. Naast een beknopte analyse van de recente politieke ontwikkelingen in de betrokken landen analyseert Ottaway waarom en hoe deze 'semi-autoritaire' regimes aan de macht zijn gekomen en waarschijnlijk nog wel even zullen blijven. Hierbij maakt zij een onderscheid tussen de politieke spelletjes die machthebbers spelen om in het zadel te blijven, en de structurele omstandigheden die het een regime mogelijk maken weg te komen met een ondemocratische bestuursstijl en daarvoor zelfs publieke steun te ontvangen. Eén van de favoriete 'spelletjes' is het verhinderen van de opkomst van politiek-geïnspireerde organisaties en politieke partijen, in het bijzonder in de aanloop naar verkiezingen. Vroeger ging dit veelal gepaard met grootschalige fraude en geweld, zoals het vullen van stembussen, foutief tellen van stemmen en het vermoorden van oppositieleiden. Tegenwoordig gebeurt dit in landen als Cambodja en Zimbabwe op een veel subtieler manier en staat de verkiezingsuitslag al vast lang vóór de werkelijke stemdag.

Een ander graag gebezigd tijdverdrijf is het 'kapot procederen' van al te kritische kranten en/of radiostations. Televisiestations zijn in veel semi-autoritair geleide landen overheidsbezit en staan daarmee al onder volledige controle van de regering. Afgezien van de politieke spelletjes bestaan er bepaalde structurele omstandigheden waarvan regimes vaak handig gebruik maken. Hieronder vallen bijvoorbeeld grote inkomensongelijkheid, gebrekkige

staatsvorming, ongelijke machtsverhoudingen en etnische polarisatie. Het laatstgenoemde gegeven heeft in veel ('semi-autoritaire') landen het zittende regime in staat gesteld de ene etnische groep boven de andere te bevoordelen, om zo de eigen belangen en die van de achterban veilig te stellen. Daarnaast heeft het een negatief effect gehad op de samenwerking tussen en invloed van politieke (oppositie-)partijen, die veelal ook langs etnische of religieuze lijnen zijn verdeeld.

De kracht van Ottaway's argumentatie wordt pas echt duidelijk in het laatste gedeelte van haar boek. Niet zo nieuw zijn haar conclusies dat de invloed van externe actoren, van hun politieke druk en van internationale hulp op interne politieke processen slechts gering is en dat democratiseringshulp er in veel landen slechts ten dele in is geslaagd democratische processen en instituties te versterken. Belangrijker is haar stelling dat de reden voor dit marginale 'succes' te herleiden is tot de onjuiste veronderstelling van buitenlandse donoren dat landen met een semi-autoritair bewind niets anders zijn dan 'onvolmaakte' democratieën, die met de nodige technische ondersteuning en training zich zullen ontwikkelen tot volwaardige en goed functionerende democratische staten. In de optiek van Ottaway is de voortzetting van dergelijke hulp in landen als Oeganda, Cambodja en Venezuela niet alleen naïef maar ook weinig effectief, omdat de gangbare democratiserings- en economische-hervormingsprogramma's niet of onvoldoende rekening houden met de onwil en tegenwerking van 'democratisch gekozen' regeringsleiders.

Waar Fareed Zakaria met zijn enigszins achterhaalde 'wondermiddel' van economische liberalisering schouderklopjes uitdeelt aan weinig democratische leiders als Pakistans Pervez Musharraf en de communistische elite van China, toont Marina Ottaway overtuigend aan dat juist

dit soort semi-autoritaire regimes pogingen tot economische en politieke vooruitgang voortdurend hebben ondermijnd.³ In plaats van het klakkeloos toepassen van het standaard democratiseringsjabloon van verkiezingshulp, ondersteuning van NGO's en training van parlementariërs, pleit Ottaway voor een meer onconventionele aanpak, die wordt afgestemd op de lokale omstandigheden. In die landen waar de reguliere politieke partijen en NGO's weinig effectiviteit aan de dag leggen, maar waar organisaties en bewegingen actief zijn die steun genieten onder een groot gedeelte van de bevolking, is het wellicht verstandiger laatstgenoemde te ondersteunen. Hoewel niet altijd even voor de hand liggend (zoals de *Muslim Brotherhood* in Egypte), biedt steun aan dergelijke breed gedragen (volks-)bewegingen wel degelijk de mogelijkheid een kritische massa op te bouwen, die kan uitgroeien tot een waardig tegenwicht voor het heersend semi-autoritair regime.

Een tweede alternatieve strategie om het democratische principe van politieke participatie verder te versterken, vereist dat donoren ontvangende regeringen 'verplichten' de externe hulpprogramma's bloot te stellen aan parlementaire consultaties in het ontvangende land. Hoewel dit een andere invulling is van de veelgehate 'donorconditionaliteiten', gaat het hierbij niet zozeer om het opdringen van een 'oplossing', maar meer om vergroting van de participatie van gekozen volksvertegenwoordigers in het politieke spel.

Of regeringsleiders in landen als Venezuela, Egypte, Oeganda en andere landen in Sub-Sahara Afrika zich uiteindelijk iets van deze 'stimuleren-van-de-luis-in-de-pels'-aanpak aantrekken, is maar de vraag. Het mogelijke gevaar dat kleeft aan de ondersteuning van al te radicale volksbewegingen, is een ander element, dat helaas minder aan bod komt in Ottaway's analyse. En of het

bevorderen van discussie over hulp-programma's een werkelijke bijdrage levert aan de hervorming van een 'marionettenparlement', valt ook nog te bezien. Desalniettemin stelt Marina Ottaway een aantal zeer fundamentele vragen bij het huidige democratiseringsbeleid van donoren en zij komt bovendien met concrete aanbevelingen om de hulp aan deze democratische schijnvertoningen effectiever te maken. Lastige keuzen blijven er genoeg voor diegenen die

zich dagelijks bezighouden met democratiseringshulp; dit boek kan in ieder geval bijdragen tot het beter beredeneren van die keuzen.

Noten

- 1 Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman (Oklahoma): University of Oklahoma Press, 1991.
- 2 Fareed Zakaria, *The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad*,

New York/Londen: W.W. Norton & Company, 2003.

- 3 Voor een uitgebreide kritiek op Fareed Zakaria's betoog, zie: Thomas Carothers, 'Zakaria's Complaint', in: *National Interest*, 72 (zomer 2003).

JEROEN DE ZEEUW is werkzaam bij de Conflict Research Unit (CRU) van het Instituut Clingendael.

'Srebrenica revisited': historici onder elkaar

C. HOMAN

Frank Ankersmit, Maria Grever, Ed Jonker, Rik Peters, Kees Ribbens (red.): *Het drama Srebrenica, Geschiedhistorische beschouwingen over het NIOD-rapport*.
Themanummer Tijdschrift voor Geschiedenis, 116de jrg., 2003, nr 2; *Uitgave Koninklijke Van Gorcum BV, Assen*; 144 blz.; 19,90 euro

'Historici en filosofen verkeren vandoord met elkaar op gespannen voet. Nog steeds is de verhouding tussen geschiedtheoretici en praktiserende geschiedschrijving niet altijd even hartelijk. Over en weer is sprake van stereotypering.' Aldus de treffende redactionele inleiding van de epiloog van het themanummer 'Het drama Srebrenica, Geschiedtheoretische beschouwingen over het NIOD-rapport' van het *Tijdschrift voor Geschiedenis*.

De geschiedenis van het NIOD-rapport gaat terug tot november 1996, toen het toenmalige eerste kabinet-Kok besloot aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD, toen nog RIOD: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie) de opdracht te verlenen onderzoek te verrichten naar 'de gebeurtenissen voor, tijdens en na de val van Srebrenica'. Over de val van deze zogenaamde 'safe area' op

11 juli 1995 en de moord daarna van de Bosnische Serven op meer dan 7.500 moslims waren immers in de politiek en de media sindsdien steeds meer onbeantwoorde vragen gerezen, die om een antwoord vroegen. Na vijftieneenhalfjaar verscheen uiteindelijk op 10 april 2002 het 3.400 pagina's tellende rapport van het NIOD, dat een week later tot de val leidde van het tweede kabinet-Kok.

Hoewel het NIOD-rapport veel lof oogstte, ontbraken ook de nodige kritische kanttekeningen niet. In het themanummer van het *Tijdschrift voor Geschiedenis* buigt een aantal Nederlandse historici zich op meer fundamentele wijze over het NIOD-rapport. Zij doen hiermee 'een poging om een zinvolle geschiedtheoretische bijdrage te leveren aan het historisch debat'. 'De geschiedtheorie', zo stellen zij, 'stelt zich de vraag naar de vaststelling

van historische feiten, naar de causale relatie daartussen, naar historische onvermijdelijkheid en contingentie, naar hoe feit en verklaring in het historisch verhaal verweven worden, naar de subjectiviteit van de historicus en naar de relatie tussen de historicus en zijn sociale, culturele en politieke "Umwelt".'

De vele kritiek van de geschiedtheoretici in dit themanummer op het NIOD-rapport is niet mals, maar zij wekt op een niet-historicus als deze recensent toch voor een belangrijk deel de indruk vanuit de ivoren toren van de universiteit te zijn geschreven.

F. Baudet stelt onder meer vraagtekens bij de betrouwbaarheid en beschikbaarheid van de geraadpleegde bronnen. Interessant is zijn constatering dat er de laatste jaren een trend is gebleken dat wanneer zich een probleem voordoet waarmee de regering in haar maag zit, een blik

historici wordt opengetrokken om een en ander grondig te onderzoeken. *A. de Baets* verwijt de NIOD-onderzoekers dat zij in plaats van 'genocide' de term 'massamoord' in hun rapport gebruiken. Sinds het Joegoslavië-Tribunaal een Bosnisch-Servische generaal aan genocide schuldig heeft bevonden, dient volgens *R. Peters* deze term ook in het rapport gebruikt te worden. *J. van der Dussen* betoogt dat het NIOD-rapport een verkeerd beeld geeft van de achtergrond van het conflict in het voormalige Joegoslavië door de nadruk te leggen op 'nationalisme' als een belangrijke causale factor. *M. Baud* en *F. van Vree* vinden dat de claim van NIOD-directeur Blom, in de proloog van het rapport, dat het rapport als een 'historische monografie', gebaseerd op reconstructie en analytische en verklarende oordelen, vrij is van politieke, morele en emotionele argumenten en implicaties, in feite het waarden-gebonden karakter van geschiedschrijving als zodanig ontkent.

Over de morele en politieke oordelen in het NIOD-rapport handelt de bijdrage van *F. Ankersmit*. Het moreel probleem dat hij aankaart, is dat aan de ene kant de lezer van het rapport een onbestemd gevoel krijgt bij de rol van politici en militairen in het Srebrenica-drama. Maar aan de andere kant is er de paradox dat het niet gemakkelijk is individuele actoren aan te wijzen die een morele verantwoordelijkheid kan worden aangerekend en die in die zin kan worden verweten het drama mogelijk te hebben gemaakt.

R. Peters gaat ten slotte in op de argumentatie in het NIOD-rapport.

Op basis van de huidige argumentatietheorie vertoont volgens hem het rapport op drie niveaus tekortkomingen. Op het niveau van 'beschrijving' meent *Peters* dat het omvangrijke, gedetailleerde rapport uitgaat van de twijfelachtige vooronderstelling dat details noodzakelijk zijn voor het inzicht in de dynamiek van de gebeurtenissen. Op het niveau van de 'verklaringen' verwijt *Peters* de NIOD-onderzoekers dat zij niet de beschikbare opties voor de actoren onderzoeken, die noodzakelijk zijn om de val van Srebrenica en de daaropvolgende massamoord te begrijpen. Ten slotte meent *Peters* op het niveau van de 'beoordeling' van feiten dat het NIOD-rapport niet consistent is, omdat het met twee maten meet. Enerzijds wordt in het rapport het Nederlands buitenlands beleid als gezindheidsethiek bekritiseerd, d.w.z. dat het beleid niet deugde omdat het al te zeer uitging van de goede bedoelingen, zonder rekening te houden met de (mogelijke) gevolgen van de genomen besluiten. Anderzijds billijkt het NIOD-rapport de keus van Dutchbat voor het meewerken aan de afvoer van de bevolking zonder op de gruwelijke consequenties van deze keus verder in te gaan. Blijkbaar geldt volgens *Peters* nu ineens de gezindheidsethiek wel.

De NIOD-onderzoekers *J.C.H. Blom* en *B.G.J. de Graaf* besluiten dit themanummer met uitgebreid chirurgisch weerwerk op de diverse beschouwingen van de geschiedshistorici. Vooral het verwijt van *Ankersmit* dat in het NIOD-rapport sprake is van 'annalistiek' maar niet

van 'wetenschappelijke geschiedschrijving', leidt tot krachtig commentaar: 'Ankersmits indeling van het rapport bij de annalistiek maakt [...] de indruk een uiting te zijn van de arrogantie die theoretische historici soms kenmerkt tegenover historici die hun kracht zoeken in het bronnenonderzoek, het analyseren van de resultaten en het in samenhang presenteren daarvan.' Het rapport heeft volgens *Blom* en *De Graaf* namelijk in theoretisch opzicht geen bijzondere pretenties, maar had als ambitie een 'gewoon' historisch onderzoek te doen volgens de ambachtelijke regels van het vak.

Over het gebruik van de term 'genocide' merken de NIOD-onderzoekers op, dat de redenering van *Peters* ertoe zou leiden dat bij een eventuele vernietiging van het vonnis in hoger beroep de term massamoord weer gebruikt zou moeten worden.

De omvang van deze bespreking laat niet toe op het overig commentaar van het NIOD in te gaan. Maar voor de geschiedtheoretische liefhebber valt er waarschijnlijk veel te genieten van de confrontatie tussen theoretici en practici in dit themanummer. Over één zaak zijn de geschiedtheoretici en de NIOD-onderzoekers het in ieder geval wel eens: 'De geschiedbeoefening is een discussie zonder einde.' Kortom, met de werkgelegenheid voor historici zit het wel goed.

GEN.-MAJOOR DER MARINIERS B.D. MR. DR. C. HOMAN
is verbonden aan het Instituut Clingendael.

Waarom op Ambon vrienden vijanden werden

FEMKE HOOGVEEN

Adette Telehala: Ambon verslagen. Gewone mensen over geweld, vrienden en vijanden.

Amsterdam: Aksant Academic Publishers, 2003; 102 blz.; 15,= euro; ISBN: 90-5260-092-9 (geïllustreerd)

Op het Zuid-Molukse eiland Ambon is 12 september jl. de noodtoestand, die al ruim drie jaar duurde, opgeheven. In januari 1999 braken op het eiland ongeregeldeheden uit tussen moslims en christenen. De conflicten tussen de twee groepen hielden aan, reden voor de Indonesische regering in juni 2000 de noodtoestand af te kondigen. Van de ongeveer 400.000 inwoners van Ambon is iets minder dan de helft christen en een kleine meerderheid moslim. In zeer korte tijd kwamen deze twee bevolkingsgroepen, die tientallen jaren vreedzaam met elkaar hadden geleefd, als vijanden tegenover elkaar te staan.

Adette Telehala, antropologe en verbonden aan het Moluks Historisch Museum te Utrecht, volgde de ontwikkelingen op Ambon op de voet. Zij vroeg zich steeds vaker af hoe gewone mensen op Ambon de strijd ervoeren en vooral hoe het zover was gekomen dat mensen die jarenlang deel uitmaakten van dezelfde maatschappij, elkaar naar het leven waren gaan staan. In de massamedia en andere publikaties werden vooral de politieke en de economische situatie gezien als oorzaak voor het ontstaan van spanningen. Telehala noemt nog drie andere factoren die in het bijzonder christenen en moslims tegenover elkaar hebben geplaatst. Als eerste de bevoorrechtting van christenen in de koloniale periode (17de tot eerste helft 20ste eeuw) en vervolgens juist de discriminatie van christenen in de post-koloniale periode, die de machtsbalans binnen de samenleving deed verschuiven en spanningen

deed ontstaan. Ten tweede de netwerken van belangenbehartiging (bij bijvoorbeeld het krijgen van een baan), die liepen via religieuze scheidslijnen. Ten derde noemt de auteur de door de politiek ingegeven provocatie van bepaalde groepen, waardoor geweld zich snel had kunnen verspreiden. Voor Telehala geven deze verklaringen echter onvoldoende antwoord op de vraag hoe mensen die eerst in vrede met elkaar leefden, opeens lijnrecht tegenover elkaar kwamen te staan.

Op zoek naar bevredigende antwoorden reisde Telehala daarom in januari 2000 naar het eiland Sulawesi, om daar te praten met gevluchte Ambonezen. In het boek *Ambon verslagen. Gewone mensen over geweld, vrienden en vijanden* presenteert zij de resultaten van deze gesprekken en de conclusies die zij op basis daarvan trekt. Telehala heeft gesproken met zes personen: een meisje van 16 jaar, twee jongens van 17 en 18 jaar, een vrouw van 33 jaar en twee mannen van 40 en 61 jaar, allen christen en allen afkomstig uit Ambon-stad, waar de eerste gewelddadigheden hadden plaatsgevonden.

De geïnterviewde personen hebben uiteenlopende achtergronden, maar hebben de periode van geweld grotendeels identiek ervaren. Zij voelden zich allen onveilig en vonden dat hun onrecht was aangedaan. Moslims – hun eigen moslim-vrienden uitgezonderd – gaven zij hiervan de schuld. In hun ogen waren de gewelddadigheden door moslims begonnen en gebruikten christenen geweld om zich tegen aanvallen van

moslims te verdedigen. Deze reciprociteit keurden zij niet af; hiervoor toonden zij juist veel begrip.

Om inzicht te krijgen in hoe de zes geïnterviewden het geweld van christenen tegen moslims voor zichzelf konden verantwoorden, haalt Telehala het werk aan van sociologe Beth Roy.¹ Roy stelt dat individuen zich identificeren met wisselende groepen en zich daarom ook onderscheiden van en afzetten tegen wisselende groepen. Wanneer individuele ergernissen ten opzichte van een als anders ervaren groep worden uitvergroot naar het niveau van de groep en deze keer op keer worden bevestigd, dan kunnen deze ergernissen worden verinnerlijkt en uitgroeien tot een gezamenlijk ervaren onrecht. Ideeën over de 'andere' groep kunnen als vanzelfsprekend gezien gaan worden. Roy noemt dit *the slow building of a shared memory of wrongs*.

Telehala betoogt dat ook in de hoofden van de zes geïnterviewde Ambonezen zich een beeld vestigde van aangedaan leed. Hierdoor werd het wij-zij-onderscheid ten opzichte van moslims groter en konden zij geweld tegen moslims, zelfs tegen diegenen die zij niet als vijand beschouwden, begrijpen of zelfs goedkeuren. Vóór januari 1999 identificeerden de zes Ambonezen zich met per situatie verschillende groepen, zoals medeleerlingen, collega's of wijkgenoten. Hoewel het conflict volgens de geïnterviewden nooit begonnen was om religieuze redenen, telde na het uitbarsten van het geweld in toenemende mate slechts het onderscheid tussen

christenen enerzijds en moslims anderzijds.

Op basis van de opgetekende verslagen kan Telehala haar eigen vragen – hoe kunnen mensen die jarenlang in vrede met elkaar hebben geleefd opeens als vijanden tegenover elkaar komen te staan en hoe kunnen zij het gebruik van geweld daarbij rechtvaardigen? – voldoende beantwoorden. Het boek roept en werpt zelf echter ook een aantal vragen op.

Telehala heeft voor haar onderzoek alleen christenen en geen moslims geïnterviewd. Ze geeft zelf aan dit te betreuren. Zij beweert echter dat de verhalen van moslim-Ambonezen niet veel anders zouden zijn geweest en tot dezelfde conclusies zouden hebben geleid. Bewijzen voor deze uitspraak ontbreken. Gezien de verklarende factoren die Telehala noemt voor het ontstaan van het geweld, is het niet zonder meer aannemelijk dat de ervaringen van christenen en moslims overeenkomen. In het bijzonder wat betreft de rol van het leger is het de vraag of christenen en moslims hierover hetzelfde dachten. Zowel de zes geïnterviewden als andere christenen waren van mening dat het leger

en de politie aan de kant van moslims stonden. Het is jammer dat de auteur er niet in is geslaagd andere partijen in dit verhaal te horen en ook niet heeft geprobeerd deze tekortkoming in het onderzoek anderszins te ondervangen.

Binnen de christelijke bevolkingsgroep bestonden bovendien uiteraard ook verschillen. Terecht merkt Telehala op dat zij met mensen uit een specifieke sociaal-economische groep heeft gesproken – wat zich bijvoorbeeld al uit in het feit dat zij hadden kunnen vluchten – en dat het wenselijk zou zijn ook met mensen met een lager opleidings-, functie- of inkomensniveau in contact te komen.

Met *Ambon verslagen* geeft Telehala de lezer inzicht in hoe zes christenen van verschillende leeftijden de periode van geweld op Ambon hebben ervaren. Hiermee heeft de auteur een waardevolle bijdrage geleverd aan het begrijpen van de *impact* van intrastatelijke conflicten op het leven van gewone mensen die persoonlijk geen deel hebben genomen aan de strijd, maar er wel mee werden geconfronteerd. Dit laat onverlet dat voor een volledig beeld van de situatie meer inzicht

in andere kanten van het verhaal noodzakelijk is. Hoe hebben moslims de conflicten en het geweld ervaren? Hoe denken zij over christenen en over de rol van het leger? Wat betekende het conflict voor minder welgestelde mensen die Ambon niet konden verlaten?

Ten slotte. Bij het schrijven van *Ambon verslagen* heeft de auteur zich laten leiden door de vraag hoe de strijd is ontstaan en hoe vrienden vijanden konden worden. Inmiddels, bijna vijf jaar na het uitbreken van de conflicten, lijkt de rust op Ambon te zijn weergekeerd. Nu ook de noodtoestand is opgeheven en moslims en christenen weer proberen als voorheen met elkaar om te gaan, wordt de volgende vraag van belang. Hoe is de strijd tot een einde gekomen en hoe konden vijanden elkaar weer als vrienden gaan zien?

Noot

- 1 B. Roy, *Some trouble with cows. Making sense of social conflict*, Berkeley: University of California Press, 1994.

FEMKE HOOGEVEEN is verbonden aan het Clingendael International Energy Programme (CIEP).

De intellectuele bagage van afscheidingsbewegingen

GERTJAN DIJKINK

Bruno Coppieters & Michel Huysseune (red.):
Secession, History and the Social Sciences.
Brussel: VUB Brussels University Press, 2002;
308 blz.; 21,70 euro; ISBN: 90-5487-312-4

Secession and intellectuals, dat zou – voor de continentale lezer – een minder dubbelzinnige titel zijn dan wat de omslag van dit boek ons nu voorhoudt. Het gaat namelijk niet om de zoveelste bundel met historische en sociaal-wetenschappelijke studies over secessie (c.q. separatis-

me, afscheidingsnationalisme, enz.). Historici en maatschappijwetenschapslieden zijn hier *zelf* het onderwerp en wel als propagandisten voor of tegen territoriale afscheiding. Over de bijdrage die historici geleverd hebben aan de constructie van naties, bestaat natuurlijk een

uitgebreide literatuur, maar die richt zich vaak op in de 19de eeuw reeds gevestigde of gecreëerde Europese staten. In dit boek gaat het om meer recente ontwikkelingen. Ruim de helft van de tekst betreft ontwikkelingen in postcommunistische samenlevingen (Oekraïne, Tataarse

republiek, Georgië-Abchazië, Tsjetsjenië en Joegoslavië). De andere hoofdstukken gaan over Quebec, Vlaanderen, Noord-Italië, Taiwan en Nigeria.

Het is interessant om 'wetenschappelijke' argumenten rond secessie te belichten in een tijdperk waarin naties zich geen naar binnen gekeerd isolement meer kunnen veroorloven en waarin (sociale) wetenschapslieden zich meer dan ooit bewust moeten zijn van ideologische vertekeningen zoals die welke inherent zijn aan de natie-staat. Dat het hier niet altijd gaat om grove vervalsingen van de werkelijkheid, maar om een subtiele invloed van de selectie van feiten en interpretaties, om kennistheoretische problemen rond objectiviteit en taal, waarmee sociale wetenschapslieden en historici ook los van het onderwerp secessie worstelen, maakt dit onderwerp alleen maar intrigerender.

De beruchte teleologische invalshoek van de nationale geschiedschrijving [een verleden projecteren op heden en eventueel toekomst; eindred.] duikt ook in deze *case studies* herhaaldelijk op. Tsjetsjenen zien het huidige conflict met de Russische staat als episode in een 300-jarige oorlog, die gekenmerkt wordt door negen perioden van verhevigde strijd (bijdrage van Moshe Gammer). Wat anderen misschien de normale toestand zouden noemen waarnaar een samenleving terugkeert, bijvoorbeeld het vreedzame Tsjetsjenië van vóór 1991, wordt in zo'n interpretatie een periode van ondergronds of lijdelijk verzet. Niets is typerender voor historische beeldvorming dan de definitie van wat normaal is voor een land. Abchazische intellectuelen meenden in gebeurtenissen uit het sovjettijdperk een bewijs te zien van de voortdurende Georgische kolonisatie van hun territorium (Bruno Coppieters). Georgische historici probeerden daarentegen aan te tonen dat de Abchazische bevolking oorspronkelijk ergens anders van-

daan kwam. Het gebruik van archeologisch onderzoek om te bewijzen dat de 'oorspronkelijke' bewoners van een gebied niet overeenstemmen met de huidige (maar wél met de etnische groep van de onderzoeker) is wijdverbreid en het heeft een lange geschiedenis. In dit boek wordt een Kiëvse Archeographische commissie genoemd, in 1843 opgericht door de tsaristische staat in de verwachting dat deze commissie de diepere Russische culturele onderlaag van de Oekraïense samenleving zou blootleggen. Helaas voor de Russische autoriteiten suggereerden de resultaten van de commissie eerder het omgekeerde. Minder bekend, maar vergelijkbaar, is het onderzoek dat destijds door de nazi's in de Poolse gebieden werd geëntameerd (*Ostforschung*).

Toch zijn zulke abjecte voorbeelden van feitenmanipulatie niet voor iedere auteur in dit boek een reden de banvloek uit te spreken over onderzoek dat afscheiding verdedigt. Voor Ivan Myhull is het probleem van de Oekraïense wetenschapsbeoefening eerder gelegen in het feit dat de geest van het sovjettijdperk er nog rondwaart. Sommige wetenschapslieden zijn simpelweg overgeschakeld van "class analysis" to a preoccupation with nationhood" en ook overheerst nog een sterk bureaucratische en formalistische attitude, maar welke invloed dat alles heeft op de inhoudelijke kant van de wetenschap, blijft hierbij enigszins onderbelicht. Wel kan men het met Myhull eens zijn dat het nationale perspectief in post-sovjetstaten bevrijdend werkt en dat dit perspectief een bron kan zijn voor nieuw onderzoek. Dit is misschien nog meer van levensbelang voor de Tataren, die gezien hun geografische spreiding (75% buiten Tatarstan) moeilijk op secessie kunnen afkoersen. Het enige wat ze kunnen doen, is afstand nemen van een historiografie die ze de plaats geeft van provincialen in een Russisch rijk (Alexei Zverev). De

Sovjetunie heeft met haar hiërarchische structuur in Unierepublieken, Autonome republieken, enz. een ongelijkheid geschapen die nog lange tijd zal vragen om een tegenbeeld op grond van allerlei historische en economische argumenten.

Bij naties die hun onafhankelijkheid min of meer in de schoot geworpen kregen (zoals de opvolgers van de Sovjetunie), liggen de intellectuele behoeften anders dan bij naties of groepen die nog voor afscheiding of autonomie strijden. Daar komen we eerder economische argumenten tegen of argumenten uit de sfeer van de antropologie of het internationaal recht. In het voormalige Joegoslavië vormde het beeld van een economische *zero-sum game* waarin de tegenpartij (hetzij Serviërs, hetzij Kroaten) aan het langste eind trekt, in 1986 de katalysator van het inter-nationale conflict (Robert Stallaerts). In Italië ontwikkelt de *Lega Nord* niet lang daarna soortgelijke argumenten over een staat die gekidnapt is door het Zuiden (Michel Huysseune). Het Quebecse nationalisme kwam pas goed op gang nadat de verhalen over een 'kansarme' etnische (Frans-talige) groep vervangen waren door territoriale beschrijvingen van Quebec en zijn economische dynamiek (Ronald Rudin). Er hoeft dus niet altijd een expliciete of impliciete tegenstander in het verhaal voor te komen. Dat geldt ook voor het huidige Vlaamse zelfbewustzijn, dat zich ontworsteld heeft aan pogingen van vroegere historici om een typische Groot-Nederlandse identiteit te postuleren (Louis Vos).

De studie van de Taiwanese onafhankelijkheidsbeweging in dit boek is aantrekkelijk door de waaier van disciplinaire perspectieven die de revue passeren (Xiaokun Song). In het verslag over Nigeria staan verwijten van discriminatie en economische uitbuiting door andere groepen in het staatsverband centraal (Raphael Njoku). Dit is het soort klachten dat we goed kennen-

uit situaties van etnisch conflict binnen staten, maar het roept ook de vraag op waar nu precies de grens ligt tussen een sfeer van *maatschappelijke* paranoia en *wetenschappelijke* onbepaaldheden. We komen hiermee in een polemiek terecht die ook rond het werk van wijlen Edward Said is ontstaan, in het bijzonder over de vraag of de gedachten die we bekritisieren, nu echt tot het domein van een wetenschap behoren (bijvoorbeeld 'Oriëntalisme'), of dat ze uit de mond komen van loslopende 'intellectuelen' die hier en daar een strootje hebben meegepikt uit de wetenschappelijke ruif. Ook Njoku vraagt zich terecht af wie eigenlijk als intellectueel moet worden aangemerkt in Nigeria. Voor zover het louter gaat om een analyse van wat Angelsaksische vertegenwoordigers van discours-analyse 'writing territorial identity' zouden noemen, een onderzoek naar de

beelden waaruit politieke bewegingen en leiders kracht putten, is dat onderscheid niet strikt noodzakelijk. Wanneer we echter willen aantonen hoe gemakkelijk een wetenschappelijke analyse misbruikt kan worden of hoe dun de huid van de wetenschap eigenlijk is, dienen we meer aandacht te besteden aan het institutionele en intertekstuele kader waarbinnen bepaalde ideeën worden geproduceerd. In dat opzicht gaan de artikelen in deze bundel niet erg diep, maar het overzicht dat ze bieden van de 'intellectuele' bagage van afscheidingsbewegingen, is zeker de moeite waard.

Het onderwerp van de internationale beeldvorming heeft zich sinds de val van het communisme in een toenemende belangstelling mogen verheugen. Vanuit de letteren is ons het nieuwe vak 'imagologie' geworden en in de politieke geografie wordt sinds een jaar of

vijftien onder de naam 'critical geopolitics' veel gedaan aan de analyse van nationale discoursen over militaire en economische veiligheid of macht. Tot nu toe lijkt dit alles zich, zoals ook uit deze bundel blijkt, geïsoleerd van elkaar af te spelen. Langzamerhand begint deze literatuur echter een dusdanige kritische massa te vormen, dat het tijdstip van onderlinge bevruchting nabij is. Deze wereld kan het gebruiken.

DR. GERTJAN DIJKINK studeerde sociale geografie en is thans werkzaam bij de afdeling Geografie en Planologie van de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceerde o.a. *National Identity and Geopolitical Visions* (Londen: Routledge, 1996) en *The Territorial Factor* (Amsterdam: Vossiuspers, 2001). In de *Internationale Spectator* schreef hij samen met S. Brunn het artikel 'De paradox van de postmoderne staat. Gemerkt en gebrandmerkt door beelden' (juli-augustus 2002, blz. 352-356).

Asielzoekers terug naar de regio: implicaties van een EU-project

J.W. VAN DER MEULEN

Niemandland. Opvang van vluchtelingen in de regio.
Amsterdam: Amnesty International, 2003; 333 blz.; euro; ISBN: 90-6463-142-5

'Opvang in niemandland' – dat is volgens de samenstellers van deze bundel de oplossing die Australië heeft gevonden om zich bootvluchtelingen van het lijf te houden. Deze zijn ondergebracht op Nauru, een dunbevolkte eilandrepubliek in de Stille Oceaan. Het binnenland heeft veel weg van een maanlandschap. De vroeger overvloedig aanwezige guano is afgegraven en geëxporteerd; thans leven de bewoners te midden van stof en hitte in diepe armoede. Geen wonder dat Nauru

gretig is ingegaan op het Australisch verzoek tegen vergoeding van 30 miljoen dollar een asielzoekerscentrum te herbergen. Voor de mensen die hierheen zijn gebracht – onder meer Afghaanse en Irakese vluchtelingen – is deze 'oplossing' echter verre van aangenaam. Geslapen wordt in houten barakken. Het is verboden het terrein te verlaten. De medische zorg is minimaal. Werken is niet toegestaan.

Het ergste is echter het optreden van de diverse beheers- en bewa-

kingsinstanties. Het beheer is uitbesteed aan de Internationale Organisatie voor Migratie (IOM); de bewaking is in handen van een Australische politiemacht en een door IOM ingehuurd particuliere bewakingsdienst. 'Je kunt de kampen alleen maar beschrijven als een gevangenis,' aldus een Nederlandse arts die hier gewerkt heeft. De asielzoekers worden verhoord door medewerkers van de Australische immigratiedienst, bijgestaan door tolken die hun vak niet blijken te beheersen.

Een beroep bij afwijzing van de asielaanvraag wordt beoordeeld in hetzelfde kantoor en door dezelfde mensen die de zaak in eerste instantie hebben behandeld. Geen controle, geen onafhankelijkheid. Kortom, een juridisch niemandsland.

Dit verhaal is bedoeld als waarschuwing tegen de conceptie van 'opvang in de regio', waar de EU thans over discussieert. De bundel bevat verder een reeks analyses van dit vraagstuk en richt zich in het bijzonder op het Britse voorstel terzake. Dit voorstel heeft inmiddels geleid tot een verzoek van de EU-regeringsleiders aan de Europese Commissie om 'methoden en middelen te onderzoeken om de beschermingscapaciteit van de regio's van oorsprong op te voeren'. Volgens een aantal lidstaten, waaronder Nederland, heeft een dergelijke aanpak allerlei voordelen. Ze worden nog eens opgesomd in een brief aan de Tweede Kamer (van 29 oktober jl.) over bescherming in de regio. Het zou gemakkelijker worden de werkelijke vluchtelingen te scheiden van economische migranten die een beroep doen op de asielprocedure. De toenemende druk op de asielprocedures binnen de EU zou verlicht worden. De terugkeer van asielzoekers

zou gemakkelijker zijn. Er zou bovendien een doeltreffender inzet van financiële middelen komen, wat de vluchtelingenbescherming alleen maar ten goede zou komen.

De analyses van Amnesty maken echter duidelijk dat deze conceptie ettelijke problemen en dilemma's oproept. Het voorbeeld van Nauru laat zien dat er van de effectieve bescherming die binnen de EU aan asielzoekers geboden wordt, in de armlastige en instabiele regio's van Afrika en Azië vaak moeilijk sprake kan zijn. Het gastland is hier in veel gevallen niet toe bereid of in staat. De UNHCR, die in veel kampen het toezicht uitoefent, heeft laten weten niet bij machte te zijn bescherming te waarborgen in gebieden die onder de soevereine jurisdictie van een gastland staan. Hier zou een nieuw internationaal verdrag voor nodig zijn, waarbij staten een deel van hun soevereiniteit aan de UNHCR overdragen. Maar als het hier ooit van komt, en als er inderdaad zodanige faciliteiten in de regio komen dat mensenrechten gewaarborgd zijn en asielprocedures volgens de EU-standaard verlopen, dan is het volgens Amnesty zeer de vraag welke voordelen de overheveling van asielzoekers naar de regio oplevert. Van

enige kostenbesparing zal dan immers geen sprake meer zijn. Lars van Troost betoogt in zijn bijdrage zelfs dat, als het principe van bescherming tegen ernstige vervolging voorop blijft staan, het afdwingen van 'regime change' in landen van herkomst, al dan niet met militair geweld, een logische stap zou zijn.

Vermoedelijk zullen de discussies in de diverse EU-geledingen de komende tijd over heel andere zaken gaan. Er worden, mede op Nederlandse aandrang, *pilot*-projecten voorbereid, onder meer voor Somalische vluchtelingen in Kenia, dit met de kennelijke bedoeling enige praktische ervaring met de formule 'bescherming zonder migratie' op te doen. De aandacht zal dan sterk gericht zijn op zaken als het verkrijgen van geld van de ministers van ontwikkelingssamenwerking: altijd een geduchte ambtelijke klus. Dat de bundel van Amnesty echter beschouwd kan worden als een waardevolle prikkel tot nadenken, mag uit het voorafgaande duidelijk zijn geworden.

DRS J.W.VAN DER MEULEN is als Midden- en Oost-Europadeskundige verbonden aan de afdeling Onderzoek van het Instituut Clingendael.

Jozef Stalin: ideoloog in de westerse revolutionaire traditie

JACCO PEKELDER

Erik van Ree: *The political thought of Joseph Stalin. A study in twentieth-century revolutionary patriotism.*

Londen/New York: Routledge/Curzon, 2002; ix + 366 blz.; \$ 95,00/£60,00; ISBN: 0-7007-1749-8

Het mag obscuur lijken om, zoals de Amsterdamse communismekenner Erik van Ree in zijn nieuwe boek doet, het politieke denken van Stalin aan een uitvoerige analyse te onderwerpen. Van Rees *The political*

thought of Joseph Stalin. A study in twentieth-century revolutionary patriotism gaat dan ook in tegen het heersende beeld van de sovjetdictator als een aarts cynicus, die de marxistisch-leninistische ideologie

alleen gebruikte als dekmantel voor zijn onstilbare machtshonger. Volgens de meeste westerse wetenschapslieden fungeerde het communisme voor Stalin, in ieder geval sinds hij de absolute top had

bereikt, als een rechtvaardiging achteraf van zijn politiek en niet als inspiratiebron. Een soort boerenslimheid wordt de sluwe Georgiër niet ontzegd, maar als politiek denker en als *true believer* in het revolutionaire gedachtengoed staat hij nu werkelijk niet te boek.

Van Ree waarschuwt er echter voor dat een exclusieve fixatie op Stalins ontegenzeggelijke machts-honger veel van zijn doen en laten onverklaard laat. Zo wijst hij op het verbeteren vasthouden door Stalin begin jaren '30 aan de landbouwcollectivisatie, terwijl de rampzalige gevolgen daarvan de stabiliteit van zijn regime bedreigden. Hij riskeerde zijn macht, omdat zijn ideologie hem ingaf dat juist volhouden op den duur voor die machtspositie het beste was. Zelfs als we aannemen, zo schrijft Van Ree, dat hij niets gaf om het socialisme en alleen in macht was geïnteresseerd, dan was het nog steeds de marxistische leer die de collectivisatie voorschreef – juist om de macht te waarborgen. Van Ree gaat echter verder en beweert dat Stalin, los van machts-motieven, ook *geloofde* in de historische onvermijdelijkheid van het socialisme. Collectivisatie was niet alleen de beste manier om zijn macht veilig te stellen, maar ook historisch onvermijdelijk, en daarom in zekere zin het eigenlijke doel van die macht.

Of neem een, overigens niet door Van Ree zelf genoemd, voorbeeld uit de internationale politiek: Stalins houding tegenover de DDR sinds de oprichting van de beide Duitse staten in de herfst van 1949. Waar de westerse mogendheden 'hun' Bondsrepubliek krachtig in het zadel hielpen, bleef de Russische steun voor de DDR onwaarachtig en halfslachtig. De DDR bleef, om met de Duitse historicus Wilfried Loth te spreken, *Stalins ungeliebtes Kind*. In machtspolitiek opzicht was dat onverklaarbaar. De positie van de Oost-Duitse communisten bleef door de wankelmoedige houding

van Stalin instabiel; zoals bij de Volksopstand van 17 juni 1953 zou blijken, was daardoor het gevaar reëel dat na West-Duitsland ook de DDR Stalin nog zou ontglippen. Een verklaring lijkt dan ook eerder in Stalins ideologische opvattingen te liggen. Ondanks de splitsing in twee staten bleef hij geloven in de mogelijkheid van een socialistische revolutie in geheel Duitsland. Volgens Loth inspireerde dat hem in 1952 zelfs tot het 'ruiterlijke' aanbod in een nota aan de westerse Grote Drie van een neutraal verenigd Duitsland. Dat het in machtspolitieke termen ook goed uitkwam dat zo'n aanbod het toetreden van de Bondsrepubliek tot een westers militair bondgenootschap zou vertragen of verhinderen, doet aan die ideologische dimensie op zich zelf niet af.

De opdracht die Van Ree zich gesteld heeft – en die hij met glans vervult – is die van een 'bold attempt to visit [Stalin's] mental universe', zoals hij het zelf noemt. Zeer precies gaat hij na waar de dictator zijn politieke inspiratie vandaan haalde. Hij heeft daarvoor niet alleen Stalins geschriften en andere overleverde uitingen bestudeerd, maar ook de privé-bibliotheek van de dictator, die na het einde van de Sovjetunie voor wetenschappelijk onderzoek is opengesteld. Juist door de studie van deze bibliotheek vielen hem de schellen van de ogen. Tot dan toe had Van Ree, met vele anderen, verondersteld dat Stalins politiek vooral was afgeleid van de Russische traditie van autocratie en bureaucratisch centralisme. De analyse van de samenstelling van die bibliotheek en van de door Stalin geschreven aantekeningen in de marge van vele boeken maakten hem duidelijk dat die visie moest worden bijgesteld. Ten eerste viel hem op hoezeer de boekenverzameling door marxistische publikaties gedomineerd wordt. Filosofen en politieke denkers buiten deze traditie zijn er nauwelijks te vinden. Ten tweede blijkt uit Stalins aantekeningen

in de werken van Marx, Engels en Lenin overduidelijk dat hij zich beschouwde als een serieuze leerling van deze revolutionairen. Van Ree wijst op publikaties uit 1950 en 1951, twee jaar vóór Stalins dood, waarin nog diens aantekeningen en markeringen bij passages over onder meer de 'dictatuur van het proletariaat' prijken. Het is moeilijk voor te stellen dat een cynische machts-politicus, die de ideologie alleen als machtsinstrument zag, zich zoveel moeite zou getroosten – en dan nog op zijn oude dag.

Van Ree concludeert op deze basis dat Stalins politieke denken zich voornamelijk in een marxistisch kader afspeelde. Ook als hij, door de praktijk gedwongen, de ideologie aanpaste, ontwikkelde hij zijn ideeën vooral op basis van de leerstellingen van Marx, Engels en Lenin. Wat betreft de invloed door andere denkers en politieke activisten is vooral opvallend dat hij speciale aandacht aan de dag legde voor de 19de-eeuwse Russische 'revolutionaire democraten' als Belinski en Tsjernysjevki, die pleitten voor verwesterlijking van het land. Natuurlijk was Stalin wel geïnspireerd door de grote tsaren (Ivan en Peter), maar dat respect was beperkt en voorwaardelijk: zijn waardering voor hun rol als moderniseerders van Rusland vloeide voort uit zijn marxistisch-leninistische overtuiging. Ook de opvallende rol die het nationalisme gaandeweg in Stalins denken ging vervullen, verklaart Van Ree niet uit de Russische traditie, maar uit het westerse revolutionaire denken sinds de Franse Revolutie. Stalins eigenaardige 'revolutionaire patriottisme' ziet hij als een loot aan de jacobijnse tak in de stamboom van westerse revolutionairen.

De onaangename conclusie is dan ook dat Stalins moorddadigheid niet valt terug te voeren op vermeende Russische achterlijkheid (om met Nolte te spreken: het was géén 'Aziatische daad'). Integendeel:

het was een uitwas van het uiterst westerse Verlichtingsdenken. 'Stalin is our own flesh and blood, our own son turned serial killer,' aldus Van Ree. Het bij uitstek 'moderne' stalinisme was niet het einde van de Verlichtingsutopie van de rede, maar de vervulling ervan. De praktijk van het stalinisme heeft ons volgens de auteur getoond dat het rationalisme, door de verlichte denkers van de 18de-eeuw bedoeld om achterlijkheid, bijgeloof en horigheid te bestrijden, nooit geïsoleerd mag worden van de andere waarden die de westerse traditie ook heeft voortgebracht. Vooral als de individuele vrijheid wordt genegeerd, vervalt het bevrijdende Verlichtingsdenken tot een doldraaiend onderdrukkingssysteem.

Die conclusie roept bij de lezer

wel een nieuwe, in het boek niet gestelde vraag op. Hij wil wel van de auteur, die met zijn belezenheid respect inboezemt, aannemen dat de westerse revolutionaire traditie een grote rol speelde bij de ontwikkeling van het totalitaire systeem in de Sovjetunie. Dat is een belangrijke verdienste van het boek, aangezien links inderdaad lang heeft gedaan alsof de stalinistische mensenverachting in volkomen tegenspraak stond tot de westerse revolutionaire traditie. Van Ree legt terecht de vinger op deze zere plek en levert *en passant* een prachtig beeld van Stalins ideeën, hun inspiratiebronnen, oorsprongen en achtergronden. Zijn werk past daardoor bij een moderne trend in de geschiedschrijving over bijvoorbeeld de Koude Oorlog om ideologische motieven

weer sterker te benadrukken.

De lezer blijft echter met de vraag worstelen in hoeverre de dominantie van die westerse revolutionaire traditie ook gold voor de legers van staatsfunctionarissen, bureaucraten en partijactivisten die Stalins denkbeelden in praktische politiek omzetten. Gold de dominantie van het marxistisch en anderszins revolutionaire gedachtegoed ook voor hen? Van Ree heeft er waarschijnlijk bewust voor gekozen dat buiten beschouwing te laten. Hopelijk is het de stof voor een volgend boek, over de wisselwerking van ideologie en praktijk in Stalins rijk.

DR JACCO PEKELDER is onderzoekscoördinator van het Duitsland Instituut bij de Universiteit van Amsterdam.

Arthur ten Cate: Waarnemers op heilige grond. Nederlandse officieren bij UNTSO 1956-2003.

Amersfoort, 2003; 232 blz.; 24,90 euro

ISBN 90-5352-951-9

Eén van de eerste vredesmissies van de VN was de *United Nations Truce Supervision Organisation in Palestine* (UNTSO). Militaire waarnemers werden uitgezonden naar de nieuwe staat Israël om de bestandslijnen te observeren. In eerste instantie leverde Nederland alleen materiële bijdragen, maar vanaf 1956 stuurde het ook militaire waarnemers. Sindsdien zijn er meer dan 500 officieren werkzaam geweest bij UNTSO. De militair-historicus Ten Cate geeft een algemeen overzicht van 46 jaar Nederlandse deelname aan de UNTSO. Chronologisch behandelt hij de Nederlandse militaire waarneming, waarbij de oorlogen die elkaar opvolgden in het Midden-Oosten (Suez-crisis, de Zesdaagse oorlog, de Yom-Kippoeroorlog en de Libanese burgeroorlog) als breukvlakken gelden. Ten Cate concentreert zich hierbij op vragen als: Hoe keken

Defensie en de krijgsmachtdelen tegen de missie aan? Wie werden er uitgezonden en hoe? Waar waren deze Nederlandse militaire waarnemers ooggetuige van? Voor zijn overzicht heeft Ten Cate tal van waarnemers geïnterviewd en hij beschrijft hun persoonlijke ervaringen. In de jaren negentig werd het uitvoeren van vredesmissies voor de Nederlandse krijgsmacht een hoofdtak. Hiervóór is dit altijd een secundaire taak geweest. De officieren die dus hebben deelgenomen aan UNTSO, waren als het ware pio-

niers. Zij hadden hierdoor te kampen met allerlei problemen en onduidelijkheden, omdat doctrines en regels nog moesten worden ontwikkeld. Daardoor is er ook lange tijd nauwelijks aandacht geweest voor deze idealistische en vaak gevaarlijke vredesmissie. (Z.E.P)

Peter d'Hamecourt: Rusland in gijzeling. De dramatische afloop van de musical Nord-Ost.

Amsterdam: Mets & Schilt, 2003; 256 blz.; 20,= euro
ISBN 90-5330-369-3

S I G N A L E M E N T E N

Deze rubriek staat onder redactie van dr Fenna van den Burg (F.v.d.B.). Bijdragen aan deze aflevering werden verzorgd door mw Zoë E. Papaikonomou (Z.E.P), doctoraal studente Eigentijdse geschiedenis en Bachelor-studente Arabisch aan de Rijksuniversiteit Groningen (in de periode september-november 2003 werkzaam op de eindredactie van de *Internationale Spectator*); dr John Löwenhardt (J.L.), als politicoloog en Ruslandkundige verbonden aan de afdeling Onderzoek van het Instituut Clingendael; en Fenna van den Burg. De aanwinstenlijst van de bibliotheek van Instituut Clingendael wordt maandelijks gepubliceerd op de Clingendael-website: www.clingendael.nl/library/publications

Al bijna tien jaar wordt het maatschappelijk leven in Rusland gegijzeld door de verschrikkelijke oorlog in Tsjetsjenië. Of, beter gezegd: door de onverzoenlijke strijd tussen rebellen en machthebbers in het Kremlin. Er was van 1996 tot 1999 een kort intermezzo van betrekkelijke rust. Maar na het aan de macht komen van president Poetin en het begin van de 'tweede Tsjetsjeense oorlog' in 1999 kwam de oorlog voor veel Russen steeds dichterbij. In 1995 was een ziekenhuis in het zuiden van Rusland gegijzeld, in september 1999 stierven honderden Russen door (nog steeds onopgehelderde) bomaanslagen op woonflats in Moskou. Zelfmoordacties van Tsjetsjeense vrouwen werden langzamerhand 'normaal'. De indruk werd onontkoombaar dat niet alleen het leger leed onder een gebrek aan professionaliteit, maar ook de veiligheidsdienst FSB. Toen op 23 oktober 2002 een Tsjetsjeens zelfmoordcommando 800 toeschouwers van de musical *Nord-Ost* in gijzeling nam, vroegen velen zich af waarom de FSB dit niet had weten te voorkomen. Op minder dan vier kilometer afstand van het Kremlin stouwen de jeugdige Tsjetsjenen het theater vol met explosieven. Zesenvijftig uur later pompten 'Alfatroepen' van de FSB een bedwelmend gas de theaterzaal binnen. Het officiële dodental bedraagt uiteindelijk 129, niet zozeer door het gas maar door het totale gebrek aan voorbereiding op de evacuatie van de bedwelmde slachtoffers. Alle aandacht was gericht op de Alfa-actie: voorkómen dat de gijzelnemers hun springladingen tot ontploffing zouden brengen. De naar verhouding eenvoudige klus van het organiseren van *triage* (het rangschikken van gewonde slachtoffers) en adequaat ambulancevervoer was veronachtzaamd. Daardoor stierf ook Natasja Zjirova, die zich met haar zoon Dima onder de toeschouwers bevond. Dit boek, aan haar nagedachtenis opgedragen, is door D'Hamecourt geschreven

met hulp van andere Nederlandse journalisten in Moskou. Tijdens de 56 gruwelijke uren van de gijzeling hadden zij zo goed en zo kwaad als mogelijk Oleg Zjirov bijgestaan. Het Nederlandse gezin Zjirov was voor een kort verblijf terug in Rusland. Het werd er door terrorisme overvallen. *Rusland in gijzeling* gaat niet alléén over de *dramatische afloop van de musical Nord-Ost*. D'Hamecourt schrijft ook over de achtergronden van de oorlog, de vluchtelingenkampen, de vreselijke realiteit van het huidige 'gepacificeerde' Tsjetsjenië. Het boek is mede gebaseerd op een groot aantal ooggetuigeverslagen, bovenal die van Dima Zjirov, die de gijzeling en het gas overleefde, familieleden, kennissen, acteurs, overlevenden uit de zaal, journalisten, Tsjetsjenen. Het is een aanklacht tegen het terrorisme, maar vooral ook tegen het gebrek aan respect van de Russische autoriteiten voor de individuele mens. (J.L.)

Kees Koonings & Dirk Kruijt (red.): Political Armies. The Military and Nation Building in the Age of Democracy.

London/New York: Zed Books Ltd, 2002; xvi + 398 blz.; euro ISBN 1-85649-980-4

Het leger heeft in het verleden een belangrijke rol gespeeld in het proces van natievorming, het was een 'politiek leger'. Mag men ervan uitgaan dat binnenlandse politieke interventie, in een tijd waarin een democratisch bewind en een zich globaliserende wereldeconomie tot de normen gaan behoren, op haar retour is? Politieke legers vertonen ondanks gemeenschappelijke kenmerken ook grote verschillen. Een militair bewind berust niet alleen op een leger, maar ook op de betrekkingen daarvan met diverse civiele actoren, die van land tot land kunnen verschillen. *Political Armies* is een vergelijkende analyse van de recente ontwikkeling van de rol van het leger in een aantal landen. In

case studies van Peru, Guatemala, Brazilië, Chili, Indonesië, Turkije, Algerije, Nigeria, Ethiopië en Eritrea, Burma en Servië-Joegoslavië komen de economische, politieke, culturele en ideologische veranderingen van de laatste tijd aan de orde, die van invloed zijn geweest op de politieke rol van het leger en op zijn 'nation-building agenda'. Nagegaan wordt hoe in deze landen 'the past, present and future role of political armies can be assessed with respect to the problems of the consolidation of civil politics and democratic governance' (blz. 3). Op deze wijze hoopt men iets meer zicht te krijgen op een mogelijke beleidsvoering waar het de bevordering betreft van internationale stabiliteit, een democratisch bewind, een rechtsstaat, *post-conflict* wederopbouw en van een voortgaande institutionele ontwikkeling. Een van de meer algemene conclusies van de vergelijkende analyse (zie het inventariserend essay van Emanuel de Kadt, blz. 313-332), is dat de strijdkrachten in Latijns-Amerika (op Colombia en Chili na) naar de achtergrond lijken te zijn gedrukt, ook al blijft hun onderschikking aan burgerlijke autoriteiten halfhartig, en is er geen garantie dat de wijzigingen in democratische richting onomkeerbaar zijn. De situatie in een aantal Afrikaanse landen is daarentegen zeer problematisch, terwijl Indonesië een tussenpositie inneemt. Ernstige bestuurlijke problemen in een aantal Afrikaanse staten en hevige interne conflicten leiden in de richting van ineenstorting van de staat. Het politieke leger is er in opmars. Geweld is in die landen niet langer het monopolie van de staat. Er is sprake van proliferatie van wapens en van toenemende privatisering van gewapende actoren. (F.v.d.B.)

Hein de Haas: Migration and Development in Southern Morocco (proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen).

Rotterdam: OPTIMA, 2003; 430 blz.;

20,= euro (te bestellen via
h.dehaas@maw.kun.nl)
ISBN 90-6734-386-2

Hein de Haas probeert met zijn studie de leemte op te vullen in het wetenschappelijk en maatschappelijk debat over arbeidsmigratie vanuit het Middellandse-Zeegebied, door zich te richten op de gevolgen hiervan voor de ontwikkeling van landen waar emigratie plaatsvindt. In de jaren zeventig richtte het debat zich immers vooral op het 'integratievraagstuk' in de landen *waarheen* geëmigreerd werd. Aan de hand van empirisch onderzoek in een typisch emigratiegebied, namelijk de Todgha-vallei in Zuid-Marokko, schetst De Haas de massale geldovermakingen en de gevolgen van de sociaal-culturele effecten van emigratie. De Haas plaatst zijn onderzoek in het kader van het algemene, theoretische debat over migratie en ontwikkeling en behandelt onderzoeksvragen en -methodologie. Het blijkt dat de 'migratie-pes-

simisten', die het wegtrekken van migranten als de oorzaak zien van de achteruitgang van de herkomstlanden, dat debat sinds de jaren zeventig domineren. Zijn analyse van de empirische gegevens betreft de niet-migrantenhuishoudens, binnenlandse-migrantenhuishoudens en teruggekeerde internationale migrantenhuishoudens. Ook beschrijft De Haas Marokko, emigratieland bij uitstek, in het algemeen. Hij wijst erop dat het jaarlijks 3,5 miljard dollar aan geldovermakingen van migranten ontvangt, vier keer zoveel als de ontwikkelingshulp die het jaarlijks binnenhaalt. In zes hoofdstukken wordt ingegaan op de Todgha-vallei. De Haas verbleef twee jaar in deze regio. Hij beschrijft de geschiedenis van de vallei; de effecten van de mondialisering op de vallei (sterk toegelaten door binnenlandse en buitenlandse migratie); de mate waarin migratie deel uitmaakt van de multi-lokale en multi-sectorale bestaansstrategie van oasehuishoudens; de

mate waarin de migrantenhuishoudens investeren in agrarische en niet-agrarische sectoren; en de gevolgen van migratie op sociaal-cultureel terrein. De belangrijkste conclusie van De Haas luidt dat 'migratie een positief effect gehad heeft op de sociale en economische ontwikkeling van de Todgha-vallei'. Dit geldt echter vooral voor de teruggekeerde internationale migrantenhuishoudens. Wel profiteren de andere huishoudens (niet-migrantenhuishoudens en binnenlandse migrantenhuishoudens) van de economische effecten van de uitgaven en investeringen van deze teruggekeerde internationale migranten. Het idee van de migratie-pessimisten, dat migratie economisch en sociaal slecht is voor het land van herkomst, gedeeld door vele tegenstanders van migratie (die zich vooral in de 'ontvangende landen' bevinden), heeft De Haas dus voorlopig van tafel geveegd. (Z.E.P.)

Bart Tromp

by way of introduction to a series of articles in this issue of the *Internationale Spectator* in response to Fareed Zakaria's book *The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad*, elaborates on Zakaria's analysis of illiberal democracy. Tromp argues that Zakaria's important book could have gained in analytical depth and subtleness when Zakaria had dilated upon the debates on governance and democracy which have prospered among historians, sociologists and political analysts during the past decade.

Maurits S. Berger

observes that whereas many countries in the world suffer from a democracy deficit, it is striking how prevailing this is in the entire Arab world. The author, after stating all the reasons that have so far been proposed to explain the Arab character of this deficit, concludes that none of them is exclusive for the Arab world. What makes the Arab world, and especially the Middle East and Gulf states so special, however, is that they have been treated by the Western world with 'benign negligence', meaning that stable dictatorships have been preferred over unpredictable democracies. At the same time, however, the virtues of democracy and freedom were cele-

S U M M A R I E S

brated by the Western world as well. The author argues that a new and more sincere Western approach is needed *vis-a-vis* democracy in the Arab world. If democracy is what the West wants from the Arab world, we should ask ourselves whether we will allow them a full democracy, including all the unpredictable and perhaps unpleasant consequences that may result thereof. The fear of an Islamic takeover on the basis of 'one man-one vote-one time' might be real but has never been proven. Moreover, the Western world should be perceptive of the notion that an 'Islamic' alternative to democracy be valuable and viable.

André W.M. Gerrits

analyses the state of democracy in the post-Soviet region. The most important successor states of the former Soviet Union, such as the Russian Federation, Ukraine, Moldova, Armenia, Georgia and Azerbaidzjan,

Register bijdragen jaargang 57 (2003)

alfabetisch gerangschikt op auteursnaam

samenstelling: C.S. Abdoel Wahid, P.R. Henskes

(CA=co-auteur[s])

(bij meer bijdragen van één auteur geldt de volgorde van publikatie)

(N.B. Anders dan in vorige registers zijn hier de voornamen en initialen, voor zover bekend, zo volledig mogelijk afgedrukt.)

Aelst, Peter van

Het buitenlands nieuws: een steeds kleiner venster op de wereld?
(CA: Deborah Votquene). januari: 31-34

Aris, Bernard

Boekbespreking: In de schaduw van Saddam. Het Koerdische experiment in Irak (Bert Cornillie, Hans Declercq [red.]). mei: 260-261

Baar, H. van

Boekbespreking: The East European Gypsies. Regime Change, Marginality and Ethnopolitics (Zoltan Barany); The International Supervision of Protection of Romany People in Europe (Marcia Rooker); On the Margins, Roma and Public Services in Romania, Bulgaria and Macedonia (with a Supplement on Housing in the Czech Republic) (Ina Zoon); en On the Margins, Roma and Public Services in Slovakia (Ina Zoon). januari: 49-52

Baehr, P.R.

Boekbespreking: Een Onderzoek naar de Waarheids- en Verzoeningscommissie van Zuid-Afrika (Afshin Ellian). november: 571-572

Bakker, Edwin

Repliek: Nederland en de crisis binnen de OVSE. maart: 145
De dreiging van 'vuile bommen'. Groot alarm of preventief beleid? oktober: 486-490

Barends, Maarten G.

Vive la France in Ivoorkust. mei: 253-255

Beernink, Stella

Besprekingsartikel: Zoektocht naar vrede. N.a.v.: Searching for Peace in Europe and Eurasia. An Overview of Conflict Prevention and Peacebuilding Activities (Paul van Tongeren, Hans van de Veen, Juliette Verhoeven [red.]); en Searching for Peace in Central and South Asia. An Overview of Conflict Prevention and Peacebuilding Activities (Paul van Tongeren, Hans van de Veen, Juliette Verhoeven [red.]). juli-augustus: 390-392
Particuliere militaire ondernemingen en het gat op de vredesmarkt. november: 547-553

Berg, Rob van den

Respons: Nederlandse victorie in Berlijn 1999! (CA: Gerard van der Zwan). december: 613-614

Berghe, Yvan Vanden

Buigen en barsten: de toekomst van de Europese Unie en de NAVO. juli-augustus: 336-339
Column: Het water wordt steeds dieper. oktober: 457-458

Bergman, Fred

Boekbespreking: Richting Europa. Christelijk-staatkundige visie op de Europese Unie (Benjamin Anker, Sander Lutwieler). september: 448-449

Biscop, Sven

Rebellen in de NAVO, voortrekkers in de EU? Strategisch concept voor veiligheids- en defensiebeleid na Irak. juni: 275-281
Defensie in de Lage Landen: behoefte aan Europa. oktober: 472-476

Boekestijn, Arend Jan

Amerikaanse missie manifest meesterlijk. juni: 307-312
Repliek: *Respons Niels van Willigen:* De rationaliteit van een dictator. september: 437

Boerboom, Joep

Boekbespreking: Governing Europe: The future role of the European Commission (A. Michalski). juni: 323-324
Boekbespreking: De toekomst van het Europees gemeenschappelijk landbouwbeleid. Actuele vraagstukken en perspectieven voor Nederland (W. Asbeek Brusse, J. Bouma, R.T. Griffiths [red.]). september: 446-447
Brusselse trend: informele trilogen. Efficiënter Europa of Brussels torentjesoverleg? december: 601-605

Bos, Aleid

Toekomst landenresoluties van Mensenrechtencommissie in gevaar? Een impressie van de 59ste VN-Mensenrechtencommissie. november: 559-564

Bos, Bob van den

Column: De grote leugen. september: 401-402

Bosscher, Doeko

Boekbespreking: De Koude Oorlog, 1917-1991 (Yvan Vanden Berghe). april: 205-206
'Johnny, we kenden je nog maar net'. Vier decennia na de moord op Kennedy. november: 519-523
Boekbespreking: American Orientalism: The United States and the Middle East since 1945 (Douglas Little). november: 567-569

Boudewijn, R.

Boekbespreking: Machiavelli in Brussels. The art of lobbying in the EU (Rinus van Schendelen). (CA: M. van Keulen). maart: 148-150

Boutens, K.

Het subsidiariteitsbeginsel: een kwestie van toepassing. maart: 127-132

Brinkhorst, L.J.

Hoe verder na Cancún? november: 524-526

- Broeders, Dennis**
Voorbij fort Europa? Vrijheid, veiligheid en rechtvaardigheid in een Europabrede Unie. (CA: Monika Sie Dhian Ho). maart: 133-138
- Broek, Hans van den**
GBVB: Gemeenschappelijk of Geen Buitenlands en Veiligheidsbeleid? september: 403-406
- Brouwer, Jan-Willem**
Boekbespreking: Belgische diplomatieke stukken 1941-1960. Van onafhankelijkheid tot onderlinge afhankelijkheid (Boekdeel III, Benelux. Documents diplomatiques belges 1941-1960, De l'indépendance à l'interdépendance, tome III, Benelux). (F. de Pauw, T. Grosbois, T. Saelmaekers (red.); Documents diplomatiques belges 1941-1960. De l'indépendance à l'interdépendance. (Tome IV, Europe: aspects économiques. Belgische diplomatieke stukken 1941-1960. Van Onafhankelijkheid tot onderlinge afhankelijkheid, boekdeel IV, Europa: economische aspecten) (G. Kurgan-Van Hentenryk en I. Sirjacobs (red.)). maart: 151-152
Nederlands-Belgische samenwerking in Benelux en Europa. Van innige partners naar gewone burens. oktober: 466-471
- Brouwers, Ria**
Wie leert van evaluatie in ontwikkelingssamenwerking? februari: 87-92
- Bursens, Peter**
Naar een meer legitiem Europa? maart: 120-126
Het Belgische optreden tijdens de Europese Conventie. Onderdeel van een nieuw actief buitenlands beleid. september: 415-419
- Buruma, Ybo**
Besprekingsartikel: Antiterrorisme: tussen mogelijkheden en verwachtingen. december: 625-627
- Casier, Tom**
Respons: De uitbreiding is rond: en nu het perspectief van de buitenstaanders. maart: 146-147
- Ceulemans, Carlo**
Een ethische analyse van de Amerikaanse doctrine van de preventieve oorlog. april: 185-190
- Colijn, Ko**
Column: Het fijne onderscheid tussen pre-emptief en preventief. Schuiven Kofi Annan en Bush naar elkaar toe? november: 565-566
- Coolsaet, Rik**
Nederlandse en Belgische diplomatie in een spiegel. oktober: 459-465
- Corbey, Dorette**
De kookpot van Brussel. Het Europese onbehagen en het politiek tekort (CA: Diederik Peereboom). december: 606-611
- Corduwener, J.**
Rwanda in de Grote-Merenregio: buitenlandse expansie, binnenlandse onderdrukking. februari: 99-103
- Couwenberg, S.W.**
Boekbespreking: Nationalisme onder het mes - Kritiek van het politieke nationalisme in België en in het algemeen (Ludo Dierickx). maart: 153-155
- Dadema, M.**
Democratie in Wereldbank en IMF: een utopie? februari: 64-70
- Delhey, Y.**
Boekbespreking: Über Grenzen. Lebenserinnerungen (Ralf Dahrendorf). maart: 158-160
- Dellevoet, André**
Ontwikkelingssamenwerking, Afrika en het bedrijfsleven. februari: 93-98
- Dijck, Pitou van**
WTO Top van Cancún: onderbreking of eind van Doha-ronde? (CA: Gerrit Faber). november: 527-531
- Eekelen, W.F. van**
Komt er ooit een Europees veiligheidsbeleid?: stappen in de Europese conventie. december: 590-594
- Elsuwege, Peter van**
Wit-Rusland: vergeten buurland van een uitgebreide Unie. Ontbrekende schakel in As van het Kwaad? juni: 294-298
- Faber, Gerrit**
WTO Top van Cancún: onderbreking of eind van Doha-ronde? (CA: Pitou van Dijck) november: 527-531
- Graaff, Bob de**
Nederland in de wereld van de twintigste eeuw. juli-augustus: 360-366
- Grinsven, P.C.J. van**
Column: Verdwaald in Europa: Nederland en de Europese Conventie (CA: J.Q.Th. Rood). juni: 273-274
Het institutionele evenwicht na de Europese Conventie (CA: J.Q.Th. Rood). september: 407-414
- Grünfeld, Fred**
Boekbespreking: Internationale politiek 1945-2001; Feiten en interpretaties (Paul Van de Meersee). mei: 266-267
- Haar, Barend ter**
Respons: GBVB als supertrio of toch een Unie-breed Ministerie van BuiZa? december: 616-617
- Haar, Johan G.J. ter**
Iran: het hervormingsproces op een dood spoor. mei: 241-245
- Ham, P. van**
Column: Uitbreiding van EU & NAVO: een spel zonder grenzen? januari: 1-2
Publieksdiplomatie en Amerika's oorlog tegen internationaal terrorisme. april: 167-172
Pax Americana als conservatieve revolutie: gevolgtrekkingen voor Europa. juli-augustus: 331-335
- Heise, Matthias**
Boekbespreking: Jahrbuch Extremismus und Demokratie, 14de jrg (2002) (Uwe Backes en Eckhard Jesse [red.]). mei: 262-264
- Herik, L. van den**
Boekbespreking: De Genocidewet in Internationaal Perspectief (Jan Wouters en Heidi Panken [red.]). april: 208-209
- Heuvel, Maarten van den**
Boekbespreking: Tennis in Kaboel: een Nederlandse vrouw in Afghanistan (Tessa Terpstra). april: 211-212
- Heuvel, Martin van den**
Wit-Rusland nader verklaard. juni: 298-299
Boekbespreking: Oost-Europa en België. Samenwerken in verscheidenheid (Pieter de Meyere en Vladimir Ronin [red.]). juni: 322
- Hoekema, J.**
De NAVO tussen zelfgenoegzaamheid en kritiek. januari: 3-7
- Hoetjes, B.**
Boekbespreking: Corruptie - onbekend, onbemind, alomtegenwoordig (Michel van Hulten). maart: 156-157

Hoff, Ruud

Column: Een Pax Americana voor het Midden-Oosten? februari: 57-58

Boekbespreking: Turkije: springstof voor de Europese Unie? (Dirk Rochtus, Gerrit De Vylder en Veli Yüksel [red.]). juni: 320-322

Holslag, Jonathan

De ware aard van recent geweld in West-Afrika. juli-augustus: 376-381

Homan, C.

Tweede uitbreidingsronde van de NAVO biedt weinig militaire meerwaarde. De NAVO-top in Praag. januari: 8-12

Hoogeveen, Femke

Boekbespreking: An Uphill Struggle. Advocacy NGOs under Soeharto's New Order (Meuthia Ganie-Rochman). februari: 107-108

Hulten, M. van

Respons: Schone schijn van selectief ontwikkelingsbeleid. april: 200-202

Idenburg, P.

Boekbespreking: Op Heilige Grond (Leonard Ornstein en Max van Weezel). januari: 41-44

Ingen Housz, A.H.D.

Respons: Motorische perikelen. juni: 314-315

Janssens, Ruud

Boekbespreking: De Hoed van Uncle Sam: De federale politieke besluitvorming in de Verenigde Staten van Amerika (Bart Kerremans). april: 204-205

George W. Bush en de Laatste Kruistocht. De As van het Kwaad, retoriek en beleidskeuzen. mei: 227-233

Jong, Friso de

General Agreement on Trade in Services: dilemma's om rekening mee te houden. (CA: Sigrid Weitenberg). november: 532-535

Jong, Joop de

Besprekingsartikel: Nieuw licht op Soekarno, grondvester van Indonesië. N.a.v.: Soekarno, founding father of Indonesia (Bob Hering); en The collapse of a colonial society. The Dutch in Indonesia during the Second World War (L. de Jong). juli-augustus: 392-394

Jonghe, Karen de

Naar een meer legitimiteit Europa?(CA: Peter Bursens). maart: 120-126

Kessel, I. van

Boekbespreking: Afrika: van de Koude Oorlog naar de 21e eeuw (Roel van der Veen). januari: 53-54

Keulen, Mendeltje van

Boekbespreking: Machiavelli in Brussels. The art of lobbying in the EU (Rinus van Schendelen) (CA: R. Boudewijn). maart: 148-150

Boekbespreking: Nederlandse provincies en gemeenten in de Europese Unie. Gevolgen van het nationale EU-lidmaatschap voor subnationale overheden (R.A.A. de Rooij). december: 630-631

Klerk, Piet de

Het Non-Proliferatie Verdrag onder vuur. oktober: 480-485

Koch, Dirk-Jan

Herfkens' selectiviteitsbeleid onder de loep. Een beoordeling en voorstellen ter verbetering. februari: 71-75

Kol, J.

Jan Tinbergen en de bewuste planning van internationale economische betrekkingen. juli-augustus: 382-387

Kooij, Daniël

Waar was Europa? Zoektocht naar buitenlands beleid in crisistijd. juni: 282-287

Turbulente stagnatie voorbij?: Europese defensie in de IGC (CA: Frans Osinga). december: 595-600

Kooijmans, P.H.

De rol van recht en rechtspraak in een roerige wereld. februari: 59-63

Korteweg, R.

Boekbespreking: Met Stille Trom: De naweeën van de nieuwe oorlog (Marleen Teugels). januari: 47-49

Europa en de preventieve oorlogvoering. Marginalisering tegenover de Amerikaanse hegemonie. mei: 234-240

Laan, E.

Respons: Schone schijn van selectief ontwikkelingsbeleid. april: 200-202

Lam, Peter 't

Boekbespreking: Framing Europe - Television News and European Integration (Claes H. De Vreese). september: 453-455

Lesage, Dries

Europees-Amerikaanse handelconflicten: stand van zaken en evaluatie (CA: Jan Orbie). juli-augustus: 367-371

Repliek: Debatten over de handelspolitiek in de 21ste eeuw (CA: Jan Orbie). november: 539-540

Leurdijk, Dick A.

Column: Collectieve veiligheid in de marge. mei: 217-218

Linde, Coby van der

Boekbespreking: Crude Power, Politics and the Oil Market (Øystein Noreng). februari: 104-105

Löwenhardt, John

Column: Nog is Rusland niet verloren. november: 513-514

Maare, Leo van

Coherentie in de ontwikkelingssamenwerking: hoe verder? februari: 81-86

Meer, Sico van der

Oorlogsmoe Tsjetsjenië biedt Poetin kans op vrede. oktober: 491-495

Meihuizen, G.

Boekbespreking: Islam onder mijn huid (Maurits Berger). oktober: 508

Melis, S.

Boekbespreking: OUR VISION OF EUROPE - Group of the European People's Party and European Democrats in the European Parliament (EPP-ED). maart: 150-151

Melissen, J.

Nederlandse publieksdiplomatie op weg naar nieuw beleid. april: 173-178

Merk, Olaf

Boekbespreking: Open world. The truth about globalisation (Philippe Legrain). april: 207-208

Respons: Armoedebestrijding en het bedrijfsleven. juni: 315-317

Respons: Spaghetti en Graaf Dracula: over handelspolitiek in de 21ste eeuw. november: 536-539

Meulen, J.W. van der

Respons: Nederland en de vermeende crisis binnen de OVSE. maart: 144

Boekbespreking: Slagvaardigheid in de Europabrede Unie (WRR). juni: 319-320

Polens toetreding tot de EU. september: 430-434

Boekbespreking: In de schaduwen van de Alpen. Beelden van de donkere kant van Oostenrijk (R. Smit). oktober: 505-506

Respons: Ook Oekraïne en Wit-Rusland verdienen zicht op EU-lidmaatschap. december: 612

Michalski, Anna

EU-lid tegen wil en dank?: Zweden en de Europese integratie. december: 584-589

Moens, A.

Canada en zijn zoektocht naar een politieke identiteit. Een Veiligheids- en Defensie Akkoord voor Noord-Amerika? april: 195-199

Nijhuis, Ton

Column: Duitsland zwalkend maar onvermijdelijk. maart: 113-114
Buitenlands beleid van Schröder II: meer slinger dan balans. december: 579-583

Oostindie, Gert

De smalle marges van het Nederlandse Antillenbeleid. november: 515-518

Orbie, Jan

Europees-Amerikaanse handelsconflicten: stand van zaken en evaluatie. (CA: Dries Lesage). juli-augustus: 367-371

Repliek: Debatten over de handelspolitiek in de 21ste eeuw. (CA: Dries Lesage). november: 539-540

Osinga, F.

Netwerkend de oorlog in: de strijd in Afghanistan als toekomstmodel voor de NATO Response Force. De verzwegen revolutie. januari: 13-19

Turbulente stagnatie voorbij?: Europese defensie in de IGC (CA: Daniël Kooij). december: 595-600

Papaikonomou, Zoë E.

Boekbespreking: Het is allemaal de schuld van ... Joden en Amerikanen! (Emerson Vermaat). november: 569-571

Peereboom, Diederik

De kookpot van Brussel. Het Europese onbehagen en het politiek tekort (CA: Dorette Corbey). december: 606-611

Peeters, Jolanda

Pacta sunt servanda: toekomst van Stabiliteits- en Groeipact (CA: Marc Roovers). juni: 300-306

Penders, Jean

Boekbespreking: Het hijgen van de geschiedenis - Onze wereld: een woelig netwerk (Mark Eyskens). oktober: 501-502

Pijpers, Alfred

Column: De Routekaart en de Europese Unie. juli-augustus: 329-330

Besprekingsartikel: Een frisse kijk op een oud continent. John Gillingham over de Europese integratie. N.a.v.: European Integration 1950-2003. Superstate or New Market Economy? (John Gillingham). december: 620-624

Poelhekke, Fabio

Boekbespreking: Brazilië, vijf eeuwen geschiedenis in dribbelpas (Eddy Stols). oktober: 509

Polman, Katrien

Boekbespreking: The digital divide in developing countries: towards an information society in Africa (G.Nulens, N. Hafkin, L. van Audenhove en B. Cammaerts [red.]) februari: 105-106

Pont, Yannick Du

Respons: Doormodderen voor multicultureel Bosnië enig alternatief. december: 618-619

Ras, André

Boekbespreking: Die Krisen der Demokratie (Ralf Dahrendorf). maart: 160-161

Boekbespreking: Die neuen Kriege (Herfried Münkler). mei: 264-266

Rood, J.Q.Th.

De ironie van het Europese toekomstdebat. Een Commentaar bij de Conventie. januari: 27-30

Column: Verdwaald in Europa: Nederland en de Europese Conventie. (CA: P.C.J.van Grinsven). juni: 273-274

Het institutionele evenwicht na de Europese Conventie (CA: P.C.J.van Grinsven). september: 407-414

Boekbespreking: Boodschap aan Europa: SGP-visie op de Europese Unie (L.van der Waal e.a.). september: 450-452

Roovers, Marc

Pacta sunt servanda: toekomst van Stabiliteits- en Groeipact. (CA: Jolanda Peeters). juni: 300-306

Rozemond, S.

Boekbespreking: De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw (Bob de Graaff, Duco Hellema, Bert van der Zwan [red.]). oktober: 496-498

Sampiemon, Jan

Besprekingsartikel: Op zoek naar wetmatigheden in de internationale betrekkingen. N.a.v.: International Relations. A Concise Introduction (Michael Nicholson); en The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics (Hedley Bull). januari: 35-39

Boekbespreking: Diplomacy, Theory and Practice (G.R. Berridge). april: 203-204

Besprekingsartikel: Amerikaans buitenlands beleid en internationale splijtzwammen. N.a.v. The Threatening Storm, The Case for Invading Iraq (Kenneth M. Pollack); Bush in Oorlog (Bob Woodward); en The End of the American Era, U.S. Foreign Policy and the Geopolitics of the Twenty-First Century (Charles A. Kupchan). mei: 256-259

Besprekingsartikel: De perikelen rond American intelligence. N.a.v.: The CIA and American Democracy (Rhodri Jeffreys-Jones); en Fixing Intelligence For a More Secure America (William E. Odum). september: 441-444

Sanders-ten Holte, Marieke

Europese Ontwikkelingssamenwerking op keerpunt. Bedrijfsleven aan zet. maart: 139-143

Repliek: N.a.v. *Respons* Olaf Merk op artikel maart 2003 juni: 317-318

Sauer, Tom

Naar een 'Amerikaanse' EU-strategie tegen massavernietigingswapens. september: 425-429

Boekbespreking: Nieuw nucleair gevaar. Kernwapens in de ruimte, de macht van de wapenindustrie en de first-strike-strategie van George W. Bush (Helen Caldicott). oktober: 506-507

Schendelen, Rinus van

Boekbespreking: Agenda 2000. Hoe Nederland onderhandelt met Europa. september: 445-446

Repliek: 'Berlijnse Victorie 1999'. december: 615

Schippers, Hans

De Iraanse bom: spookbeeld of feit. november: 541-546

- Seela, Ute**
Corruptiebestrijding in het Nederlandse Ontwikkelingsbeleid. februari: 76-80
- Seroo, Didier**
Besprekingsartikel: Vrijheid, vrouwen, kennis: wat is er mis met het Midden-Oosten. N.a.v.: The crisis of islam, holy war and unholy terror (Bernard Lewis); Wat is er misgegaan? De betrekkingen tussen het Westen en het Midden-Oosten (Bernard Lewis); en Arab Human Development Report 2002: Creating opportunities for future generations. juli-augustus: 388-390
Besprekingsartikel: Vreemd legioen. Particuliere veiligheid is groeiend explosief. N.a.v.: Corporate Warriors, The Rise of the Privatized Military Industry (Peter Singer); Expanding Global Military Capacity for Humanitarian Intervention (Michael O'Hanlon); en Armies Without States, The Privatization of Security (Robert Mandel). november: 554-558
- Siccama, J.G.**
Boekbespreking: Met man en macht: de militaire geschiedenis van Nederland 1550 - 2000 (J.R. Bruijn en C.B Wels [red.]). oktober: 499-501
- Sie Dhian Ho, M.**
Voorbij fort Europa? Vrijheid, veiligheid en rechtvaardigheid in een Europabrede Unie. (CA: Dennis Broeders). maart: 133-138
- Staden, A. van**
Veertig jaar Frans-Duitse samenwerking in Nederlandse ogen. maart: 115-119
Column: Zwaarden met ploegscharen?: defensie en ontwikkelingssamenwerking. december: 577-578
- Sucharipa, E.**
De toekomst van de diplomatie. Uitdagingen en instrumenten voor de 21ste eeuw. april: 179-184
- Tromp, Bart**
Pax Americana in historisch perspectief. juli-augustus: 340-345
- Veenstra, W.**
Boekbespreking: Vrije en eerlijke verkiezingen in de OVSE-regio? De ontwikkeling van een meetinstrument (J.J.G. Schmeets). april: 210-211
- Verboom, J.O.**
Het Chemische-Wapensverdrag vijf jaar in werking. april: 191-194
- Verguts, E.**
Boekbespreking: Bouwstenen voor een utilitaristische ethiek van de internationale betrekkingen (Luc Willemarck). januari: 40-41
- Verhoogt, Jasper C.**
Boekbespreking: De Europese grondwet ter discussie (J.C.M Pelkmans, M. Sie Dhian Ho, B.R. Limonard [red.]). december: 632-633
- Vitković, Predrag**
Het opgedrongen multiculturalistisch model in Bosnië. september: 438-439
- Vogelaar, Marc**
Na Irak: Noord-Korea? mei: 246-252
- Volten, P.**
NAVO: zonder strategie, geen regie. januari: 20-26
- Vossen, Marieke**
Boekbespreking: Leve de globalisering (Johan Norberg). mei: 267-269
- Votquene, Deborah**
Het buitenlands nieuws: een steeds kleiner venster op de wereld? (CA: Peter van Aelst). januari: 31-34
- Weitenberg, Sigrid**
General Agreement on Trade in Services: dilemma's om rekening mee te houden. (CA: Friso de Jong). november: 532-535
- Wermölder, H.**
Boekbespreking: Hardnekkig wantrouwen. De relatie tussen blank en zwart in de VS (Chris Quispel); Voorbij de multiculturele samenleving (Han Entzinger); en Reizen onder regie. Het migratieproces van illegale Turken in Nederland (Richard Staring). januari: 44-47
- Wersch, Stefan van**
Neoconservatieven, christen-zionisten, en zin en onzin van democratisering in het Midden-Oosten. mei: 219-226
- Werts, Jan**
Waarom de kleine landen de strijd om de Europese Raad gaan verliezen. september: 420-424
Besprekingsartikel: België claimt buitenproportionele invloed in het buitenland. N.a.v.: Buitenlandse Politiek in België anno 2002 (Rik Coolsaet, Christian Franck, Claude Roosens [red.]). oktober: 477-479
Boekbespreking: De Memoires: Gedreven door een overtuiging (Leo Tindemans). oktober: 503-504
Boekbespreking: De integratie van Europa. Een historische balans (Bram Boxhoorn en Max Jansen). december: 629
- Wijk, Rob de**
Column: Amerikaanse missie manifest mislukt. april: 165-166
Antwoord aan A.J. Boekestijn. juni: 313
Nederland en de nieuwe werkelijkheid. juli-augustus: 353-359
- Wilde, Jaap de**
Mondialisering van de Monroe Doctrine. juli-augustus: 346-352
- Willigen, Niels van**
Een stap terug in Bosnië & Herzegovina. juni: 288-293
Respons: De rationaliteit van een dictator. september: 435-436
Repliek: N.a.v. Respons Predrag Vitković op artikel juni 2003. september: 440
- Wolters, Leendert**
Navelstaren in sinaasappel-democratie of wegen naar vrede. Israël onder Amerikaanse druk overstag? juli-augustus: 372-375
- Zwan, Gerard van der**
Respons: Nederlandse victorie in Berlijn 1999! (CA: Rob van den Berg). december: 613-614

Register Bijdragen jaargang 57 (2003)

systematisch en geografisch gerangschikt index 2003

Samenstelling Gerard J. Telkamp

bij boekbesprekingen staat de naam van de auteur/redacteur van het boek tussen haakjes

voor auteurs zie auteursregister

(bij meer bijdragen onder één trefwoord geldt de volgorde van publikatie)

Afghanistan

Netwerkend de oorlog in: de strijd in Afghanistan als toekomstmodel voor de NATO Response Force. De verzwegen revolutie. januari: 13-19

Boekbespreking: Tennis in Kaboel: een Nederlandse vrouw in Afghanistan (Tessa Terpstra). april: 211-212

Afrika

Boekbespreking: Afrika: van de Koude Oorlog naar de 21e eeuw (Roel van der Veen). januari: 53-54

Ontwikkelingssamenwerking, Afrika en het bedrijfsleven. februari: 93-98

Rwanda in de Grote-Merenregio: buitenlandse expansie, binnenlandse onderdrukking. februari: 99-103

De ware aard van recent geweld in West-Afrika. juli-augustus: 376-381

Particuliere militaire ondernemingen en het gat op de vredesmarkt. november: 547-553

Besprekingsartikel: Vreemd legioen. Particuliere veiligheid is groeiend explosief. N.a.v.: Corporate Warriors, The Rise of the Privatized Military Industry (Peter Singer); Expanding Global Military Capacity for Humanitarian Intervention (Michael O'Hanlon); en Armies Without States, The Privatization of Security (Robert Mandel). november: 554-558

Algemeen

Het buitenlands nieuws: een steeds kleiner venster op de wereld? januari: 31-34

Boekbespreking: Corruptie - onbekend, onbemind, alomtegenwoordig (Michel van Hulten). maart: 156-157

Boekbespreking: Jahrbuch Extremismus und Demokratie, 14de jrg (2002) (Uwe Backes en Eckhard Jesse [red.]). mei: 262-264

Boekbespreking: Internationale politiek 1945-2001; Feiten en interpretaties (Paul Van de Meerssche). mei: 266-267

Boekbespreking: Het hijgen van de geschiedenis - Onze wereld: een woelig netwerk (Mark Eyskens). oktober: 501-502

Azië

Besprekingsartikel: Zoektocht naar vrede. N.a.v.: Searching for Peace in Europe and Eurasia. An Overview of Conflict Prevention and Peacebuilding Activities (Paul van Tongeren, Hans van de Veen, Juliette Verhoeven [red.]); en Searching for Peace in Central and South Asia. An Overview of Conflict Prevention and Peacebuilding Activities (Paul van Tongeren, Hans van de Veen, Juliette Verhoeven [red.]). juli-augustus: 390-392

België

Het buitenlands nieuws: een steeds kleiner venster op de wereld? januari: 31-34

Boekbespreking: Belgische diplomatieke stukken 1941-1960. Van onafhankelijkheid tot onderlinge afhankelijkheid (Boekdeel III, Benelux. Documents diplomatiques belges 1941-1960, De

l'indépendance à l'interdépendance, tome III, Benelux). (F. de Pauw, T. Grosbois, T. Saelmaekers (red.)); Documents diplomatiques belges 1941-1960. De l'indépendance à l'interdépendance. (Tome IV, Europe: aspects économiques. Belgische diplomatieke stukken 1941-1960. Van Onafhankelijkheid tot onderlinge afhankelijkheid, boekdeel IV, Europa: economische aspecten) (G. Kurgan-Van Hentenryk en I. Sirjacobs (red.)). maart: 151-152

Boekbespreking: Nationalisme onder het mes - Kritiek van het politieke nationalisme in België en in het algemeen (Ludo Dierickx). maart: 153-155

Boekbespreking: De Genocidewet in Internationaal Perspectief (Jan Wouters en Heidi Panken [red.]). april: 208-209

Boekbespreking: Oost-Europa en België. Samenwerken in verscheidenheid (Pieter de Meyere en Vladimir Ronin [red.]). juni: 322

Het Belgische optreden tijdens de Europese Conventie. Onderdeel van een nieuw actief buitenlands beleid. september: 415-419

Column: Het water wordt steeds dieper. oktober: 457-458

Nederlandse en Belgische diplomatie in een spiegel. oktober: 459-465

Nederlands-Belgische samenwerking in Benelux en Europa. Van innige partners naar gewone burens. oktober: 466-471

Defensie in de Lage Landen: behoefte aan Europa. oktober: 472-476

Besprekingsartikel: België claimt buitenproportionele invloed in het buitenland. N.a.v.: Buitenlandse Politiek in België anno 2002 (Rik Coolsaet, Christian Franck, Claude Roosens [red.]). oktober: 477-479

Boekbespreking: Het hijgen van de geschiedenis - Onze wereld: een woelig netwerk (Mark Eyskens). oktober: 501-502

Boekbespreking: De Memoires: Gedreven door een overtuiging (Leo Tindemans). oktober: 503-504

Bosnië

Een stap terug in Bosnië & Herzegovina. juni: 288-293

Het opgedrongen multiculturalistisch model in Bosnië. september: 438-439

Repliek: N.a.v. Respons Predrag Vitoković op artikel juni 2003. september: 440

Respons: Doormodderen voor multicultureel Bosnië enig alternatief. december: 618-619

Brazilië

Boekbespreking: Brazilië, vijf eeuwen geschiedenis in dribbelpas (Eddy Stols). oktober: 509

Buitenlands beleid

Column: Duitsland zwalkend maar onvermijdelijk. maart: 113-114

Besprekingsartikel: Amerikaans buitenlands beleid en internationale splijtzwammen. N.a.v. The Threatening Storm, The Case for Invading Iraq (Kenneth M. Pollack); Bush in Oorlog (Bob Woodward); en The End of the American Era, U.S. Foreign Policy and the Geopolitics of the Twenty-First Century (Charles A. Kupchan). mei: 256-259

Nederland in de wereld van de twintigste eeuw. juli-augustus: 360-366

Boekbespreking: De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw (Bob de Graaff, Duco Hellema, Bert van der Zwan [red.]). oktober: 496-498

Buitenlands beleid van Schröder II: meer slinger dan balans. december: 579-583

Canada

Canada en zijn zoektocht naar een politieke identiteit. Een Veiligheids- en Defensie Akkoord voor Noord-Amerika? april: 195-199

Communisme

Boekbespreking: De Koude Oorlog, 1917-1991 (Yvan Vanden Berghe). april: 205-206

Conflictpreventie

Het Chemische-Wapensverdrag vijf jaar in werking. april: 191-194

Column: Collectieve veiligheid in de marge. mei: 217-218

Besprekingsartikel: Zoektocht naar vrede. N.a.v.: Searching for Peace in Europe and Eurasia. An Overview of Conflict Prevention and Peacebuilding Activities (Paul van Tongeren, Hans van de Veen, Juliette Verhoeven [red.]); en Searching for Peace in Central and South Asia. An Overview of Conflict Prevention and Peacebuilding Activities (Paul van Tongeren, Hans van de Veen, Juliette Verhoeven [red.]). juli-augustus: 390-392

Defensie

Tweede uitbreidingsronde van de NAVO biedt weinig militaire meerwaarde. De NAVO-top in Praag. januari: 8-12

Canada en zijn zoektocht naar een politieke identiteit. Een Veiligheids- en Defensie Akkoord voor Noord-Amerika? april: 195-199

Rebellen in de NAVO, voortrekkers in de EU? Strategisch concept voor veiligheids- en defensiebeleid na Irak. juni: 275-281

Column: De grote leugen. september: 401-402

GBVB: Gemeenschappelijk of Geen Buitenlands en Veiligheidsbeleid? september: 403-406

Defensie in de Lage Landen: behoefte aan Europa. oktober: 472-476

Boekbespreking: Met man en macht: de militaire geschiedenis van Nederland 1550 - 2000 (J.R. Bruijn en C.B. Wels [red.]). oktober: 499-501

Column: Zwaarden met ploegscharen?: defensie en ontwikkelingssamenwerking. december: 577-578

Komt er ooit een Europees veiligheidsbeleid?: stappen in de Europese conventie. december: 590-594

Turbulente stagnatie voorbij?: Europese defensie in de IGC. december: 595-600

Respons: GBVB als supertrio of toch een Unie-breed Ministerie van BuiZa? december: 616- 617

Democratisering

Democratie in Wereldbank en IMF: een utopie? februari: 64-70

Boekbespreking: Die Krisen der Demokratie (Ralf Dahrendorf). maart: 160-161

Boekbespreking: Vrije en eerlijke verkiezingen in de OVSE-regio? De ontwikkeling van een meetinstrument (J.J.G. Schmeets). april: 210-211

Neoconservatieven, christen-zionisten, en zin en onzin van democratisering in het Midden-Oosten. mei: 219-226

Iran: het hervormingsproces op een dood spoor. mei: 241-245

Column: Nog is Rusland niet verloren. november: 513-514

De kookpot van Brussel. Het Europese onbehagen en het politiek tekort. december: 606-611

Diplomatie

Boekbespreking: Belgische diplomatieke stukken 1941-1960. Van onafhankelijkheid tot onderlinge afhankelijkheid (Boekdeel III, Benelux. Documents diplomatiques belges 1941-1960, De l'indépendance à l'interdépendance, tome III, Benelux). (F. de Pauw, T. Grosbois, T. Saelmaekers (red.)); Documents diplomati-

ques belges 1941-1960. De l'indépendance à l'interdépendance. (Tome IV, Europe: aspects économiques. Belgische diplomatieke stukken 1941-1960. Van Onafhankelijkheid tot onderlinge afhankelijkheid, boekdeel IV, Europe: economische aspecten) (G. Kurgan-Van Hentenryk en I. Sirjacobs (red.)). maart: 151-152

Respons: Nederland en de vermeende crisis binnen de OVSE. maart: 144

Boekbespreking: Machiavelli in Brussels. The art of lobbying in the EU (Rinus van Schendelen). maart: 148-150

Publieksdiplomatie en Amerika's oorlog tegen internationaal terrorisme. april: 167-172

Nederlandse publieksdiplomatie op weg naar nieuw beleid. april: 173-178

De toekomst van de diplomatie. Uitdagingen en instrumenten voor de 21ste eeuw. april: 179-184

Boekbespreking: Diplomacy, Theory and Practice (G.R. Berridge). april: 203-204

Boekbespreking: Agenda 2000. Hoe Nederland onderhandelt met Europa. september: 445-446

Nederlandse en Belgische diplomatie in een spiegel. oktober: 459-465

Besprekingsartikel: België claimt buitenproportionele invloed in het buitenland. N.a.v.: Buitenlandse Politiek in België anno 2002 (Rik Coolsaet, Christian Franck, Claude Roosens [red.]). oktober: 477-479

WTO Top van Cancún: onderbreking of eind van Doha-ronde? november: 527-531

Toekomst landenresoluties van Mensenrechtencommissie in gevaar? Een impressie van de 59ste VN-Mensenrechtencommissie. november: 559-564

Respons: Nederlandse victorie in Berlijn 1999! december: 613-614
Repliek: 'Berlijnse Victorie 1999'. december: 615

Duitsland

Column: Duitsland zwalkend maar onvermijdelijk. maart: 113-114
Veertig jaar Frans-Duitse samenwerking in Nederlandse ogen. maart: 115-119

Boekbespreking: Über Grenzen. Lebenserinnerungen (Ralf Dahrendorf). maart: 158-160

Boekbespreking: Jahrbuch Extremismus und Demokratie, 14de jrg (2002) (Uwe Backes en Eckhard Jesse [red.]). mei: 262-264

Respons: Motorische perikelen. juni: 314-315

Buitenlands beleid van Schröder II: meer slinger dan balans. december: 579-583

Europa

Boekbespreking: Vrije en eerlijke verkiezingen in de OVSE-regio? De ontwikkeling van een meetinstrument (J.J.G. Schmeets). april: 210-211

Besprekingsartikel: Zoektocht naar vrede. N.a.v.: Searching for Peace in Europe and Eurasia. An Overview of Conflict Prevention and Peacebuilding Activities (Paul van Tongeren, Hans van de Veen, Juliette Verhoeven [red.]); en Searching for Peace in Central and South Asia. An Overview of Conflict Prevention and Peacebuilding Activities (Paul van Tongeren, Hans van de Veen, Juliette Verhoeven [red.]). juli-augustus: 390-392

Europese Unie

Column: Uitbreiding van EU & NAVO: een spel zonder grenzen? januari: 1-2

De ironie van het Europese toekomstdebat. Een Commentaar bij de Conventie. januari: 27-30

Naar een meer legitiem Europa? maart: 120-126

Het subsidiariteitsbeginsel: een kwestie van toepassing. maart: 127-132

Voorbij fort Europa? Vrijheid, veiligheid en rechtvaardigheid in een Europabrede Unie. maart: 133-138

Europese Ontwikkelingssamenwerking op keerpunt. Bedrijfsleven aan zet. maart: 139-143

Respons: De uitbreiding is rond: en nu het perspectief van de buitenstaanders. maart: 146-147

Boekbespreking: Machiavelli in Brussels. The art of lobbying in the

EU (Rinus van Schendelen). maart: 148-150
Boekbespreking: OUR VISION OF EUROPE - Group of the European People's Party and European Democrats in the European Parliament (EPP-ED). maart: 150-151
 Europa en de preventieve oorlogvoering. Marginalisering tegenover de Amerikaanse hegemonie. mei: 234-240
Column: Verdwaald in Europa: Nederland en de Europese Conventie. juni: 273-274
 Rebellen in de NAVO, voortrekkers in de EU? Strategisch concept voor veiligheids- en defensiebeleid na Irak. juni: 275-281
 Waar was Europa? Zoektocht naar buitenlands beleid in crisistijd. juni: 282-287
 Wit-Rusland: vergeten buurland van een uitgebreide Unie. Ontbrekende schakel in As van het Kwaad? juni: 294-298
 Pacta sunt servanda: toekomst van Stabiliteits- en Groeipact. juni: 300-306
Respons: Motorische perikelen. juni: 314-315
Repliek: N.a.v. *Respons* Olaf Merk op artikel maart 2003. juni: 317-318
Boekbespreking: Slagvaardigheid in de Europabrede Unie (WRR). juni: 319-320
Boekbespreking: Turkije: springstof voor de Europese Unie? (Dirk Roctus, Gerrit De Vylder en Veli Yüksel [red.]). juni: 320-322
Boekbespreking: Governing Europe: The future role of the European Commission (A. Michalski). juni: 323-324
Column: De Routekaart en de Europese Unie. juli-augustus: 329-330
 Pax Americana als conservatieve revolutie: gevolgtrekkingen voor Europa. juli-augustus: 331-335
 Buigen en barsten: de toekomst van de Europese Unie en de NAVO. juli-augustus: 336-339
Column: De grote leugen. september: 401-402
 GBVB: Gemeenschappelijk of Geen Buitenlands en Veiligheidsbeleid? september: 403-406
 Het institutionele evenwicht na de Europese Conventie. september: 407-414
 Het Belgische optreden tijdens de Europese Conventie. Onderdeel van een nieuw actief buitenlands beleid. september: 415-419
 Waarom de kleine landen de strijd om de Europese Raad gaan verliezen. september: 420-424
 Naar een 'Amerikaanse' EU-strategie tegen massavernietigingswapens. september: 425-429
 Polen toetreding tot de EU. september: 430-434
Boekbespreking: Agenda 2000. Hoe Nederland onderhandelt met Europa. september: 445-446
Boekbespreking: De toekomst van het Europees gemeenschappelijk landbouwbeleid. Actuele vraagstukken en perspectieven voor Nederland (W. Asbeek Brusse, J. Bouma, R.T. Griffiths [red.]). september: 446-447
Boekbespreking: Richting Europa. Christelijk-staatkundige visie op de Europese Unie (Benjamin Anker, Sander Lutwieler). september: 448-449
Boekbespreking: Boodschap aan Europa: SGP-visie op de Europese Unie (L.van der Waal e.a.). september: 450-452
Boekbespreking: Framing Europe - Television News and European Integration (Claes H. De Vreese). september: 453-455
 EU-lid tegen wil en dank?: Zweden en de Europese integratie. december: 584-589
 Komt er ooit een Europees veiligheidsbeleid?: stappen in de Europese conventie. december: 590-594
 Turbulente stagnatie voorbij?: Europese defensie in de IGC. december: 595-600
 Brusselse trend: informele trilogie. Efficiënter Europa of Brussels torentjesoverleg? december: 601-605
 De kookpot van Brussel. Het Europese onbehagen en het politiek tekort. december: 606-611
Respons: Ook Oekraïne en Wit-Rusland verdienen zicht op EU-lidmaatschap. december: 612
Respons: Nederlandse victorie in Berlijn 1999! december: 613-614
Repliek: 'Berlijnse Victorie 1999'. december: 615
Respons: GBVB als supertrio of toch een Unie-breed Ministerie van BuiZa? december: 616-617
Besprekingsartikel: Een frisse kijk op een oud continent. John Gil-

lingham over de Europese integratie. N.a.v.: European Integration 1950-2003. Superstate or New Market Economy? (John Gillingham). december: 620-624
Besprekingsartikel: Antiterrorisme: tussen mogelijkheden en verwachtingen. december: 625-627
Boekbespreking: De integratie van Europa. Een historische balans (Bram Boxhoorn en Max Jansen). december: 629
Boekbespreking: Nederlandse provincies en gemeenten in de Europese Unie. Gevolgen van het nationale EU-lidmaatschap voor subnationale overheden (R.A.A. de Rooij). december: 630-631
Boekbespreking: De Europese grondwet ter discussie (J.C.M. Pelkmans, M. Sie Dhian Ho, B.R. Limonard [red.]). december: 632-633

Frankrijk

Veertig jaar Frans-Duitse samenwerking in Nederlandse ogen. maart: 115-119
 Vive la France in Ivoorkust. mei: 253-255
Respons: Motorische perikelen. juni: 314-315

Indonesië

Boekbespreking: An Uphill Struggle. Advocacy NGOs under Soeharto's New Order (Meuthia Ganie-Rochman). februari: 107-108
Besprekingsartikel: Nieuw licht op Soekarno, grondvester van Indonesië. N.a.v.: Soekarno, founding father of Indonesia (Bob Hering); en The collapse of a colonial society. The Dutch in Indonesia during the Second World War (L. de Jong). juli-augustus: 392-394

Informatie en communicatie

Het buitenlands nieuws: een steeds kleiner venster op de wereld? januari: 31-34
Boekbespreking: The digital divide in developing countries: towards an information society in Africa (G. Nulens, N. Hafkin, L. van Audenhove en B. Cammaerts [red.]). februari: 105-106
Boekbespreking: Framing Europe - Television News and European Integration (Claes H. De Vreese). september: 453-455

Internationaal-rechtelijke vraagstukken

De ironie van het Europese toekomstdebat. Een Commentaar bij de Conventie. januari: 27-30
 De rol van recht en rechtspraak in een roerige wereld. februari: 59-63
 Naar een meer legitiem Europa? maart: 120-126
 Het subsidiariteitsbeginsel: een kwestie van toepassing. maart: 127-132
 Voorbij fort Europa? Vrijheid, veiligheid en rechtvaardigheid in een Europabrede Unie. maart: 133-138
 Een ethische analyse van de Amerikaanse doctrine van de preventieve oorlog. april: 185-190
Boekbespreking: De Genocidewet in Internationaal Perspectief (Jan Wouters en Heidi Panken [red.]). april: 208-209
Column: Verdwaald in Europa: Nederland en de Europese Conventie. juni: 273-274
 Het institutionele evenwicht na de Europese Conventie. september: 407-414
 Het fijne onderscheid tussen pre-emptief en preventief. Schuiven Kofi Annan en Bush naar elkaar toe? november: 565-566
Besprekingsartikel: Antiterrorisme: tussen mogelijkheden en verwachtingen. december: 625-627
Boekbespreking: De Europese grondwet ter discussie (J.C.M. Pelkmans, M. Sie Dhian Ho, B.R. Limonard [red.]). december: 632-633

Internationale betrekkingen

Besprekingsartikel: Op zoek naar wetmatigheden in de internationale betrekkingen. N.a.v.: International Relations. A Concise Introduction (Michael Nicholson); en The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics (Hedley Bull). januari: 35-39
Boekbespreking: Bouwstenen voor een utilitaristische ethiek van de

internationale betrekkingen (Luc Willemarck). januari: 40-41
Boekbespreking: De Koude Oorlog, 1917-1991 (Yvan Vanden Berghe). april: 205-206
Pax Americana in historisch perspectief. juli-augustus: 340-345
Mondialisering van de Monroe Doctrine. juli-augustus: 346-352
De ware aard van recent geweld in West-Afrika. juli-augustus: 376-381

Internationale economische betrekkingen

Ontwikkelingssamenwerking, Afrika en het bedrijfsleven. februari: 93-98
Boekbespreking: Crude Power, Politics and the Oil Market (Øystein Noreng). februari: 104-105
Europese Ontwikkelingssamenwerking op keerpunt. Bedrijfsleven aan zet. maart: 139-143
Boekbespreking: Open world. The truth about globalisation (Philippe Legrain). april: 207-208
Boekbespreking: Leve de globalisering (Johan Norberg). mei: 267-269
Respons: Armoedebestrijding en het bedrijfsleven. juni: 315-317
Repliek: N.a.v. *Respons* Olaf Merk op artikel maart 2003. juni: 317-318
Jan Tinbergen en de bewuste planning van internationale economische betrekkingen. juli-augustus: 382-387

Internationale financiële betrekkingen

Democratie in Wereldbank en IMF: een utopie? februari: 64-70
Pacta sunt servanda: toekomst van Stabiliteits- en Groeipact. juni: 300-306

Internationale handelsbetrekkingen

Europees-Amerikaanse handelsconflicten: stand van zaken en evaluatie. juli-augustus: 367-371
Hoe verder na Cancún? november: 524-526
WTO Top van Cancún: onderbreking of eind van Doha-ronde? november: 527-531
General Agreement on Trade in Services: dilemma's om rekening mee te houden. november: 532-535
Respons: Spaghetti en Graaf Dracula: over handelspolitiek in de 21ste eeuw. november: 536-539
Repliek: Debatten over de handelspolitiek in de 21ste eeuw. november: 539-540

Irak

Column: Een Pax Americana voor het Midden-Oosten? februari: 57-58
Column: Amerikaanse missie manifest mislukt. april: 165-166
Boekbespreking: In de schaduw van Saddam. Het Koerdische experiment in Irak (Bert Cornillie, Hans Declercq [red.]). mei: 260-261
Waar was Europa? Zoektocht naar buitenlands beleid in crisistijd. juni: 282-287
Amerikaanse missie manifest meesterlijk. juni: 307-312
Antwoord aan A.J. Boekestijn. juni: 313
Respons: De rationaliteit van een dictator. september: 435-436
Repliek: *Respons Niels van Willigen:* De rationaliteit van een dictator. september: 437

Iran

Iran: het hervormingsproces op een dood spoor. mei: 241-245
Het Non-Proliferatie Verdrag onder vuur. oktober: 480-485
De Iraanse bom: spookbeeld of feit. november: 541-546

Islam

Boekbespreking: Islam onder mijn huid (Maurits Berger). oktober: 508
Boekbespreking: Het is allemaal de schuld van ... Joden en Amerikanen! (Emerson Vermaat). november: 569-571

Israël

Boekbespreking: Op Heilige Grond (Leonard Ornstein en Max van Weezel). januari: 41-44
Navelstaren in sinaasappel democratie of wegen naar vrede. Israël onder Amerikaanse druk overstag? juli-augustus: 372-375

Boekbespreking: Het is allemaal de schuld van ... Joden en Amerikanen! (Emerson Vermaat). november: 569-571

Ivoorkust

Vive la France in Ivoorkust. mei: 253-255

Landbouw

Boekbespreking: De toekomst van het Europees gemeenschappelijk landbouwbeleid. Actuele vraagstukken en perspectieven voor Nederland (W. Asbeek Brusse, J. Bouma, R.T. Griffiths [red.]). september: 446-447

Mensenrechten

Boekbespreking: The East European Gypsies. Regime Change, Marginality and Ethnopolitics (Zoltan Barany); The International Supervision of Protection of Romany People in Europe (Marcia Rooker); On the Margins, Roma and Public Services in Romania, Bulgaria and Macedonia (with a Supplement on Housing in the Czech Republic (Ina Zoon); en On the Margins, Roma and Public Services in Slovakia (Ina Zoon). januari: 49-52
Boekbespreking: An Uphill Struggle. Advocacy NGOs under Soeharto's New Order (Meuthia Ganie-Rochman). februari: 107-108
Repliek: Nederland en de crisis binnen de OVSE. maart: 145
Boekbespreking: De Genocidewet in Internationaal Perspectief (Jan Wouters en Heidi Panken [red.]). april: 208-209
Boekbespreking: Vrije en eerlijke verkiezingen in de OVSE-regio? De ontwikkeling van een meetinstrument (J.J.G. Schmeets). april: 210-211
Besprekingsartikel: Vrijheid, vrouwen, kennis: wat is er mis met het Midden-Oosten. N.a.v.: The crisis of islam, holy war and unholy terror (Bernard Lewis); Wat is er misgegaan? De betrekkingen tussen het Westen en het Midden-Oosten (Bernard Lewis); en Arab Human Development Report 2002: Creating opportunities for future generations. juli-augustus: 388-390
Toekomst landenresoluties van Mensenrechtencommissie in gevaar? Een impressie van de 59ste VN-Mensenrechtencommissie. november: 559-564
Boekbespreking: Een Onderzoek naar de Waarheids- en Verzoeningscommissie van Zuid-Afrika (Afshin Ellian). november: 571-572

Midden-Europa

Boekbespreking: The East European Gypsies. Regime Change, Marginality and Ethnopolitics (Zoltan Barany); The International Supervision of Protection of Romany People in Europe (Marcia Rooker); On the Margins, Roma and Public Services in Romania, Bulgaria and Macedonia (with a Supplement on Housing in the Czech Republic (Ina Zoon); en On the Margins, Roma and Public Services in Slovakia (Ina Zoon). januari: 49-52

Midden-Oosten

Boekbespreking: Op Heilige Grond (Leonard Ornstein en Max van Weezel). januari: 41-44
Neoconservatieven, christen-zionisten, en zin en onzin van democratisering in het Midden-Oosten. mei: 219-226
Column: De Routekaart en de Europese Unie. juli-augustus: 329-330
Besprekingsartikel: Vrijheid, vrouwen, kennis: wat is er mis met het Midden-Oosten. N.a.v.: The crisis of islam, holy war and unholy terror (Bernard Lewis); Wat is er misgegaan? De betrekkingen tussen het Westen en het Midden-Oosten (Bernard Lewis); en Arab Human Development Report 2002: Creating opportunities for future generations. juli-augustus: 388-390
Boekbespreking: Islam onder mijn huid (Maurits Berger). oktober: 508
Boekbespreking: American Orientalism: The United States and the Middle East since 1945 (Douglas Little). november: 567-569
Boekbespreking: Het is allemaal de schuld van ... Joden en Amerikanen! (Emerson Vermaat). november: 569-571

Migratie

Boekbespreking: Hardnekkig wantrouwen. De relatie tussen blank en zwart in de VS (Chris Quispel); Voorbij de multiculturele samenleving (Han Entzinger); en Reizen onder regie. Het migratieproces van illegale Turken in Nederland (Richard Staring). januari: 44-47

Minderheden

Boekbespreking: Hardnekkig wantrouwen. De relatie tussen blank en zwart in de VS (Chris Quispel); Voorbij de multiculturele samenleving (Han Entzinger); en Reizen onder regie. Het migratieproces van illegale Turken in Nederland (Richard Staring). januari: 44-47

Boekbespreking: The East European Gypsies. Regime Change, Marginality and Ethnopolitics (Zoltan Barany); The International Supervision of Protection of Romany People in Europe (Marcia Rooker); On the Margins, Roma and Public Services in Romania, Bulgaria and Macedonia (with a Supplement on Housing in the Czech Republic (Ina Zoon); en On the Margins, Roma and Public Services in Slovakia (Ina Zoon). januari: 49-52

Boekbespreking: In de schaduw van Saddam. Het Koerdische experiment in Irak (Bert Cornillie, Hans Declerq [red.]). mei: 260-261
Een stap terug in Bosnië & Herzegovina. juni: 288-293
Het opgedrongen multiculturalistisch model in Bosnië. september: 438-439

Repliek: N.a.v. Respons Predrag Vitoković op artikel juni 2003. september: 440

Respons: Doormodderen voor multicultureel Bosnië enig alternatief. december: 618-619

Nationalisme

Boekbespreking: Nationalisme onder het mes - Kritiek van het politieke nationalisme in België en in het algemeen (Ludo Dierickx). maart: 153-155

NAVO

Column: Uitbreiding van EU & NAVO: een spel zonder grenzen? januari: 1-2

De NAVO tussen zelfgenoegzaamheid en kritiek. januari: 3-7
Tweede uitbreidingsronde van de NAVO biedt weinig militaire meerwaarde. De NAVO-top in Praag. januari: 8-12

Netwerkend de oorlog in: de strijd in Afghanistan als toekomstmodel voor de NATO Response Force. De verzwegen revolutie. januari: 13-19

NAVO: zonder strategie, geen regie. januari: 20-26

Buigen en barsten: de toekomst van de Europese Unie en de NAVO. juli-augustus: 336-339

Nederland

Herfkens' selectiviteitsbeleid onder de loep. Een beoordeling en voorstellen ter verbetering. februari: 71-75

Corruptiebestrijding in het Nederlandse Ontwikkelingsbeleid. februari: 76-80

Coherentie in de ontwikkelingssamenwerking: hoe verder? februari: 81-86

Wie leert van evaluatie in ontwikkelingssamenwerking? februari: 87-92

Veertig jaar Frans-Duitse samenwerking in Nederlandse ogen. maart: 115-119

Respons: Nederland en de vermeende crisis binnen de OVSE. maart: 144

Repliek: Nederland en de crisis binnen de OVSE. maart: 145

Nederlandse publieksdiplomatie op weg naar nieuw beleid. april: 173-178

Respons: Schone schijn van selectief ontwikkelingsbeleid. april: 200-202

Column: Verdwaald in Europa: Nederland en de Europese Conventie. juni: 273-274

Nederland en de nieuwe werkelijkheid. juli-augustus: 353-359

Nederland in de wereld van de twintigste eeuw. juli-augustus: 360-366

Besprekingsartikel: Nieuw licht op Soekarno, grondvester van Indonesië. N.a.v.: Soekarno, founding father of Indonesia (Bob

Hering); en The collapse of a colonial society. The Dutch in Indonesia during the Second World War (L. de Jong). juli-augustus: 392-394

Boekbespreking: Agenda 2000. Hoe Nederland onderhandelt met Europa. september: 445-446

Boekbespreking: De toekomst van het Europees gemeenschappelijk landbouwbeleid. Actuele vraagstukken en perspectieven voor Nederland (W. Asbeek Brusse, J. Bouma, R.T. Griffiths [red.]). september: 446-447

Column: Het water wordt steeds dieper. oktober: 457-458

Nederlandse en Belgische diplomatie in een spiegel. oktober: 459-465

Nederlands-Belgische samenwerking in Benelux en Europa. Van innige partners naar gewone burens. oktober: 466-471

Defensie in de Lage Landen: behoefte aan Europa. oktober: 472-476

Boekbespreking: De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw (Bob de Graaff, Duco Hellema, Bert van der Zwan [red.]). oktober: 496-498

Boekbespreking: Met man en macht: de militaire geschiedenis van Nederland 1550 - 2000 (J.R. Bruijn en C.B. Wels [red.]). oktober: 499-501

De smalle marges van het Nederlandse Antillenbeleid. november: 515-518

Column: Zwaarden met ploegscharen?: defensie en ontwikkelingssamenwerking. december: 577-578

Respons: Nederlandse victorie in Berlijn 1999! december: 613-614

Repliek: 'Berlijnse Victorie 1999'. december: 615

Boekbespreking: Nederlandse provincies en gemeenten in de Europese Unie. Gevolgen van het nationale EU-lidmaatschap voor subnationale overheden (R.A.A. de Rooij). december: 630-631

Nederlandse Antillen

De smalle marges van het Nederlandse Antillenbeleid. november: 515-518

Noord-Korea

Na Irak: Noord-Korea? mei: 246-252

Het Non-Proliferatie Verdrag onder vuur. oktober: 480-485

Oekraïne

Respons: Ook Oekraïne en Wit-Rusland verdienen zicht op EU-lidmaatschap. december: 612

Ontwikkelingssamenwerking

Herfkens' selectiviteitsbeleid onder de loep. Een beoordeling en voorstellen ter verbetering. februari: 71-75

Corruptiebestrijding in het Nederlandse Ontwikkelingsbeleid. februari: 76-80

Coherentie in de ontwikkelingssamenwerking: hoe verder? februari: 81-86

Wie leert van evaluatie in ontwikkelingssamenwerking? februari: 87-92

Ontwikkelingssamenwerking, Afrika en het bedrijfsleven. februari: 93-98

Boekbespreking: The digital divide in developing countries: towards an information society in Africa (G. Nulens, N. Hafkin, L. van Audenhove en B. Cammaerts [red.]) februari: 105-106

Europese Ontwikkelingssamenwerking op keerpunt. Bedrijfsleven aan zet. maart: 139-143

Respons: Schone schijn van selectief ontwikkelingsbeleid. april: 200-202

Respons: Armoedebestrijding en het bedrijfsleven. juni: 315-317

Repliek: N.a.v. Respons Olaf Merk op artikel maart 2003. juni: 317-318

Column: Zwaarden met ploegscharen?: defensie en ontwikkelingssamenwerking. december: 577-578

Oorlogvoering

Netwerkend de oorlog in: de strijd in Afghanistan als toekomstmodel voor de NATO Response Force. De verzwegen revolutie. januari: 13-19

Boekbespreking: Met Stille Trom: De naweeën van de nieuwe oorlog (Marleen Teugels). januari: 47-49

De rol van recht en rechtspraak in een roerige wereld. februari: 59-63

Rwanda in de Grote-Merenregio: buitenlandse expansie, binnenlandse onderdrukking. februari: 99-103

Een ethische analyse van de Amerikaanse doctrine van de preventieve oorlog. april: 185-190

Europa en de preventieve oorlogvoering. Marginalisering tegenover de Amerikaanse hegemonie. mei: 234-240

Boekbespreking: Die neuen Kriege (Herfried Münkler). mei: 264-266

De ware aard van recent geweld in West-Afrika. juli-augustus: 376-381

Oorlogsmoe Tsjetsjenië biedt Poetin kans op vrede. oktober: 491-495

Particuliere militaire ondernemingen en het gat op de vredesmarkt. november: 547-553

Besprekingsartikel: Vreemd legioen. Particuliere veiligheid is groeiend explosief. N.a.v.: Corporate Warriors, The Rise of the Privatized Military Industry (Peter Singer); Expanding Global Military Capacity for Humanitarian Intervention (Michael O'Hanlon); en Armies Without States, The Privatization of Security (Robert Mandel). november: 554-558

Column: Het fijne onderscheid tussen pre-emptief en preventief. Schuiven Kofi Annan en Bush naar elkaar toe? november: 565-566

Oostenrijk

Boekbespreking: In de schaduwen van de Alpen. Beelden van de donkere kant van Oostenrijk (R. Smit). oktober: 505-506

Oost-Europa

Tweede uitbreidingsronde van de NAVO biedt weinig militaire meerwaarde. De NAVO-top in Praag. januari: 8-12

Boekbespreking: The East European Gypsies. Regime Change, Marginality and Ethnopolitics (Zoltan Barany); The International Supervision of Protection of Romany People in Europe (Marcia Rooker); On the Margins, Roma and Public Services in Romania, Bulgaria and Macedonia (with a Supplement on Housing in the Czech Republic (Ina Zoon); en On the Margins, Roma and Public Services in Slovakia (Ina Zoon). januari: 49-52

Boekbespreking: Oost-Europa en België. Samenwerken in verscheidenheid (Pieter de Meyere en Vladimir Ronin [red.]). juni: 322

Polen

Polens toetreding tot de EU. september: 430-434

Regionalisme -regio's

Boekbespreking: Nederlandse provincies en gemeenten in de Europese Unie. Gevolgen van het nationale EU-lidmaatschap voor subnationale overheden (R.A.A. de Rooij). december: 630-631

Religie

Boekbespreking: Op Heilige Grond (Leonard Ornstein en Max van Weezel). januari: 41-44

Neoconservatieven, christen-zionisten, en zin en onzin van democratisering in het Midden-Oosten. mei: 219-226

George W. Bush en de Laatste Kruistocht. De As van het Kwaad, retoriek en beleidskeuzen. mei: 227-233

Boekbespreking: Richting Europa. Christelijk-staatskundige visie op de Europese Unie (Ben jamin Anker, Sander Lutwiler). september: 448-449

Boekbespreking: Boodschap aan Europa: SGP-visie op de Europese Unie (L.van der Waal e.a.). september: 450-452

Rusland

Oorlogsmoe Tsjetsjenië biedt Poetin kans op vrede. oktober: 491-495

Column: Nog is Rusland niet verloren. november: 513-514

Rwanda

Rwanda in de Grote-Merenregio: buitenlandse expansie, binnenlandse onderdrukking. februari: 99-103

Technologie

Netwerkend de oorlog in: de strijd in Afghanistan als toekomstmodel voor de NATO Response Force. De verzweegen revolutie. januari: 13-19

De dreiging van 'vuile bommen'. Groot alarm of preventief beleid? oktober: 486-490

Terrorisme

Publieksdiplomatie en Amerika's oorlog tegen internationaal terrorisme. april: 167-172

George W. Bush en de Laatste Kruistocht. De As van het Kwaad, retoriek en beleidskeuzen. mei: 227-233

De dreiging van 'vuile bommen'. Groot alarm of preventief beleid? oktober: 486-490

Besprekingsartikel: Antiterrorisme: tussen mogelijkheden en verwachtingen. december: 625-627

Transatlantische verhoudingen

De NAVO tussen zelfgenoegzaamheid en kritiek. januari: 3-7

NAVO: zonder strategie, geen regie. januari: 20-26

Europa en de preventieve oorlogvoering. Marginalisering tegenover de Amerikaanse hegemonie. mei: 234-240

Pax Americana als conservatieve revolutie: gevolgtrekkingen voor Europa. juli-augustus: 331-335

Nederland en de nieuwe werkelijkheid. juli-augustus: 353-359

Europees-Amerikaanse handelsovereenkomsten: stand van zaken en evaluatie. juli-augustus: 367-371

Respons: Spaghetti en Graaf Dracula: over handelspolitiek in de 21ste eeuw. november: 536-539

Repliek: Debatten over de handelspolitiek in de 21ste eeuw. november: 539-540

Turkije

Boekbespreking: Hardnekkig wantrouwen. De relatie tussen blank en zwart in de VS (Chris Quispel); Voorbij de multiculturele samenleving (Han Entzinger); en Reizen onder regie. Het migratieproces van illegale Turken in Nederland (Richard Staring). januari: 44-47

Boekbespreking: Turkije: springstof voor de Europese Unie? (Dirk Rochtus, Gerrit De Vylder en Veli Yüksel [red.]). juni: 320-322

Verenigde Naties

De rol van recht en rechtspraak in een roerige wereld. februari: 59-63

Column: Collectieve veiligheid in de marge. mei: 217-218

Toekomst landenresoluties van Mensenrechtencommissie in gevaar? Een impressie van de 59ste VN-Mensenrechtencommissie. november: 559-564

Column: Het fijne onderscheid tussen pre-emptief en preventief. Schuiven Kofi Annan en Bush naar elkaar toe? november: 565-566

Verenigde Staten

Boekbespreking: Hardnekkig wantrouwen. De relatie tussen blank en zwart in de VS (Chris Quispel); Voorbij de multiculturele samenleving (Han Entzinger); en Reizen onder regie. Het migratieproces van illegale Turken in Nederland (Richard Staring). januari: 44-47

Column: Een Pax Americana voor het Midden-Oosten? februari: 57-58

Column: Amerikaanse missie manifest mislukt. april: 165-166

Publieksdiplomatie en Amerika's oorlog tegen internationaal terrorisme. april: 167-172

Een ethische analyse van de Amerikaanse doctrine van de preventieve oorlog. april: 185-190

Boekbespreking: De Hoed van Uncle Sam: De federale politieke besluitvorming in de Verenigde Staten van Amerika (Bart Kerremans). april: 204-205

Neoconservatieven, christen-zionisten, en zin en onzin van democratisering in het Midden-Oosten. mei: 219-226

George W. Bush en de Laatste Kruistocht. De As van het Kwaad, retoriek en beleidskeuzen. mei: 227-233

Besprekingsartikel: Amerikaans buitenlands beleid en internationale

splijtzwammen. N.a.v. The Threatening Storm, The Case for Invading Iraq (Kenneth M. Pollack); Bush in Oorlog (Bob Woodward); en The End of the American Era, U.S. Foreign Policy and the Geopolitics of the Twenty-First Century (Charles A. Kupchan). mei: 256-259

Amerikaanse missie manifest meesterlijk. juni: 307-312

Antwoord aan A.J. Boekestijn. juni: 313

Pax Americana als conservatieve revolutie: gevolgtrekkingen voor Europa. juli-augustus: 331-335

Pax Americana in historisch perspectief. juli-augustus: 340-345

Mondialisering van de Monroe Doctrine. juli-augustus: 346-352

Navelstaren in sinaasappeldemocratie of wegen naar vrede. Israël onder Amerikaanse druk overstag? juli-augustus: 372-375

Naar een 'Amerikaanse' EU-strategie tegen massavernietigingswapens. september: 425-429

Repliek: Respons Niels van Willigen: De rationaliteit van een dictator. september: 437

Besprekingsartikel: De perikelen rond American intelligence. N.a.v.: The CIA and American Democracy (Rhodri Jeffreys-Jones); en Fixing Intelligence For a More Secure America (William E. Odom). september: 441-444

Het Non-Proliferatie Verdrag onder vuur. oktober: 480-485

De dreiging van 'vuile bommen'. Groot alarm of preventief beleid? oktober: 486-490

Boekbespreking: Nieuw nucleair gevaar. Kernwapens in de ruimte, de macht van de wapenin dustrie en de first-strike-strategie van George W. Bush (Helen Caldicott). oktober: 506-507

'Johnny, we kenden je nog maar net'. Vier decennia na de moord op Kennedy. november: 519-523

Colomn: Het fijne onderscheid tussen pre-emptief en preventief. Schuiven Kofi Annan en Bush naar elkaar toe? november: 565-566

Boekbespreking: American Orientalism: The United States and the Middle East since 1945 (Douglas Little). november: 567-569

Wapenbeheersing

Het Chemische-Wapensverdrag vijf jaar in werking. april: 191-194

Canada en zijn zoektocht naar een politieke identiteit. Een Veiligheids- en Defensie Akkoord voor Noord-Amerika? april: 195-199

Na Irak: Noord-Korea? mei: 246-252

Naar een 'Amerikaanse' EU-strategie tegen massavernietigingswapens. september: 425-429

Boekbespreking: Nieuw nucleair gevaar. Kernwapens in de ruimte, de macht van de wapenin dustrie en de first-strike-strategie van George W. Bush (Helen Caldicott). oktober: 506-507

Besprekingsartikel: Vreemd legioen. Particuliere veiligheid is groeiend explosief. N.a.v.: Corporate Warriors, The Rise of the Privatized Military Industry (Peter Singer); Expanding Global Military Capacity for Humanitarian Intervention (Michael O'Hanlon); en Armies Particuliere militaire ondernemingen en het gat op de vredesmarkt. november: 547-553

Without States, The Privatization of Security (Robert Mandel). november: 554-558

Wit-Rusland

Wit-Rusland: vergeten buurland van een uitgebreide Unie. Ontbrekende schakel in As van het Kwaad? juni: 294-298

Wit-Rusland nader verklaard. juni: 298-299

Respons: Ook Oekraïne en Wit-Rusland verdienen zicht op EU-lidmaatschap. december: 612

Zuid-Afrika

Boekbespreking: Een Onderzoek naar de Waarheids- en Verzoeningscommissie van Zuid-Afrika (Afshin Ellian). november: 571-572

Zweden

EU-lid tegen wil en dank?: Zweden en de Europese integratie. december: 584-589